

ÚJ NÉZŐPONT

VI. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

EMÓDI ANDRÁS: A BIHARI TÉRSÉG TEMPLOMAINAK RÉGI TORONYÓRAIRA ÉS MESTEREIKRE VONATKOZÓ ÚJABB ADATOK. KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE.

KUTASI IMRE: HAJDÚNÁNÁS PERIFÉRIKUS TERÜLETEINEK KIALAKULÁSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÚJHÁZHELYRE

TÓTH ÁGNES: ADALÉKOK A DEBRECENI EGYETEM TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS ROMÁN MEGSZÁLLÁS ALATTI TÖRTÉNETÉHEZ

PERCZEL OLIVÉR: BIHAR MEGYE ROMÁN MEGSZÁLLÁSA, 1919–1920

ORBÁN MELINDA: A MAGYAR KIRÁLYI ORSZÁGOS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI INTÉZET HÁLÓZATÁNAK KIÉPÜLÉSE UNGVÁRON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

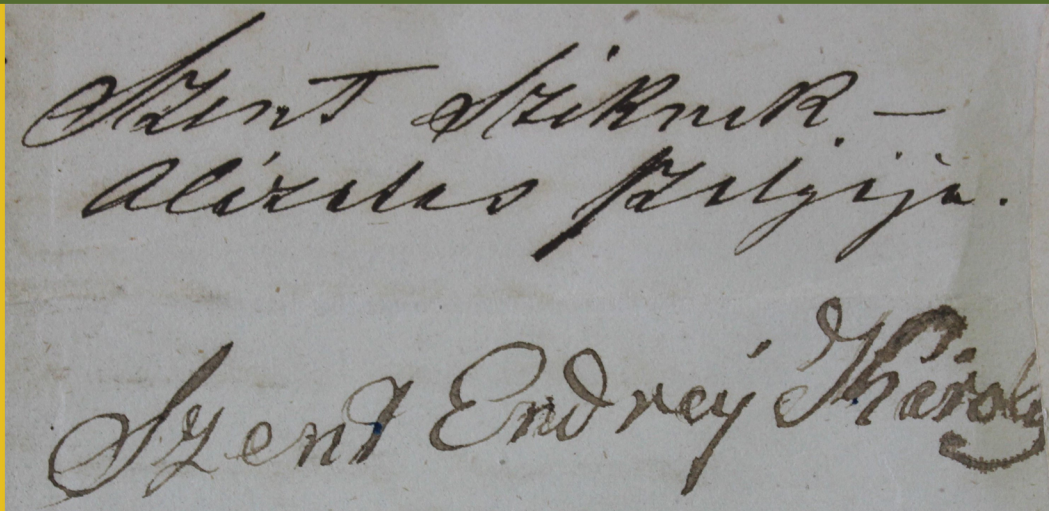
KÁZMÉR LÁSZLÓ: HANGULATJELENTÉSEK A DON-KANYARBÓL. HIT, ÖNBIZALOM ÉS MOTIVÁCIÓ VÁLTOZÁSA A KELETI FRONTON HARCOLÓ 10/I. TŰZÉROSTÁLYNÁL.

ADATTÁRAK

KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD: BIHAR MEGYEI, HAJDÚSÁGI ÉS DEBRECENI SZÁRMAZÁSÚ REFORMÁTUS MTA TAGOK (1920–1944) ÓSFÁI

RECENZÍÓK

NAGY BETTINA: ROD THÖKÖLY / A THÖKÖLY NEMZETSÉG

ÚJ NÉZŐPONT

VI. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

VI. évfolyam 4. szám

Debrecen, 2019.

Szerzőink

Emődi András, levéltáros

(Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára, Nagyvárad)

Kázmér László, MA-hallgató (DE Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet)

Kovács I. Gábor CSc, címzetes egyetemi tanár (ELTE Társadalomtudományi Kar)

Kutasi Imre, MA-hallgató (DE Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Tanszék)

Nagy Bettina, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

Orbán Melinda, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

Perczel Olivér, főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára)

Takács Árpád, tanszéki titkár

(ELTE Társadalomtudományi Kar, Összehasonlító Történelmi Szociológia Tanszék)

Tóth Ágnes, főlevéltáros (MNL HBML, Debrecen)

Főszerkesztő

Dr. Brigováczy László PhD

Szerkesztőség

Dr. Papp Klára DSc, *Szendiné dr. Orvos Erzsébet* PhD,

Dr. Szendrei Ákos PhD, *Török Péter*, *Dr. Vajda Mária* PhD

Szerkesztőbizottság

Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, *Kolozsvári István*, *Kujbusné dr. Mecsei Éva* PhD,

Dr. Seres István PhD, *Dr. Szabadi István* PhD, *Székely Gyula*, *Szikla Gergő*,

Dr. Szilágyi Ferenc PhD, *Dr. Szilágyi Zsolt* PhD, *Tóth Aron*

Technikai szerkesztő

Katona Péter

Angol fordítások

Brigováczy Éva

Kutasi Imre

Orbán Melinda

Szilágyi Enikő

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

- EMŐDI ANDRÁS: A bihari térség templomainak régi toronyóráira és mestereikre vonatkozó újabb adatok. Kutatási eredmények összegzése. 5
- KUTASI IMRE: Hajdúnánás periférikus területeinek kialakulása, különös tekintettel az Újházhelyre.....63
- TÓTH ÁGNES: Adalékok a Debreceni Egyetem Tanácsköztársaság és román megszállás alatti történetéhez.....79
- PERCZEL OLIVÉR: Bihar megye román megszállása, 1919–1920.....93
- ORBÁN MELINDA: A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet hálózatának kiépülése Ungváron a második világháború éveiben.....110
- KÁZMÉR LÁSZLÓ: Hangulatjelentések a Don-kanyarból. Hit, önbizalom és motiváció változása a keleti fronton harcoló 10/I. tüzérosztálynál.....124

Adattárak

- KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD: Bihar megyei, hajdúsági és debreceni származású református MTA tagok (1920–1944) ősfái 142

Recenziók

- NAGY BETTINA: Rod Thököly / A Thököly nemzetség.....157

Contents

Studies

- ANDRÁS EMÓDI: Recent Data on Old Church Tower Clocks and Their Master Craftsmen in the Bihar Region. A Summary of Research Results. 5
- IMRE KUTASI: The Development of the Peripheral Areas of Hajdúnánás, with a Special Attention on Újházhely.....63
- ÁGNES TÓTH: Details about the History of the University of Debrecen during the Republic of Councils and the Romanian Occupation.....79
- OLIVÉR PERCZEL: Romanian Occupation of Bihar County, 1919–1920 93
- MELINDA ORBÁN: Establishment of the Network of the Royal Hungarian National Public Health Institute in Ungvár during the Second World War...110
- LÁSZLÓ KÁZMÉR: Mood Reports from the Don Bend. Change of Faith, Self-Confidence and Motivation of Battalion 10/I Fighting on the Eastern Front....124

Data Banks

- I. GÁBOR KOVÁCS – ÁRPÁD TAKÁCS: The Ancestral Trees of Reformed MTA Members (1920–1944) of Bihar County, the Hajdúság and Debrecen 142

Recensions

- BETTINA NAGY: Rod Thököly / The Thököly Genus 157

Emódi András

A bihari térség templomainak régi toronyóráira és mestereikre vonatkozó újabb adatok. Kutatási eredmények összegzése.

A címben megjelölt téma 2014–2017 közötti levéltári kutatásának és az ahhoz kapcsolódó terepmunka eredményeit egy önálló kötetben publikáltuk, majd két további tanulmány keretében bővíthettük ismereteinket e Kárpát-medencei szinten is csak töredékeiben feltárt technika- és egyháztörténeti fejezet helyi vonatkozásairól.¹ Munkánknak továbbra is fennáll az a korábban már jelzett fogyatékosága, hogy vizsgálódásainkat – néhány kivételtől eltekintve – csak a református egyház levéltáaira terjeszthettük ki, illetve csak ezen felekezet templomtornyait járhattuk be a teljességet közelítő igénnyel, régi óraszerkezetek azonosítása okán. Azonban ismét hangsúlyozzuk, hogy kutatásaink földrajzi határain belül – a Körösvidéken, azaz a mai Bihar megyében és a közvetlenül szomszédos régiókban, a Fehér-Körös vidékétől az Ér és a Kraszna folyásáig terjedő területen – a számításba jöhető templomtornyok között jócskán többségben vannak a református felekezethez tartozók. Eredményeinket így mindenképpen relevánsnak tekinthetjük, annál is inkább, mert római katolikus vonatkozású szórványos adataink a készítő mesterek és műhelyek tekintetében megerősítik a református forrásokból feltártakat. Lehetőségeinket meghaladta a görögkeleti és görög katolikus adatok széleskörű gyűjtése, ám az biztos kijelenthető, hogy a keleti rítusú egyházak falusi templomainak tornyaiba műszaki (fatemplomok) és anyagi okokból, nem utolsósorban az arra mutató igény hiánya miatt a legkritikább esetben kerültek beszerelésre a kézműipari korszakban készült óraszerkezetek a 19. század utolsó harmadát megelőző időszakban. Az alábbiakban időrendben közöljük az egyes mesterekre és a fennmaradt óraszerkezetekre vonatkozó, újabban fellelt adatainkat, végül térképekre vetítve összegeznénk a témába vágó eddigi publikációinknak, kutatásainknak eredményeit.

Tébi János (1771–1851) meghatározó alakja volt a nagyváradi toronyóra készítő mesterség történetének, korábban teljesen ismeretlen munkásságát viszonylagos teljességében sikerült feltárnunk. Mindeddig tíz olyan óraszerkezetről tudtunk, melyek közül hat a műhelyében készült, kettőnek felújítása, átalakítása kötődött hozzá, egy pedig a levéltári források pusztulása okán csak feltételezhetően az ő kezemunkája.² A sort két újabban azonosított, ma is meglévő toronyórájával bővíthetjük.

A történeti Bihar megyében fekvő, az egykori debreceni egyházmegyéhez tartozó Pocsaj újabb református templomát és tornyát a 19. század első évtizedében emelték, 1809. november 26-án szentelték fel. A helyi egyháztanács 1816. december 4-én alkudott meg és kötött szerződést egy toronyóra elkészítésére (1. melléklet). A gondnoki számadások bejegyzése szerint „*az órás mestert kiboztam, költöttem rá ebédet, vatsorát, adván nékie 2 forint 31 krajcár*”, majd másnap „*az órás mesternek Tébi Jánosnak adtam előpénzt 100 forintot*”. 1817. február 5-én további 70, április 9-én 160, április 16-án ismét 70, május 15-én 300 forintot fizetett ki a gondnok a nagyváradi mesternek, majd május 19-én kismarjai „*képiró Kis András Úrnak*”, azaz „*a Pictornak az óra számjainak kifestetéséért 46 forintot*”. Május 28-a és június

¹ Emódi 2018.; Uő. 2019a.; Uő. 2019b.

² Emódi 2018. 18–19., 27.; Emódi 2019a. 13–14.; Emódi 2019b.

17-e között állíthatták be és indíthatták el a szerkezetet, ekkor szerezte be az eklézsia a kenéséhez szükséges első adag faolajat, s a toronyóra felszerelésében részt vevő „*óras mesternek, pictornak, kőműveseknek és átsoknak*” megvendéglésére három *ittze pályinkát*, majd 9 forintért bort vásárolt. A kőműves 8, az ácsmester 12 forintot kapott két, illetve három napi munkájáért, az óraállítás kialakításáért. Tébi János szerződés szerinti 1400 váltóforint összegű fizetségének utolsó három részletét június 11-én és 25-én, majd július 9-én fizették ki, 500, 200 és 70 forintot. Az óraházra az ősz folyamán is költött a gondnok, október 7-én például 2 forintért gyékényt vásárolt. 1818 áprilisában „*az óras mester Thébi János Uram itt lévén az órát igazítani, ebédjére ment*” 30 krajcár. Ettől fogva a mindenkori gondnoki számadásokban az óraszerkezet kenéséhez szükséges faolajra és az órasúlyokat függesztő kenderkötelek kenésére és tartósítására szükséges faggyúra tett kiadások szerepelnek. 1845-ben egy kismarjai óraszmesternek fizettek 30 forintot a szerkezet *reparátziójáért*.³

1. kép. Pocsaj református templom, óraszerkezet.

Tébi János pocsaji óraszerkezete ma is látható a templomtoronyban, eredeti óraállásán, de működésképtelen állapotban, mozgásátviteli elemeitől és ingájától/ingafelépítmé-

³ PREL / vegyes jegyzőkönyv és lelkeszi napló (1758–), gondnoki számadások (1809–), presbiteri jegyzőkönyv (1840–).

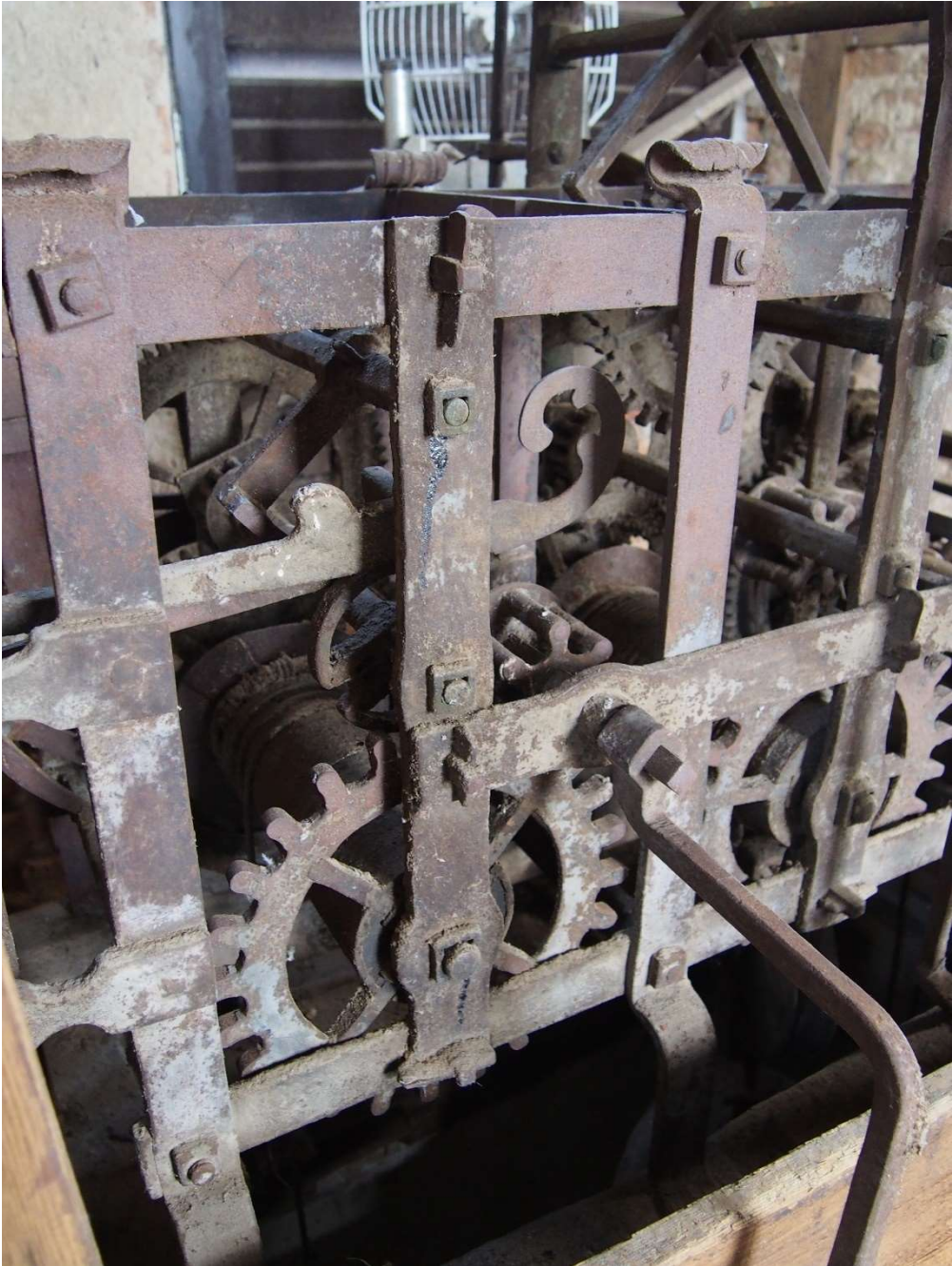
nyének egy részétől megfosztva. A fertályos, egykoron az egész- és negyedórákat is ütő, horgonyjáratú szerkezet minden alkatrésze kovácsoltvasból készült, a többi Tébi-féle órához hasonlóan csak a tengelyvégeket befogadó perselyek készültek színesfémből, rézből.

Annak ellenére, hogy a helyi egyházközségi levéltár nagyrészt elpusztult és így bizonyító erejű irataink nincsenek, a készítéses technikai sajátosságok vizsgálata és a már ismert Tébi-szerkezetekkel való összehasonlítás után kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy Sáp református templomának tornyában is egy Tébi János által készített óraszerkezet látható.

A történeti Bihar megye nyugati szegletében fekvő település egyházközsége az egykori Alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyéhez tartozott, templomtornya 1810 körül épült, az órát az 1820-as, 30-as években állíthatták fel. Az ép szerkezet, ingája, kő súlyai, fából esztergált függesztő csigái ma is megvannak, a 20. század végén még működhetett. Minden tekintetben a többi fennmaradt Tébi-szerkezettel mutat azonosságot!

2–4. képek. Sáp református templom, óraszerkezet.

A debreceni **Schável József** (1807–1857 után) órásmester életrajzi adatait és munkásságának egy részét Takács József tárta fel, sokáig csak a cívisváros Szent Anna titulusú plébániatemplomának egyik tornyában 1846-ban elhelyezett óraszerkezetét ismerte a kutatás.⁴ A debreceni óramű elkészítésére még 1843-ban szerződött Schável, akkor még teljes mértékben a 18. századra és a 19. század első felére jellemző készítése technikákat alkalmazott, különösen az óra díszes vázszerkezetét tekintve. Fogaskerekei mind vasból készültek, ám újabb találmánynak számító csapos gátszerkezetet alkalmazott már e korai munkája esetében is. A Szilágysámszonban, majd rövidesen Szilágysomlyón 1856-ban és 1857-ben felállított Schável-féle szerkezetek egyértelműen egy újabb korszak produktumai, színesfémből öntött fogaskerekei és a díszítésmentes, robusztusabb, a 19. század második felére jellemző vázkialakítás okán is. Mindkét óramű csapos gátszerkezetű.⁵ A debreceni mesternek nemrég egy újabb toronyórát találtuk meg, és készíttetésének levéltári nyomait is sikerült rögzíteni, így a ma is létező, ismert Schável-féle óraszerkezetek száma négyre emelkedett. Az egykori Közép-Szolnok vármegyében fekvő Magyarcsaholy református templomának tornya a korábbi, fából készült harangláb bontását követően, 1813–1827 között épült fel.⁶ A toronyóra felállításának szándéka 1848 első napjaiban érlelődött meg, a fennmaradt presbiteri jegyzőkönyvek és gondnoki számadások szépen tükrözik a vállalkozás állomásait, buktatóit, nehézségeit. A vonatkozó bejegyzéseket teljes terjedelmükben közöljük (2. melléklet).⁷ 1848 áprilisában szerződött az egyházközség küldöttsége Schável Józseffel egy csak egész órákat ütő toronyóra szerkezet elkészítésére 500 ezüst forintért. Schável e forradalmi év májusában utazott Csaholyra a helyszínen megtekintésére. Egy június 25-i egyháztanács ülésen előhozatik, hogy „*a közelebbi napokban egyezett két hazába az öröm és víg kedv mulatoz, de más felől az egész hazra minden lakossa fel van szállítva, hogy a hazába be ütni akaró küül ellenség lehet meg akadályozására meg kívántató temérdek költséget?*” lehetősége szerint előteremtse. „*Mint hogy a toronybeli óra készíttetéssel az Egyháznak sok költségei jöttek közbe, de mégis az ily szükségre segedelemzeni kell [...]*” tíz pengő forintot ajánlott meg a honvédelem részére a csaholyi reformátusság. A nehéz anyagi körülmények egyre csak hátráltatták az óraállítást, az 1848 decemberére elkészült szerkezetet a pénz hiánya miatt nem tudták elhozatni Debrecenből, sőt rövidesen újabb, az esperes *lelket rázkódtató beszédje* útján tolmácsolt kérés érkezett az Országos Honvédelmi Bizottmány részéről, ezúttal valamely harang átadását kérve ágyúöntés céljaira. Válaszában a magyarcsaholyi egyháztanács „*nem kevés megilletődéssel veszi [...] ezen hivatalos tudósításokat tudva azt, hogy mindenki, ki a szép Magyar nevet viselni szereti, segedelemmel s tőle telhető erejével segíteni köteles. De amennyibe már rég munkába vett Toronybeli óra készíttetést vett tzelba, de nem tsak sőt készen is van tsak leendő fel tétele hiányzik, s ne talán két Harangjai közzül /: melyek ugyan nem nagyok: / valamelyik levettetvén a feles summába került óra is nem lesz használható [...]*” Az egyháztanács 1849. január 21-i ülésén száz ezüst forintot ajánlott meg a honvédelem számára, hogy harangját megóvja a levételtől és ily módon „*hazafiasságtalansággal, s hazra iránti bússágtalansággal az egész Egyház nem vádoltatna.*” A község férfilakosságának „*három része egészbe a Hazra ügyébe működve a Toborzásnál*” volt ekkor, s rövidesen tetemes kár érte az egyházközséget „*a vesző félen volt Kossuth Bankjegyek Egyház pénztárbami betételével*” és elértéktelenedésével. Nem teljesen világos az, hogy a Schável által már 1848 karácsonyára elkészített toronyóra szerkezetnek mi lett a sorsa, mert a pénzhiány okán folyamatosan halogatott felállítása végül majd csak 1850

⁴ Takács 1992.

⁵ Emődi 2015.

⁶ Névkönyv 1874. 44.

⁷ McsREL / presbiteri jegyzőkönyv (1848–) és gondnoki számadások (1809–).

decemberére valósult meg. Schával egy korábbi, az 1850. év tavaszán íródott levelében úgy fogalmaz, hogy „a Toronybéli Óra Szent György napra okvetetlen kész lesz, s akkor az óra bázisa szállíttathatik.” E kijelentése nyomán úgy véljük, hogy a mester a forradalom első évében készítette a szerkezetét a csaholyiak pénztelensége miatt értékesítette, s 1850-ben egy újabbat készített. Az óra leendő állását és az óraházat végül 1850 nyarán alakították ki, Schával és inasa október és december folyamán töltött hosszabb időt Magyarcsaholyban, a presbiteri jegyzőkönyv 1851. január első napján kelt bejegyzésében tudósít a toronyóra elindításáról. Mesterünk egyébként az 1848. májusi debreceni városi tisztújítások alkalmával a kijelölő választmánynak és a szavazatszedő küldöttségnek is tagja volt, azaz Debrecen tiszteletnek örvendő, aktív polgára volt.⁸ Történetünkben a megrendelő közösség és a toronyórát készítő mester is a maguk módján részesei voltak a forradalmi eseményeknek.

A szerkezet a mai napig fennmaradt, a szilágysámsoni órához hasonlóan a mester azt a harangállás felett, a számlapok szintjén kialakított óraálláson helyezte el. Szilágysámsonban a mozgást négy irányba elosztó koronamű közvetlenül az óraszerkezet vázának felső részére került, azzal gyakorlatilag egységet képezvén. Magyarcsaholyban a torony adottságaihoz igazodva az óraszerkezet alsó részén található a koronamű, annak talapzatát alkotva. A csak egész órákat ütő – ily módon két főrészből álló, két súlyhengeres – horgonygátlású gépezetet az elmúlt évtizedek során kiborították eredeti helyéből, az inga kivételével azonban ép állapotban maradt fenn. Főbb fogaskerekeit és gátkerekét bronzból öntötte Schával, a vázszerkezet függőleges pántvasainak végeire a régebbi óraművek esetében elengedhetetlen faforgács alakú díszítések kerültek, ingafüggesztő felépítménye is díszes kivitelű.

---

⁸ Jároli 2001. 466–471.

5–8. képek. Magyarcsaholy református templom, óraszerkezet.

Schável József e munkáját egy korszakhatáron készítette, ugyanis ekkor tűnik el a váz-szerkezetek díszítésének általános igénye és egyes vázelemek ékekkel történő rögzítésének praktikája, illetve ekkortól válik gyakoribbá a bronzból öntött fogaskerekek használata és terjed el a csavarkötések kizárólagossága. Schável József 1844-től volt részvényese az akkor alapított, de működését csak 1848 májusában megkezdő első debreceni nagyipari jellegű intézménynek, az István gőzmalomnak. A malom műszaki okokból bekövetkező, több hónapig tartó kényszerű leállítását követően a hibát az üzem gépészeként sikerült bravúrosan kiküszöbölnie 1848 decemberében és 1849 januárjában, a malom saját öntőműhelyének elkészültét követően.⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy Schável József a színesfém-öntési technikákat igen jól ismerte és azt kamatoztathatta toronyóráinak elkészítése során is. Talán a magyarcsaholyi szerkezethez öntött bronz alkatrészek első ilyen jellegű termékeinek sorába illeszthetők. Korábban már jeleztük azon feltevésünket, mely szerint Schável 1857 után a nagyváradai kisprépostság biharszentandrás malmával kerülhetett kapcsolatba. A váltás összefüggésbe hozható az István malom akkori csődközeli állapotba jutásával is.¹⁰ További sorsáról nem tudunk, feleségét azonban 1870-ben már özvegy debreceni lakosként említették.¹¹

⁹ Szűcs 1971. 15–17., 21–23., 152.(l), 189–190.; Takács 1992. 237.

¹⁰ Emődi 2015. 6.

¹¹ Debreczeni Nőegylet 1871. 12.

Tébi János nagyváradai műhelyében tanulta ki a lakatos szakmát és nyilvánvalóan a toronyórák készítésének kezdeti lépéseit, gyakorlatát is **Szentendrey Károly** (1807–1892 után). 1807. szeptember 24-én született Körösszegapátiban. Apja az 1776-ban született ifj. Vida Szentendrey Mihály helyi református lelkész, nagyapja id. Szentendrey Mihály korábban (1774–1789) ugyancsak körösszegapáti lelkész volt. Apja a reá vonatkozó szórványos adatok tanúsága szerint 1794. április 30-án subscribált a debreceni kollégiumban, 1805–1817 között Körösszegapátiban, 1817 után Toldon, 1820–1822 között Körösszakálon, 1822–1826 között Tamásdán, 1826-tól Bélzerénden, majd 1829–1830 között Gyorokon, 1830-ban Pankotán volt lelkész, időnként helyettesítő, kisegítő státuszban. Felesége – mesterünk anyja – a tiszaburai Sztárnai Nagy Julianna (1784–1861) volt. Fiaik közül nemcsak Károly, hanem Lajos (1815–1861) nevű öccse is lakatosmester lett, aki az özvegyiségében nála lakó édesanyjánál két hónappal korábban halt meg 1861. február 21-én, a Borossebes melletti Buttyin (Körösbökény) faluban.¹²

Szentendrey Károly 1821-től volt Tébi János szegődött inasa Nagyváradon, 1824-ben szabadult fel.¹³ Vándorlásáról, remekeléséről nincsenek adataink. A pankotai református egyházi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1830-as években telepedhetett le a vegyes lakosságú, négy országos vásárt tartó, ekkor már több mint 4000 lakossal rendelkező Arad vármegyei mezővárosban, mely uradalmi és regionális jelentőségű kézműves központ volt. Vásárai és az itteni árufelhozatal országos szinten is ismertté tették a települést, a tizenhat különböző szakmát űző itteni mesterek 1821-től egyetlen céhbe tömörültek.¹⁴ Szentendrey Károly vélhetően családja, Pankotán és környékén lelkész apja közelsége okán választotta e települést működésének helyszínéül, ám minden bizonnyal a vázolt gazdasági környezet is döntő lehetett elhatározásában. 1839-ben Szentendrey már presbiter volt, s a fennmaradt egyházközségi levéltár adatai szerint legalább 1870-ig aktív tagja maradt az egyébként kicsiny és belső feszültségekkel terhelt pankotai református közösségnek. Több éven keresztül egyházközségi gondnok, majd az 1856–1859 között felépült református templomocska építtető gondnoka volt (egyes iratokban *császári királyi építő parancsnok*).

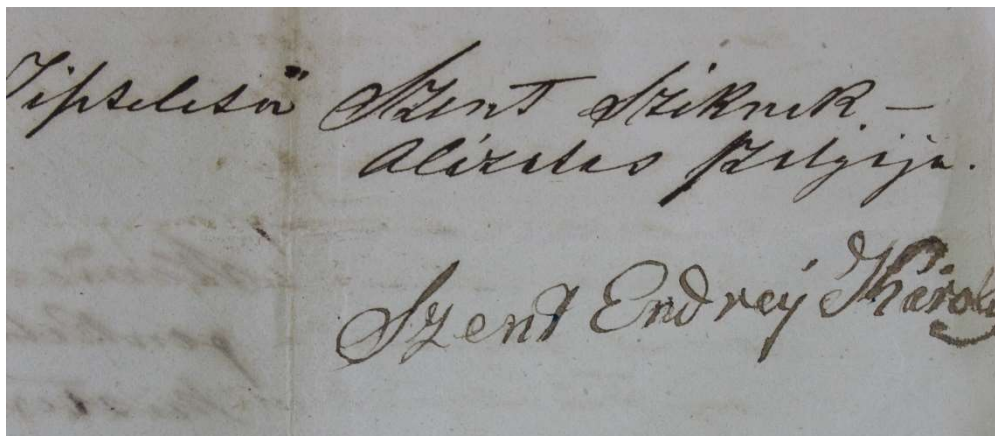
---

¹² Forrásaink sok esetben a Szentendrey nevet rövidítve, azaz Sz.endrey formában használták, különösen az idősebb lelkész így Szendrey névvel szerepel az anyakönyvi bejegyzésekben és adatbázisokban (Szabadi 2013. I. köt. 504., II. köt. 804.); A Körösszegapáti Református Egyházközség anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org); RNLBmI NszREL 24. iratcsomó (1843-ban összeállított egyházközség történetek); Rác 1880. 272; Pankota; RNLAmI Anyak. A Borossebesi Református Egyházközség anyakönyvei.

¹³ RNLBmI Céhek. 240. iratcsomó a 11. mikrofilmtekercsen; Vö. Emódi 2019b.

¹⁴ Kovách 2015. 214–218., 242.

9. kép. Szentendrey Károly aláírása.

Családi viszonyait csak részben tudjuk rekonstruálni az elpusztult vagy lappangó helyi anyakönyveket nélkülözvén. 1843-ban már iskoláskorú gyermeke volt (véltetően ifj. Szentendrey Károly), 1848 körül születhetett Katalin, 1852 körül pedig Gyula nevű gyermeke. Az 1881-ben konfirmált (tehát 1868 tájékán született) Szentendrey Béla – kiről még szó lesz – ifj. Szentendrey Károly gyermeke lehetett, azaz mesterünk unokája.¹⁵ Az 1892. évi országos iparos és kereskedő címtárban idősebb Szentendrey Károly még szerepel a három pankotai gép- és műlakatos egyikeként, ez az időrendben utolsó adatunk idős mesterünkről.¹⁶

Takács József az alföldi toronyórákésztés ismertetésekor Pankotát e mesterség egyik központjaként veszi számba a 19. század második felében.¹⁷ Úgy tűnik, Szentendrey Károly egyedüli helyi képviselője volt a lakatos szakma ezen ágazatának. Kizárólag az egykori Arad vármegye északi részére és a szomszédos bihari részekre vonatkozó adataink öt esetben biztosan Szentendrey Károly által készített órákra, két esetben pedig feltételezhetően hozzá kötődő szerkezetekre vonatkoznak.

1851-ben Fazekasvarsánd evangélikus templomának tornyába 300 ezüst forintért készített órát,¹⁸ 1867-ben a borosjenői római katolikus plébániatemplomba,¹⁹ majd sorra református megrendelésre: 1867-ben Nagyzerind,²⁰ 1871-ben Vadász,²¹ 1875-ben Belényes²² templomtornyaiba állított fel óraszerkezeteket. E két utóbbi esetben egyaránt 550 forint volt a munkadíja. A felsoroltak közül a fazekasvarsándi kivételével mindegyik műtárgy fennmaradt, a borosjenői jelentősen módosított, átalakított formában, a vadászi és a belényesi viszonylagosan eredeti állapotukban.

¹⁵ PaREL / presbiteri jegyzőkönyvek (1838–, 1870–), gondnoki számadások (1829–, 1834–), vegyes levelezés (1823–).

¹⁶ Magyarország iparosainak 1892. 1159.

¹⁷ Takács 1999. 235.

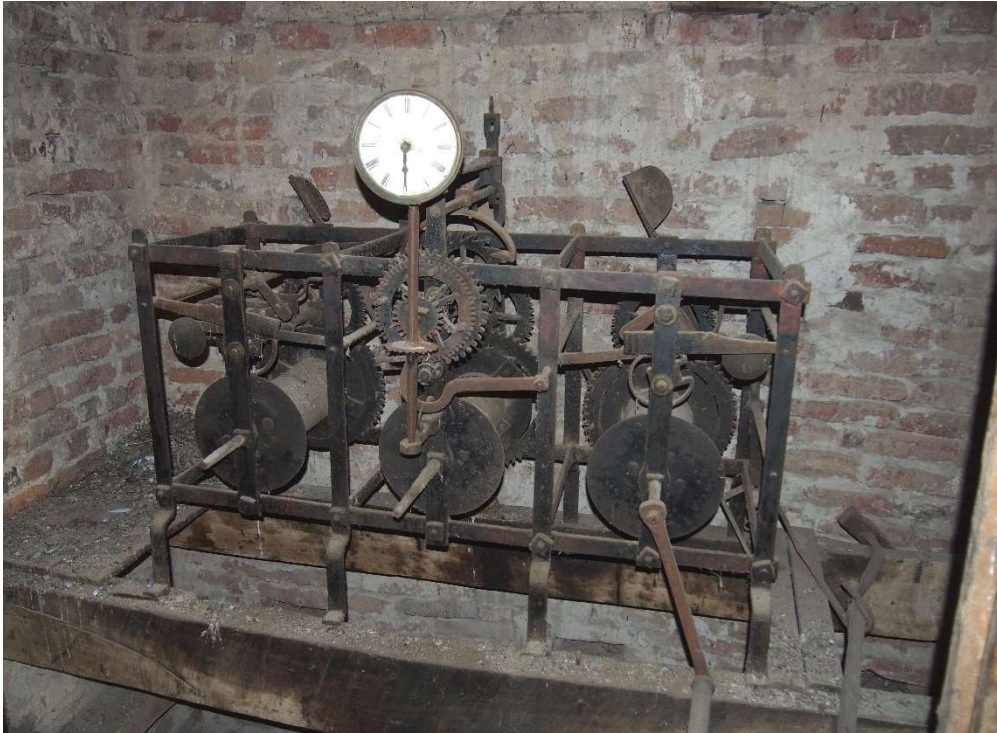
¹⁸ Csepregi 1892. 36.

¹⁹ Sorbán 1934. 42.

²⁰ KREL Adattárak. 1949. évi vagyonleltár és Levéltári leltár 1965.; Nagyzerind.

²¹ Szakács 2002. 20.

²² Emódi 2018. 27.; Emódi 2019a. 17.

10–11. képek. Vadász református templom, óraszerkezet.

12–13. képek. Belényes református templom, órászerkezet.

A vadászó óra kontrollszámlapja Priegl Godofréd aradi órás műhelyéből/kereskedéséből származik, Belényes toronyóráját pedig a már említett Szentendrey Béla, mesterünk unokája javította az eredeti adományozó szöveget tartalmazó fémtáblácskára utólag rögzített öntvény felirata szerint, vélhetően a 20. század elején.

Ez utóbbi két szerkezet analógiaként szolgál a Fekete-Körös mentén fekvő Gyanta 1864-ben készült toronyórájához, melyet ismeretlen mester munkájaként tartottunk számon, ám feltételezhetően az is Szentendrey Károly műhelyében készült.²³ A kicsiny pankotai imaháznak már 1859. évi építéskor is volt harangtornya, ám meggyengülését követően 1883-ban újat építettek, egy ma is létező, bádoglemezzel bevont ácsszerkezetű deszkaépítményt. Az egyházköztség 1885. évi leltárába felvettek egy 350 forint értékű toronyórát is, melyet kétséget kizáróan a közösség gondnoka, Szentendrey készíthetett, akár 1859-ben, akár később 1883-ban. Óraműve ma már nem létezik.²⁴

Sajnálatos módon a levéltáraknak az utóbbi időkig tartó pusztulása okán nem tudjuk tisztázni a nagyzerindi toronyóra készítésének pontos körülményeit, az egyházközségi levéltárnak egy hét levél terjedelmű, az 1867. évi óraállításra és annak utóéletére vonatkozó iratcsomója ugyanis elveszett, lappang.²⁵ A forráshivatkozásokat nélkülöző helytörténeti munkák Szentendrey Károlynak tulajdonítják az óraszerkezetet, nyilván az akkor (legutóbb az 1990-es évek derekán) még meglévő iratok alapján. Egy 1949. évi egyházközségi vagyoneleltárban a toronyóra készítőjeként valóban egy bizonyos *Szentendrei* szerepel. A szerkezet első nagyjavítására 1890. március vége és június első napjai között került sor egykori készítő mestere, *pankotai toronyórák Szentendrei Károly* által, majd annak végzetekor „*úgy az egyházi mint a külső előjárók közül többen megnézték [...] rendeltetése helyére a toronyba el is helyezték.*” A több mint két hónapon át tartó munkáért 120 forintot alkudott ki az akkor 83 esztendő mesterünk.²⁶ A nagyzerindi iratok pusztulását azért fájjalhatjuk, mert Szentendrey Károly egy igen különleges kivitelű, a korszak toronyóráival semmiféle szerkezeti, kivitelezési hasonlóságot nem mutató, azt mondhatnánk *historizáló* óraszerkezetet készített 1867-ben a református templom tornyába. Csakis egy erre irányuló megrendelés, avagy előttünk ismeretlen okból saját döntése állhatott a háttérben.

²³ Emődi 2018. 27.

²⁴ PaREL 1885. évi vagyoneleltár.

²⁵ KREL Adattárak. Levéltári leltár 1965: 15 sorszám – toronyóra építése 1867–1912.

²⁶ NzREL Presbiteri/közgyűlési jegyzőkönyv (1875–). Egy új toronyóra szerkezet ára 500 forint körüli volt ebben az időszakban. Az 1865–1868 közötti jegyzőkönyvek hiányoznak a levéltárból.

14–18. képek. Nagyszerind református templom, óraszerkezet.

Mesterünk vázszerkezeteinek jellegzetessége többek között a függőleges pántvasak felső végeinek lekerekített kialakítása (Gyanta, Vadász, Belényes). Ettől eltérően a katolikus megrendelésre készült borosjenői óramű esetében hét levelű palmetta díszek kerültek a pántvasak végeire. Minden esetben a rövid oldalak vízszintes összekötő pántjainak végei is díszítettek. Felsorolt órái fertályosak, horgonygátlásúak, vázelemei csavarkötésekkel rögzítettek. Az elmondottakhoz képest Nagyszerind tornyában egy minden tekintetben a 18. század közepének „látványelemeit” hordozó, ám a 19. század második felének készítőtechnikájával összeállított óramű látható. A fertályos, ingaszabályozós, orsógátlású (!) szerkezet minden eleme rendkívül szép kivitelű, vázelemei, fogaskerekei, ingafelépítménye, lényegében minden alkatrésze igényesen díszített, összességében egy historizáló kiállítási tárgy benyomását kelti. A 19. századra, és különösen annak második felére az orsógátlású szerkezetek teljességgel eltűntek, a vázszerkezet hosszanti oldalával párhuzamos tengelyek és a rövid oldalakon lévő szélfogók látványa e korban igen szokatlan. A formák tekintetében a máig fennmaradt és a debreceni Aszalai-féle műhelyben készült 1757. évi belényesi és 1786. évi berekböszörményi toronyórák tekinthetők e nagyszerindi szerkezet közeli analógiáiként.²⁷ Az 1797-ben felállított régebbi óraszerkezetet cserélheték le Nagyszerinden 1867-ben. A műtárgy alapos vizsgálata kizárja azt a lehetőséget, hogy annak átalakításával, felújításával készült volna az újabb óramű. A korai (a 19. század derekát megelőzően készített) szerkezetek kizárólag kovácsolással készült alkatrészei, azoknak egyenetlen élkialakítása és felülete, az illesztések és (csavar/ék) kötések pontatlanságai nem téveszthetők össze a 19. második felére jellemző sokkal szabályosabb formákkal, esetenként hengereléssel készült nyersanyagok, pántvasak és a fémöntéssel készült díszítőelemek látványával, a csavarkötések precízebb menetelésével, a csavarfejek

²⁷ Emődi 2019a. A berekböszörményi református templom óraszerkezetének ingafelépítményén és (orsó)gátlóművén e felirat látható: *Steph et Jozsephi Aszalaji Debr. fecit (7)8. 1786.*

kialakításával. A perselyeken és a kisméretű, arasznyi ingalencsén kívül – melyek bronzból, rézből készültek – Szentendrey e nagyzerindi óraműve teljes egészében, az összes fogaskerekével együtt vasból készült.

Feltételezzük, hogy az egykori Arad megye területén és a szomszédos régiókban Szentendrey Károly számos – ma már nem létező és levéltári vonatkozásai tekintetében is csak további kutatások után azonosítható – toronyórát készített hosszú és aktív élete során, az 1840-es évektől a század utolsó évtizedéig. A borosjenői plébániai monográfia szerzője még 1934-ben is *jónevű toronyóra készítő mester*-ként emlékezett mesterünkre, márpedig az ismertetett néhány szerkezetnél jóval többnek kellett készülnie a jó hírnév megszerzéséhez...

1841-ben és 1842-ben a dévaványai **Sélyei (Séllyei, Séllei) János** készített fertályos toronyórákat a Fekete-Körös völgyi Tenke és Árpád református gyülekezeti számára.²⁸ A toronyórás szakirodalom számára ismeretlen dévaványai mester a helyi református anyakönyvek adatai alapján 1808. június 11-én vagy 1809. január 21-én született. 1830 novemberében „*Nemes Sélyei János fia János vette [feleségül a] helységbeli Nemes Pesztránszkei István hajadon leányát Sófiát.*” Házasságukból születő gyermekeiknek 1840. és 1841. évi keresztelési bejegyzéseiben [ifj.] *Ns. Sélyei János foglalkozása órás*, illetve *kovács*.²⁹ További adatokat nem találtunk e mezővárosi mesterember életrajzához.

Harsághy Flórián (1821–1891 után) megvalósult munkáit és egy sikertelen óraállítási próbálkozását korábban már számba vehettük (Tasnád református templom 1850, Ottomány református templom 1869, Berettyószéplak református templom 1876),³⁰ újabb kutatásaink elsősorban életrajzi adatait tisztázták és egy 1866/1867. évi érmelléki óraállítást dokumentáltak.

A nemesi jogállású Harsághy családhoz tartozó mester felmenői a Nagykároly környéki sváb katolikus telepések között bukkannak fel a 18. század utolsó harmadában. Az anyakönyvi adatok alapján a családnak egy vállaji és egy mérki ága különült el, házasságaik révén a sváb közösségbe olvadtak.³¹ A vállaji ágon 1797. július 6-án született és szülőfalujában 1871. április 22-én meghalt Harsághy Jánost az anyakönyvi bejegyzések nemesi jogállású *órásmestereként* (1848–1871 között több ízben), *óraművészként* (1849), *horopegusként* (1852) tüntették fel. Korábban már utaltunk egy 1854. évi forrásra, mely megemlékezett egy „híres” vállaji autodidakta órásmesterről, ki 1840-ben arany hengerórát készített, nyilván Harsághy Jánosról.³²

A Tasnádszántón 1821. március 10-én született Harsághy Flórián úgy tűnik, féltestvére lehetett a fenti Jánosnak, apjuk egyaránt Harsághy Imre volt (János anyja Maria Anna Heidelbergerin, Flórián anyja Elisabeta Reich). Flórián 1849. október 14-én házasodott *órásmestereként* a tasnádi Ruff Annával. Rövidesen megszülető gyermekeivel 1850-ben Vállajra költöztek, később (1858-ban már biztosan) Nagykárolyba. Vállajon a 97. számú házban laktak, Harsághy János pedig a szomszédos 95. számú telken halt meg 1871-ben, a

²⁸ Emődi 2018. 26–27.

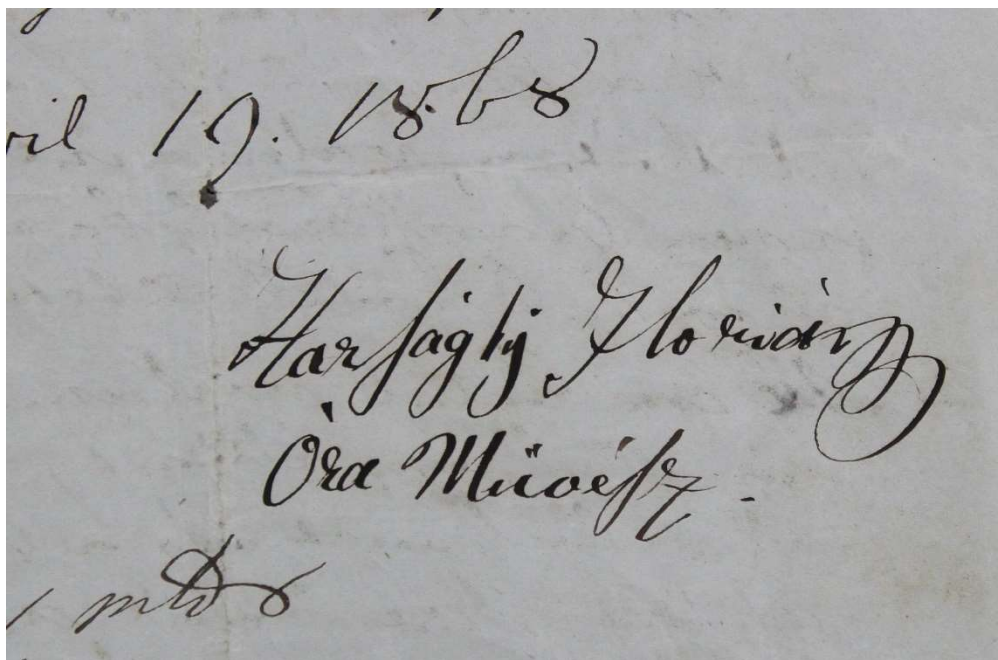
²⁹ Dévaványa református anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org).

³⁰ Emődi 2018. 25–26.

³¹ Vállaj és Mérk római katolikus anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org).

³² Emődi 2018. 25.; Benkő 1989. 405.

közöttük lévő rokon kapcsolat nem lehet kétséges. Egyébként *Joannes Harsághy nobilis horopegus* keresztelte 1852 októberében Vállajon *Harsághy Flórián nobilis horopegus* egyik gyermekét. A nagykárolyi római katolikus anyakönyvekben az 1869-es évben találtuk meg az utolsó, akkor születő gyermekére vonatkozó bejegyzést.³³ Az 1876. évi óraállítási próbálkozása és az 1891. évi budapesti címjegyzékben szereplő adaton túl életének utolsó szakaszát homály fedi.³⁴

19. kép. Harsághy Flórián aláírása.

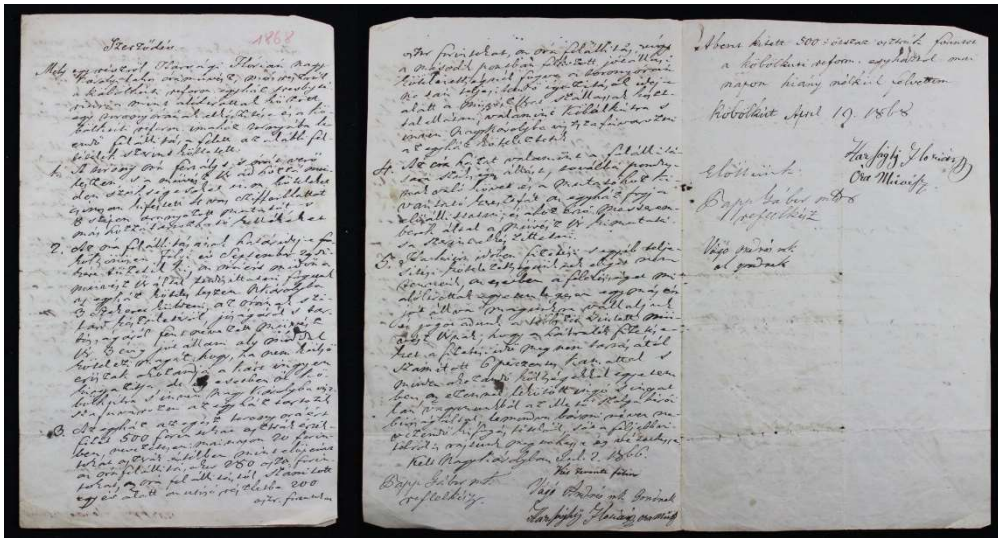
Az érmelléki Köbölkút református templomának *dűlőfélben* lévő ácsolt haranglábját a közakarat már 1815-ben kőtoronyra szeretne cserélni, ám a fennmaradt presbiteri jegyzőkönyvek és gondnoki számadások bejegyzései 1824-ben még mindig csak a régi *rongyos torony* elbontásának szándékáról, 1843-ban ismét a ledőléssel fenyegető harangláb-ról tudósítanak. Bár ekkor már megtették az „[...] egy, a kor és izlés kívánatit inkább kielégítő kisdud kő-torony építésire [...]” szükséges előkészületeket, és „A Köbölkúton létesülendő reformált egyház tornyára tett kegyes ajánlatok jegyzékél” is összeállították, végül majd csak 1859–1861 között emelték fel a szilárd anyagból épült templomtornyot.

Egy 1842. évi egyházi közgyűlés – *közönséges óra a faluban nem lévén* – a harangozás mikéntjét volt kénytelen szabályozni. 1866. május 13-án a lelkész „*elérkezettnek látja az időt, hogy a toronyépítés ólta annyira szájon forgó íge – a toronyóra eszméje – valahára testté legyen.*” Közérdekről lévén szó, elhatározták a házankénti ajánlatok kérését, hogy az „*ajánlatokból indulva ki, átlássa az egyházi előjáróság; hozzá foghat-e az óra készíttetéséhez vagy azt boldogabb időre*

³³ RNLsZMI Anyak. Nagykároly és Tasnád római katolikus anyakönyveinek eredeti példányai; SzRKPL Nagykároly és Tasnád római katolikus anyakönyveinek másodpéldányai.

³⁴ Emödi 2018. 26.

balasztya.” A már addig is összegyűlt óraalap 122 forintnyi volt. Október 30-án a presbiteri gyűlésen felolvasták az egyházi előljáróság által megbízott küldöttek és *nagykárolyi óraszerkesztő Harsági Flórián* között már július 2-án megkötött szerződés szövegét (3. melléklet), ugyanakkor a főgondnok vállalta a felállítás idejére az „*óraművésztisztesseges közbölküti ellátását*” is.

20. kép. A közbölküti szerződés.

1868. január 26-án Papp Gábor lelkész felhívást intézett a helyi izraelita közösséghez a már felállított óraszerkezet 500 forintos vételárából még hiányzó összegnek „[...] erejük s tehetségekből mért szíves adományaikkal” való pótlására (4. melléklet). Már korábban felmerült, hogy a még ki nem fizetett részt az egyházközség iskolai céljaira szánt Rhédey-féle hagyatékából fedezzék. 1868 áprilisában az óraszerkezet legelső gondozója – Kun István *asztalos, egyszersmind óramester* – kérte az „*óra húzásért és igazításért járó*” első évi járandóságát. 1884-ben Kun járandóságát beszüntették, mivel az óra nem járt. 1885-ben az egyházközség elhatározta a templom és a torony teljes rekonstrukcióját, az építkezések költségvetése 3000 forint körül mozgott. 1887. június 12-én az egyháztanács a(z új toronyba áthelyezett) toronyóra javára (javítás?) tartandó bál megtartására kért engedélyt. Végül az 1898. július 31-i presbiteri gyűlés hatodik pontja arról tudósít, hogy „[...] az esetben, ha jelentkezett *Abrahamovics György* úr 220 forintért a toronyórát megveszti megfelelő épület rongálása nélkül, neki az oda adandó, s a befizetett készpénz mindaddig kamatoztatandó, míg olly összegre nem növekedik, midőn jelzett összegben egy teljesen új óra nem vétetődhetik [...]” A tervezett 220 forintos eladási ár egy új toronyóra beszerzési értékének mintegy harmada volt, ám Harsághy szerkezete egyelőre a helyén maradt. A továbbiakban több mint egy évtizeden át nincs szó a toronyóra ügyéről – az anyagiakat iskolaépítés, harangok átöntése és például egy orgona vásárlása kötötte le – mígnem 1909. március 29-én „*lelkészelnök előterjeszti Végh Agnes* azon ajánlatát miszerint hajlandó egy új torony óra beállítási költségeit és annak vételárát kijfizetni, ha a presbyterium őt felmenti mindenemű egyházi teher viselése alól, élete végéig.” Ugyanakkor indítványozták az ócska óraszerkezet értékesítését egy Wertheim-páncélszekrény vételárának pótlására.

Végh Ágnes ajánlatát az egyház elfogadta azon utólagos, az adományozó által kért júliusi módosítással, hogy csak 600 Koronát fizessen le az óraszerkezet beszerzésekor. Az 1909. október 31-én tartott gyűlésen a lelkész bemutatta a presbitériumnak az új toronyóra beállítására vonatkozó, *Mezei Dezső nagyváradi órákészítővel* megkötött szerződés tervezetét, melynek egyik pontja szerint Mezey átvenné Harsághy régi óraművét.³⁵

Daday (Oláh) József (1828–1909) munkássága széles körben ismert, életrajzát azonban értékes anyakönyvi és egy kevésbé ismert, a közelmúltban publikált forrás adataival bővíthetjük. Az 1828. március 27-én Füzesgyarmaton született toronyórák mester úgy tűnik, nem a véletlen folytán választotta e szakmát és a református egyházhoz való későbbi szoros kötődésének is családi előzményei voltak. A debreceni kollégiumban 1737. május elsején subscribált Dadai Oláh András hajdúböszörményi rektorként kezdte pályafutását, majd dévaványai, körösladányi, végül 1761–1763 között füzesgyarmati református lelkész volt, 1763 áprilisában halt meg. Dadai Oláh Pál nevű fia lakatos és órásmesterré lett, 1791. február 27-én házasodott Bálint Ilonával és 1797. augusztus 10-én született Lőrinc fiuk nem más, mint mesterünk édesapja. Dadai Lőrinc 1823. december 29-én kötött házasságot Diviki Erzsébettel (1801–1854), e frigyből született Daday József 1828-ban. Dédapja tehát lelkész volt Füzesgyarmaton és ifj. Dadai Oláh Pál (1794–1844) nevű nagybátyja a helyi egyházközség gondnoka. Anyai részről való Diviki ősei között is volt református lelkész.³⁶ Gacsári István lelkész, Füzesgyarmat egyházának első krónikása (1838) tudósít bennünket arról, hogy az ottani református templom tornyába 1785-ben készült toronyóra, a „[mező]túri órásmester Steiner András és Dadai Oláh Pál által [...] mégpedig először csengetős óra volt ez, mely aztán 1798-ban fordított fertályos órává ugyancsak Dadai Pál által [...] Legbiztosabban igazgatta annak készítője, Dadai Oláh Pál és ennek fiai [...]”, azaz Dadai Lőrinc is. Ezen adaton kívül mesterünk nagyapjának (vagy apjának?) toronyórák tevékenységéről egy további forrás is tudósít, méghozzá a körösszegapáti református anyakönyvbe bejegyzett egyházközségi krónika, mely őket és Tébi Jánost is negatív színben tünteti fel: „[...] ebbe a toronyba Mata Imre [lelkész 1817–1831 között] úr javasolt órát is tsináltatni, a mely bár elhatároztatott, meg is kezdetett, de a tudatlan és ravasz órák mester Dadai utójára is tőlle meg szökve váradi lakatos és órák Tébi Mihály [János] vette munkába az órát, el is készítette – fájdalom! nekünk Apátiaknak tetemes kár! bizony nem a legjobban és pontosabban – bevégzé mondom Tébi Mihály [János] 1836 [...]”.³⁷

A vázolt családi háttérrel rendelkező Daday József inaséveit Debrecenben töltötte, ahol 17 esztendősen, 1845. május 30-án szabadult fel a civisvárosi lakatos céh mesterének, Szatmári Jánosnak a műhelyéből.³⁸ Vándorlását követően 1855-ben vették fel a nagyváradi lakatosok céhébe.³⁹ Legkorábbi ismert toronyórák munkája 1872-re datálható, ám az első saját készítésű óraszerkezete eddigi ismereteink szerint az 1879-ben a Székesfehérvári

³⁵ KÖREL vegyes szálas iratanyag (1820–); RNLBmI KÖREL 1.: vegyes jegyzőkönyv (1809–), 5.: presbitéri jegyzőkönyv (1859–) és 9.: presbitéri jegyzőkönyv (1887–).

³⁶ Füzesgyarmat és Dévaványa református anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org); A család történetéhez ld.: Gacsári [é. n.] 46., 78., 87.; Daday 1901. 9., 30.; Kempelen 2012. III. köt. Daday (deési, alias Oláh); Szabadi 2013. I. köt. 423.; Emődi 2018. 28–31.

³⁷ Körösszegapáti Református Egyházközség anyakönyve 1774–1840. 66. (digitális változat: www.familysearch.org).

³⁸ MNL HBML IX.21. 4., 5. (lakatos céh névjegyzéke, illetve szegődtetési, szabadulási és pénztárkönyv).

³⁹ RNLBmI Céhek. 214. iratsomó a 6. mikrofilmtekercsen (Lakatos és Puskaműves Egyesült Céh iratai 1855–1859); Emődi 2018. 28.

Országos Kiállításon bemutatott és 1881-ben a biharpüspöki református egyháznak eladott óramű volt.⁴⁰ Hogy mennyire hiányos a bő két és fél évtizeden át tartó toronyórás (toronyóragyáros) munkásságáról alkotott képünk, mutatja az is, hogy egy 1894-ben rögzített adat szerint már akkor „[...] százat meghaladó toronyórát állított fel hazánkban”, s ezek közül ma alig húszat ismerünk.⁴¹ Egészségi állapotának romlását követően nagyváradi műhelyének vezetését Mezey Dezső vette át. A vonatkozó szakirodalom halálának időpontját tekintve is tévedett, nem 1906-ban, hanem 82 esztendőskorában 1909. április 7-én hunyt el tüdőgyulladásban. A köztisztviselőként álló, református egyházközségi tanácsos Daday József április 9-i temetésén négy lelkész végzett szolgálatot.⁴²

A római katolikus **Mezey Dezső** (1867–1949) a Hencidához tartozó Gyűrűszegpusztán született, a Beöthy-Balásházy uradalomban gazdasági tiszt Mezey Pál és Németh Borbála gyermekeként. Daday József nagyváradi toronyóragyártó és lakatos műhelyében volt inas 1882–1886 között. Mestere üzemének vezetését 1902-ben vette át, ugyanakkor a Daday által felügyelt nagyváradi református toronyórák igazgatását is megörökölte. A református egyházközségi számadások szerint 1918-ban felügyelte utoljára az óraszerkezeteket, más adatok szerint nagyváradi üzemét 1922-ig irányította. Mezey Dezső *lakatosmunkás* 1949. február 22-én halt meg 82 esztendőskorában, Hencidán.⁴³ Alig néhány toronyórát ismerjük, holott a regionális jelentőségű műhelyben 1902-től a világháború derekig többtucatnyi szerkezet készülhetett. Korábbi közleményünkben az 1910. évi mezőtelegdi óraállításának körülményeit mutattuk be,⁴⁴ ezúttal a köbökúti és hencidai óraszerkezetek elkészültét érintő levéltári források közlésével járulnánk hozzá munkássága egy csekély szeletének megismeréséhez.

Köbökúton a fenti, ismertetett előzményeket követően a presbitérium 1909. október 31-én áldását adta egy új óraszerkezet elkészítésére vonatkozó szerződés megkötésére, melyet végül 1910. január 10-én írtak alá s melynek értelmében a mester 950 Koronáért vállalta az óra felállítását (7. melléklet). Augusztus 18-án Mezey arról értesítette a lelkészt, hogy két héten belül leszállítaná a kész szerkezetet s a lelkész a maga során tudakolta „[...] hogy a presbitérium kívánja-e az órát szakértővel felülvizsgáltatni, hogy a szóbeszédnek eleje vétesseék [...]”. Szeptember hó végén megérkezett a szállítmány Nagyváradról és a helybeli Oláh Imre – „mint a ki ebben a dologban szakértő” – a presbitériummal együtt megvizsgálta az óraművet s abban minőségi kifogást nem talált. Kimondatott, hogy „szakértő hívása felesleges”. Október 2-án a lelkész jelentette, hogy Mezey az új szerkezetet felállította, a szerződésben rögzített 600 Koronát felvette a számadó gondnoktól. 1911. augusztus 20-án presbitériumi határozat nyomán kifizették a mesternek járó további 350 Korona tartozást. Az óra kezelését az egyházközség két harangozója vállalta, évi 20 Korona fizetségért.⁴⁵ Köbökút református templomának tornyában a mezőtelegdihez hasonló, csinos óraház védí Mezey Dezső ép állapotban fennmaradt óraszerkezetét, mely fém súlykosaraival és ingalencséjével, részben fennmaradt ütőszerkezetével együtt a kézműipari

⁴⁰ Emődi 2019b.; Emődi 2018. 30., 67.

⁴¹ Békés, 13. évf. (1894), 29. sz., 1894. július 22. (tudósítás Gyula város református templomának tornyába felhelyezett toronyóráról).

⁴² KREL NvREL Halotti anyakönyv (1906–1914).

⁴³ Mezőkeresztes római katolikus anyakönyvei és Hencida állami anyakönyvei (digitális változatok: www.familysearch.org); Pesty 1996. 249–250.; Hochhauser 2017. 576–577.

⁴⁴ Emődi 2018. 31–32., 48., 84–85., 121., 123.

⁴⁵ Ld. 35. lábjegyzet.

korszak hagyományait ápoló nagyváradi toronyórárs mesterség egyik legszebb produktuma, a Daday-Mezey-féle műhelyben készült – Graham-rendszerű – horgonyjáratú szerkezetek egyik mintapéldánya.

21–24. képek. Kőbölkút református templom, óraszerkezet és óraház.

Mezey szülőfalujának, Hencidának 1800–1804 között felépült református templom-tornyába 1847-ben szerelt fel ismeretlen mester egy óraszerkezetet 300 pengő forintért,⁴⁶

---

⁴⁶ Hencida református anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org), 1847. évi bejegyzés.

melynek nagyjavítását 1893-ban Göcs Lajos órászmester vállalta el. A tíz napon át tartó munkálatért 20 forintot kapott az egyházközségtől. A továbbiakban is romladozó óraszerkezet cseréje 1910-ben valósult meg. A hencidai egyházközség a budapesti Müller János-féle és Schwalb-féle toronyóra gyáráktól, továbbá Mezey Dezsőtől kapott ajánlatokat 1909 augusztusában. Mezey a régi óraszerkezet kijavítására is tett egy 600 Koronás ajánlatot, ám végül egy teljesen új szerkezetet készített 1200 Koronáért, lényegében ugyanakkora összegért, mint a két budapesti cég ajánlatában is szereplő summa. A szerződést augusztus 25-én kötötték meg, az óraművet Mezey 1910 tavaszán állította fel és helyezte működésbe, 10 évnyi jótállás mellett (5. és 6. mellékletek). 1928-ban az egyházközség lelkésze az akkor Debrecenben lakó Mezey Dezső érdeklődésére igazolta, hogy az 1910 tavaszán elhelyezett óraszerkezet nagyobb javítást nem igényelt, folyamatosan működik.⁴⁷ A szerkezet ma is eredeti helyén látható.

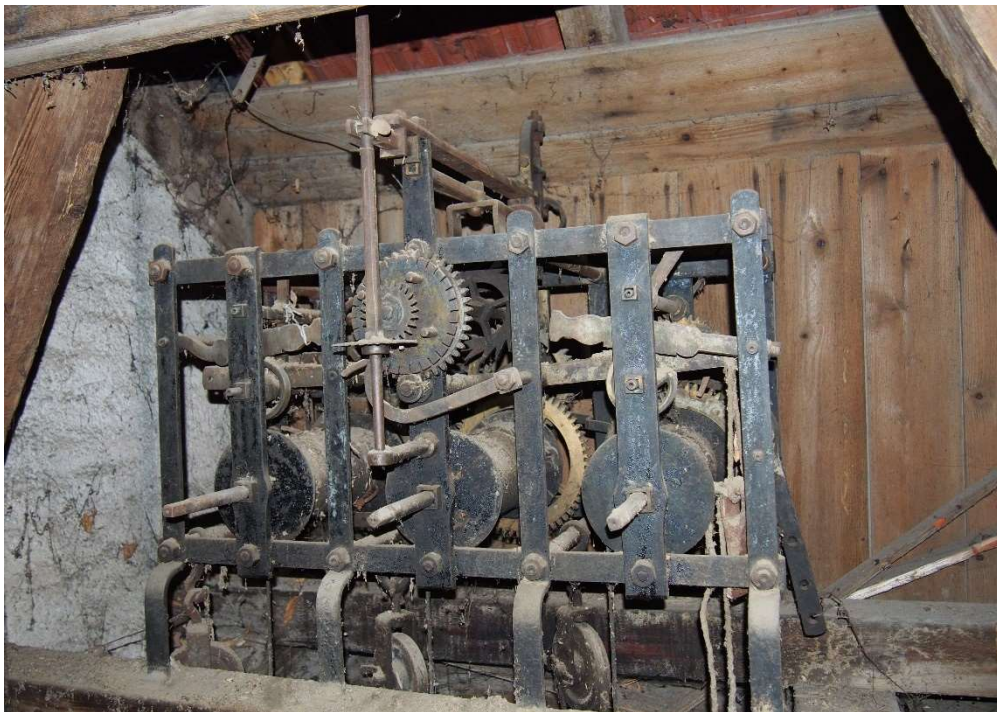
A fennebb már említett **Szentendrey Béla** (1868 körül–?) vizsgált korszakunk után működött toronyórasként az aradi és békési tájakon, néhány vonatkozó adatunk ismételtén csak a szakma családon belüli továbbélésének szép példáját rögzítette.

A pankotai kicsiny református templomtoronyba 1899-ben állítottak fel egy újabb toronyórát. Szentendrey Béla ajánlatát fogadta el az egyháztanács 1899 februárjában, „*tekintettel arra, hogy ő is ezen egyháznak a gyermeke s egyházunkon nem nyereszke dni óhajt, hanem azt akarja, hogy munkája által egyházának (különös)képpen is javára legyen. Ő azon munkáért t.i. az óra elkészítésért és beállításért, mutató s mutató lapok elkészítéséért 350 forintért fölvállalja, úgy hogy ha hamarabb nem, de az óra Karácsonyra rendeltetését a toronyban végezni fogja.*”⁴⁸ A ma is meglévő horgonygátlású, ép óraszerkezet igényes kivitelű, a kézműipari korszakra utaló hagyományos felépítésű, modernitását a bronzból öntött fogaskerekei, a kör keresztmetszetű rövid oldali vázelemek, a súlyfüggesztő acélsodronyok és a fémből készült súlykosarak adják.

---

⁴⁷ HREL vegyes tartalmú szálás iratanyag.

⁴⁸ PaREL presbiteri jegyzőkönyv (1870–).

25. kép. Pankota református templom, óraszerkezet.

1901 májusában az endrődi plébániatemplom 1807 körül felszerelt toronyóráját javította, modernizálta *Szentendrey Béla szentannai műlakatos és gépész*.⁴⁹ A *Magyar Vaskereskedő* című országos szaklap 1913-ban a Pankotával szomszédos Újszentannán lakó vaskereskedőként említi.⁵⁰ Ebben az időszakban újíttotta meg Szentendrey Károly 1875-ben készült belényesi toronyóráját is. Ez utóbbi szerkezeten lévő eredeti, vaslemezből készült adományozó táblácskájára nittelte saját, öntöttvasból készült cégérét, melynek felirata *Szent Endrey Béla mű torony órás és géplakatos Új Szent Anna*.

A bihari régiónak a mai országhatárokon belüli területére vonatkozó újabb kutatásaink hat olyan régi toronyóra szerkezetet (vagy levéltári utalást) azonosítottak, melyeknek nem ismerjük a készítőit:

A középszolnoki **Érendréd** régi református templomát 1787-ben részben lebontották, részben bővítették, az év nyarán hozzákezdtek az új *kő torony* építéséhez. 1788-ra mindkét új harang a helyére került, 1789-ben a források már *órafelügyész*ről, 1791-ben *óraigazgató*ról tesznek említést.⁵¹ Az óramű készítője ismeretlen, ám későbbi sorsának érdekes mozzanatát örökítette meg Sélley József lelkipásztor feljegyzése, melyben az 1829. és több következő esztendő földrengéseinek következményeit írta le: „[...] [1829] *Julius 1° napján reggeli 4 és 5 órák között [...] legerősebb épületeink is meghasadoztak, a kő kémények kalapjai lebullottak [...] ugyan ezen nap estvéjén 8 és 9 órák között történt az az iszonyú rengés, a*

⁴⁹ Iványi 2004. 32.

⁵⁰ Magyar Vaskereskedő, 13. évf. (1913), 7. sz., 1913. február 16. 25.

⁵¹ RNLSzmf Anyak. Érendrédi Református Egyházközség vegyes jegyzőkönyve/anyakönyve (1760–), 65. sz.

mellyet érezni inkább, de leírni nem lehet. Sok épületeket összeroskaszott, minden kő kéményeket ledöntött, erős kő Tornyaikat, Templomainkat földig hasogatta [...] Julius 3dikán, midőn némely bátrabb embereink az óra és harang levételében munkállódtanak a Toronyban [...] akkor jött rájjok egy rémítő bűgással jövő rázódás, úgy hogy a halál félelmei között rohantak le, de aztán újra neki bátorodván, leszedhették az órát és harangokat [...]”. A harangok egy ideiglenes fa haranglábra kerültek, a félig visszabontott kőtorony csonkja az 1834. évi újabb rengés után is „[...] fenn áll iszonyú repedésekkel.” A romok még évekig éktelenkedtek, több nekifutást követően végül 1862-ben kezdték el az új torony felépítését. Az 1864. szeptember 4-i egyházi közgyűlésen a főgondnok jelentésében szerepelt „[...] hogy a toronyóra el készült, s az órással tett egység szerint még e hó folytatában fel állítandó lenne, de miután az egyházi pénztár üres, kérdésbe teszi, hogy az óranak 110 forintra rugó ára s ezen kívül a felállításhoz szükséges tetemes költségek minő forrásból fedeztessenek?”⁵² Az egyházközség ezen időszakra vonatkozó számadásai elpusztultak, így a 110 forintos összegből csak arra következtethetünk, hogy esetleg az 1829-ben kimenekített régi óraszerkezet javításáról és ismételt felhelyezéséről lehetett szó.⁵³ Érendréd református templomának tornyában ma nincs toronyóra.

A Fekete-Körös balpartján fekvő, az egykori Békés-bánati (majd 1821-től Nagyszalontai) református egyházmegehez tartozó **Nagyzerind** templomának kőtornya 1796-ban épült fel, az 1843. évben összeállított egyházközségi história szerint: „Van még a Toronyba edj óra is, melyet a N. Szerindi Község maga költségén csináltatt 1797^k esztendőben.”⁵⁴ Készítőjét nem ismerjük, és e régi óraművet 1867-ben selejtezhették.⁵⁵

A **Nagyvárad-Újváros** főterén álló római katolikus templomban már 1748, majd 1792 óta, a tér délkeleti sarkában épült görögkeleti templom tornyában pedig 1793 óta az időt mutató óraszerkezetek működtek.⁵⁶ A kispiaznak is nevezett térség délnyugati szegletében 1800–1812 között épült fel az újabb görögkatolikus templom/székesegyház.⁵⁷ Ez utóbbinak 1799-ben összeállított költségvetési tervzetében már szerepelt egy toronyóra is (*An Thurm-Uhr macher Arbeit*), az óratáblákkal és az óraszekrényel együtt igen tetemes, 920 forintos összeggel. Hogy e tervzet mennyiben valósult meg, nem tudjuk. Az építkezés fennmaradt iratanyaga ugyan 1805-ben az óraháznál (*Uhr-Haus*) tett lakatos és asztalos munkákról is tudósít, sajnos a tulajdonképpeni óraszerkezettel kapcsolatos egyetlen számlát/elszámolást sem találtunk az igen terjedelmes iratkötegekben. Az eredeti torony-sisak és a toronybelső egy része az 1836. évi tűzvészben elhamvadt, az óraszerkezet sorsáról semmit sem tudunk. 1846/1847-ben az óratáblákat és a számokat újrafestették, a mutatókat Böhm Pál helyi festő aranyozta 40 váltóforintért. 1863 és 1865 nyarán egy Győrösy Ferenc nevű lakatosmester (az egyik iraton aláírása mellett: *toronyóra készítő lakatos mester*) javította a régi/új (?) óraművet 28, illetve 32 forintért.⁵⁸ A görögkatolikus

⁵² ÉREL felsőbbhatósági körlevelek jegyzőkönyve (1823–), presbiteri jegyzőkönyv (1843–), levéltári lajstromkönyv (1923–).

⁵³ 1864-ben a nagykárolyi Harsághy Flórián órásmester működési terepéhez tartozhatott Érendréd is!

⁵⁴ RNLBmI NszREL 24. iratcsomó.

⁵⁵ Ld. fennebb, Szentendrey Károly munkásságánál.

⁵⁶ Emődi 2018. 9., 15–16.

⁵⁷ A nagyváradai görögkatolikus építkezések menetére ld. Terdik 2011. 111–139.

⁵⁸ RNLBmI G.Kat. 104. iratcsomó és 424–429. iratcsomók a 866. és 867. mikrofilmtekerceken.

székesegyház tornya 1907-ben ismét leégett, rövidesen egy ma is látható, óraszekrényben elhelyezett újabb szerkezet került felállításra a bolthajtásos felső toronyszintre.

A Zaránd-vidéki mezőváros **Borossebes** református gyülekezete *közakaratból* 1813-ban állított fertályos órát az 1803–1807 között felépült újabb templomának tornyába. A 700 forintnyi költséget az eklézsia, a város és a helyi földesuraság (gróf Königsegg család) állták. A katolikus földesúr és a helyi református gyülekezet között fennálló állandó feszültséget mutatja az egyházközségi jegyzőkönyv egyik passzusa, mely szerint „[...] *A tornyunkban lévő óra tsinálására adott a Mgs. Földes úr is 200 R. forintot, de a maga hasznára inkább.*” A földesúr ugyanis röviddel azelőtt megfosztotta az ekléziát egyik legfőbb pénzforrásától, a malomjövedelmétől, majd megpróbált beavatkozni a harangozás rendjébe is.⁵⁹ Az 1813-ban, ismeretlen mester által felállított óra a 20. század derekáig működött, a csak kisebb beavatkozásokat szenvedett horgonygátlású szerkezet ma is eredeti óraállásán látható, gömb formájú kőszúlyai a toronyaljban pihennek.

---

⁵⁹ BoREL presbiteri jegyzőkönyv (1824–).

26–28. képek. Borossebes református templom, óraszerkezet.

Vélhetően a térségben dolgozó Szentendrey Károly, vagy Szentendrey Béla által végzett javításra utal az újabb keletű, szabályozható állású ingalencséje.

A Berettyó völgyében fekvő **Szalárd** toronyórája 1770-ben készült a debreceni Aszalai-műhelyben. Egy 1845. évi, jelentős összegbe kerülő felújításáról tudósítottak eddigi forrásaink,⁶⁰ ám egy újabban előkerült adat szerint „[...] *ifjú Bélteki Mihály 1845–1846 [gondnokságának] idejébe, az ő fáradhatatlan szorgalma után az 1844^{be} épült új Toronyba, egy egészen új, négyszáz pengő forintba került, fertályos óra tevődött 1845^{ik} évben september hónapnak utolsó betibe.*” Korábbi forrásunk szerint „*az órát és legényét be vivő szekeresnek*” ekkor 2 forintot fizettek. Bár semmiféle bizonyítékunk feltételezésünkre nincs, az utóbb idézett számadási passzus csakis a Szalárd közelében lévő Nagyváradra vonatkozhat, s így az új óra szerkezetének készítője az öreg Tébi János vagy Knorr Mihály lehetett.⁶¹

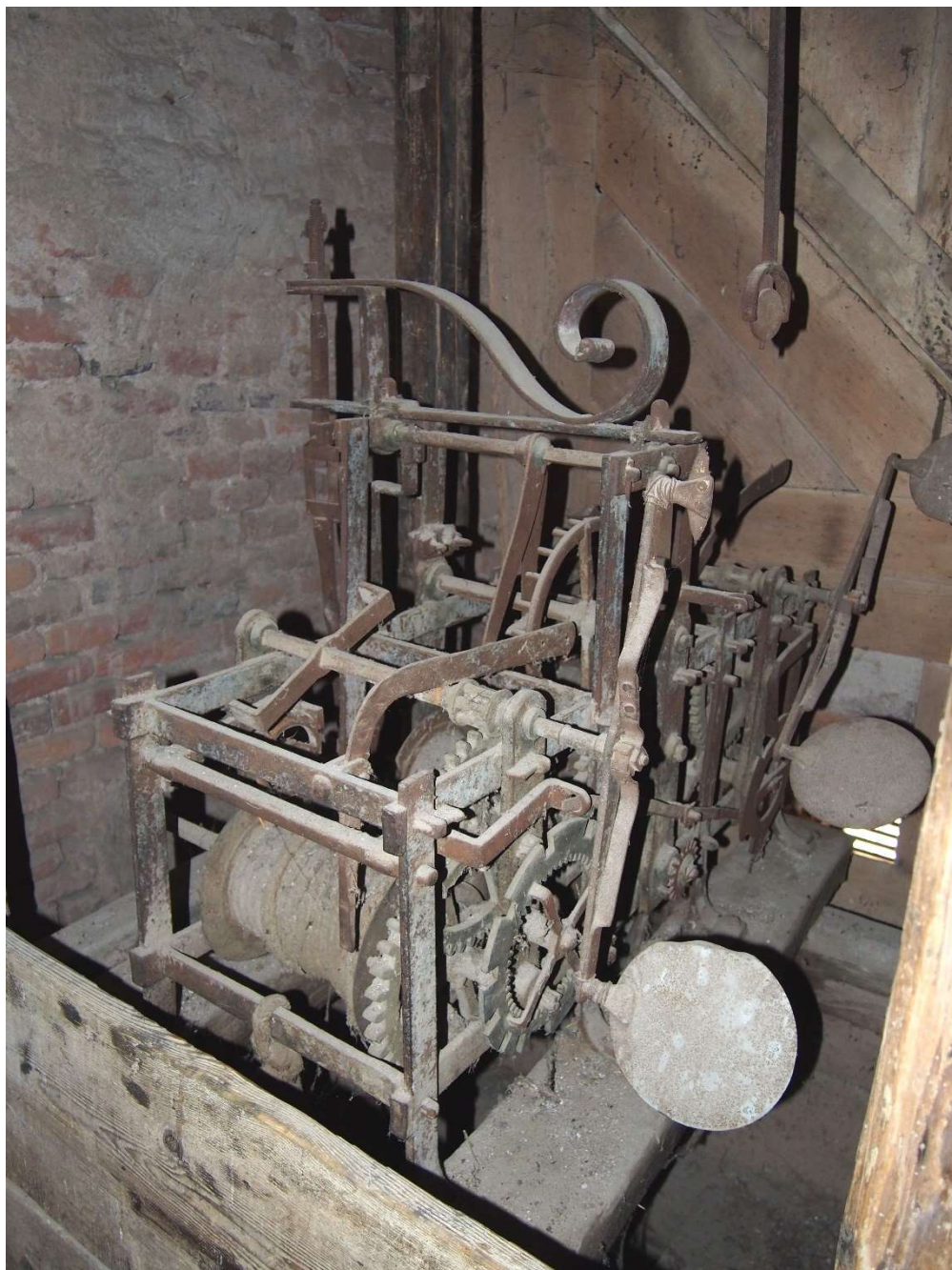
Az érmelléki református egyházmegyéhez tartozó **Tóti** templomtornyába ismeretlen mester ismeretlen időben állított fel egy ma is meglévő toronyórát. A javarészt elpusztult egyházközségi levéltár nem szolgáltatott egyetlen adatot sem a gátlóművet tekintve csapos járatú, ingaszabályozós, fertályos szerkezet készítési körülményeire vonatkozóan. A színesfémből öntött fogaskerekek használata, a szerkezet pántvasainak formája és illesztési módja, a díszes ingafelépítmény összességében az 1860–1880 közötti időszakra datálja az óraművet.

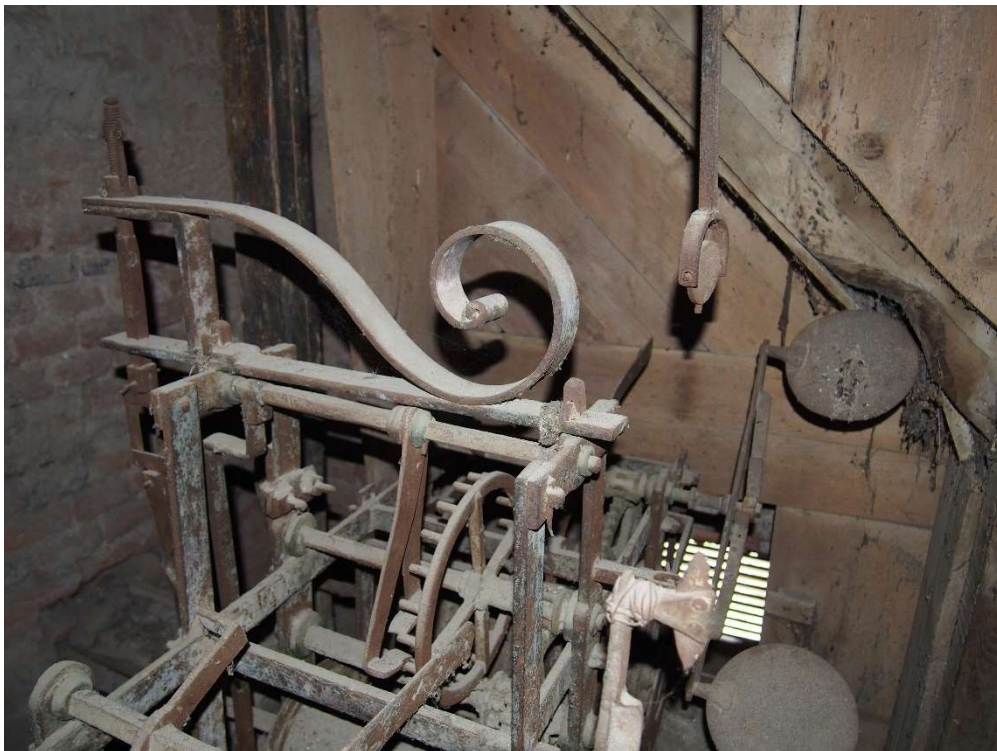
---

⁶⁰ Emődi 2018. 11.

⁶¹ RNLBmI SzREL 2. iratcsomó (Egyházi Gondnokok nevei, a közjó előmozdító tetteik... – vegyes tartalmú kötet). Vö. Emődi 2018. 47–48.

29–30. képek. Tóti református templom, óraszerkezet.

Mellékletek

1. [Pocsaj – 1816/1817]

Az 1816^{dik} esztendőben December 4-én Ekklesia Gyűlés tartattván a Hellység házánál, meghatározatott, hogy a Toronyba óra tsináltatódjon, és ugyan ekkor meg is alku-
dott a Toronyba lejendő jó féle materiálékból készülendő óra Thébi János Nagy Váradi
mesterrel 1400 ~ ezernégyszáz váltó forintokbann, ezen Feltételek alatt:

1^{ór.}) Hogy az óra Pünköstre a Toronybann elinduljon járni, és verni.

2^{ór.}) Hogy annak minden történhető Hibáit tartozik az órás mester Tébi János ő ki-
gyelme minden újj Fizetés, vagy Jutalom nélkül, jól alkalmazosson helyre hozni egy
egész esztendeig, vagy tovább is.

3^{ór.}) Hogy mikor itt helyben az órát felrakja: tartozik az Ekklesia az Órás mesternek
eledelt szolgáltatni.

4er.) Hogy most az Alku idejénn az Ekklesia megadjon foglaló pénzűl /:meg is adott:/
100 ~ száz forintokat

2. [Magyarcsaholy – 1848/1851]

1848. január 10.:

Szőnyegre hozatik az, hogy az orgona csináltatás már ellévén fogadva az E[gyházi]
Közönségtől – jó lenne már meg hozatni – de mivel jelenbeni Rector t. cz. Pávai Lajos
meg nem tanulhatván orgonálni, nem akarva E[gyházi] Tanátsunk külön orgonistát hozni
s tartani, még kevés időre halasztani jónak látja, míg másként nem fordul az idő. – De oly
móddal halasztódik el most az orgona csinálás, hogy elébb egy torony óra készítették,
melynek léte nagy bé fojással lenne a munka rendezésére.

1848. január 13.:

Huzamos idő olta köz óhajtása lévén az az egész Egyháznak, hogy a Toronyba egy
alkalmas óra készíttessen az Egyház Cassájából, de amennyibe ennek nem teljesüléséért
a Köz Zugás hallatott, s mégis ebbe lépés nem tétetett, most ez is vitatás alá vétetvén:
Határozatott az Óra készíttetés az egész Egyháznak közakarattali óhajtása lévén az Egy-
házi Tanáts esmerje kötelességéből kifolyónak azt minél elébb elkészíttetni, a pénz-
lejendő okos gazdálkodást elhivattatásánál fogva szeme előtt tartván.

1848. március 1.:

Indítványba hozatik, hogy a Január 13^{án} tartatott Egyházgyűlése ... a Toronybeli Óra
minél elébb lejendő elkészíttetését meghatározta volt, de nem tsak, sőt az Egyházi Ta-
nátsot tökéletesen és teljesen meg hatalmazta a pénzre nézve az okos gazdálkodást szeme
előtt tartván, azt minél elébb elkészíttetni. Hogy a tziel minél elébb el érettessen s az Egy-
ház közóhajtása és kívánata teljesebbé vétesse, fő gondnok Détzeg Ferentz, Egyház
jegyzője Farkas András, úgy T. Kun Károly Úr ha körülményi engedendik, oly meg

hagyással rendeltetnek ki biztosoknak, hogy az órát hol tzélszerűbbnek látják készíttetni, minél elébb munkába vétetni esmerjék kötelességeknak.

1848. április 21.:

Farkas András Egyház jegyzője elő terjeszti, hogy a múlt Mártzius 1° napján a T. Egyházi Tanács által lett ki neveztetések következtében, több körülmények mián [miatt] a biztosok elébb nem mehetének el az Óra készíttetést munkába vétetni mint ez előtt néhány napokkal, de jelenti azt is, hogy azon művészt /:Schável Jósefet:/ Debretzenbe meg találva, meg bízattatásoknál fogva vele oly formán egyezhettek meg, hogy azt az Óra hol lejendő fekvése kimutatására, ide hozatni, vissza küldeni, s élelmire nézve ellátni, a jövő Május hó 7^{ikére} határozták, s elkészítését úgy, hogy három évig jól járása eránt felelni fog és hogy tsak órát üssön, fertályt pedig nem, alább 500, az az ötszáz ezüst forintoknál meg nem alkuhaták, s 20 pengő forint elő pénzt is adtak, elé adván s mutatván az e tárgyba keletkezett Kötlevelet is. Bejelenti azt is, hogy a T[iszteletes] Úr terhes hivatala s elfoglaltatási mián [miatt] el nem meheti, Elek Károly Debretzeni deák ifjúval együtt fáradoztak az érintett ügybe s 20 v[áltó] forint] szeker bér s hármoknak négy napra élelmézésekre 12 v[áltó] forint költség tétetett. A lejendő kihozatala eránt a művésznak az Egyházi Tanács rendelkezzen. Határozat: Felolvastatván a Kötlevél, mely miután helyesnek találtatott, el fogadtatott, az Egyház ládájába tétele meg állítatva a három biztosok az Óra mester lejendő ki hozatalára fogadjanak szekerest s küldődjön is vissza, s mindenképp mint tzélszerűbbnek látják úgy intézkedjenek, az tett költségeket az Egyház Cassája hordozván, úgy a művész itt léte s haza érkezéséig teendő is.

1848. április 24.:

Debrecenbe az órásnak az órára felpénz ... 50 Rft.

Az oda járt szekeresnek ... 20 Rft.

Követeknek úti költség ... 12 Rft.

1848. május 8.:

Az óra művésznak újból itt helyt ... 575 Rft.

Az órás ki hozataláért a szekeresnek ... 15 Rft.

Az útoni kosztjára az órásnak ... 3 Rft.

Az órás itteni élelmézése került ... 7 Rft. 18 xr.

Debrecenbe vissza vivő szekeresnek ... 15 Rft.

Az útoni élelmézésére ... 3 Rft.

1848. szeptember 3.:

Fő gondnok jelenti, hogy közel lévén az idő midőn nagy summa pénz összeget kell kiadni a már néhány hetek alatt el készülendő Óráért, minél fogva gondolkodjék az E[gyházi] Tanács, hogy e nagy summa pénz összeget honnan adja ki, midőn a pénztár szinte üres. Több vitatkozás után határoztatik, hogy az múlt évekbeli kamat törvényesen is hajtassék be rövid napok alatt, és egyszersmind tartassék E[gyházi] Közgyűlés, mely

elhatározza, hogy hozzá nyúljunk é a köz leveleken künn lévő tőkéhez, vagy pedig ez idei 848^{beli} kamat is szedessék fel...

1848. december 31.:

Felterjesztetik, hogy noha az Óra művész Schával József nem rég küldött levelébe azt jelenti, hogy a fogadott Torony Óra el készítésével az elmúlt Karátson Innepek előtt 7 vagy 8 napokkal kész lejénd, de tudósítást az Egyház nem kapva érte nem küldhetett ily zavaros idő forgása jövén közbe, mit kel s lesz cél arányosab tenni. A tárgy meg hányatván s vettetvén határozatott, hogy az írt művész a lehető leg rövidebb idő alatt egy küldendő levél által tudósítsa az eránt készen van é? munkájával s ha kész, minél előbb az Óra szállítsa haza, lejénd fel tétele engedelmesebb időre halasztatván – ha kész nem volna sürgettesen meg el készítésére, úgy is határideje el telt.

1850. január 13.:

Elő terjesztetik, hogy a már szinte két év előtt munkába vett volt s máig is elő nem állított Toronybeli Óra eránt debretzeni óra művész Schával József Úrnak tétessen jelentés az eránt, hogy az Óra miben létéről Egyházunkat tudósítsa. Egyház jegyzője Farkas Andrásnak meghagyatik e tárgyban tudósító levelet még ma meg készítvén biztos alkalom lévén meg küldeni Debretzenbe, s mihelyt e tárgybéli tudósítás érkezik, Fő gondnok atyánk fija Egyházi Tanácsunkkal tudassa.

1850. április 14.:

Elnök, Tiszteletes Elek Károly Úr jelenti, miként Debretzenből az órától ez előtt néhány héttel küldött leveléből az olvastatik, hogy az meg alkudott Toronybeli Óra Szent György napra okvetetlen kész lesz, s akkor az óra haza szállíthatatik, de ugyan tsak Elnök fel fejt, hogy az órának azon időbeni haza hozatala nem lehetséges, mivel az Egyház pénztárába annyi pénz, mennyi még az óráért meg kívántatnék nints, hanem azt búzából, s más egyebekből kellett ki tsinálni: – mivel pedig tudjuk, hogy az egy, és két forintos Bankjegyek Szent György nap után meg szünnék járni, tehát addig eladandó javait el nem adhatja, ne hogy olyan némű pénzt kapván érte az órá el nem fogadása esetében az Egyházon maradjon a nagy öszveg. Határozat: Elnök észre vétele helyeseltetik, s meg határozatodik, hogy az órának mennél elébb levél küldessék, melyben az óra akkori haza nem hozhatásának oka fel fejtessék, és az óra haza hozatala Szent György nap után három, vagy négy hétig el halasztassék, hogy az Egyházi Elöljáróság addig a kívántató pénz öszveg meg szerzéséről gondoskodhassék.

1850. június 12.:

Kőművesnek az óra ház körüli munkáért ... 40 Rft.

Ugyan akkor borért ... 45 xr.

Ugyan akkor három munkásnak ... 1 Rft. 30 xr.

Ugyan akkor szegért és vasért ... 2 Rft. 57 xr.

1850. július 16.:

Az óra házhoz megkívántató fák és sasfák kifaragásáért ... 40 Rft.

1850. október 18.:

Az óra ház készítőknél adatott ... 5 Rft.

500 létsz. szegért ... 3 Rft. 30 xr.

Az óra házhoz egy zárért és egy pár sarokért ... 3 Rft. 20 xr.

Az óra haza jöttével, az azt készített órásnak ... 550 Rft.

1850. október 20.:

Contractusért adatott ... 1 Rft.

Az órásnak szalonna és túró ... 1 Rft. 25 xr.

Az órás és legénye számára 12 napi itt léteig 10 ittze pálinka 1 forintjával, és 24 ittze bor 18 krajtzárjával ... 17 Rft. 12 xr.

1850. december 22.:

Az órás cselédje ellátására ... 9 Rft. 36 xr.

Az órásnak húsért ... 1 Rft. 33 xr.

Az órás lovai ellátására szénáért ... 17 Rft. 30 xr.

Az óra ház tsinálásakor száz tégláért ... 1 Rft.

Az óraművésznek hátrálék pénz megadatott ... 75 Rft.

Bányai Józsefnek az óra gondviseléséért ... 10 Rft.

Az óra ház készítőknél adatott ... 25 Rft.

1851. január 1.:

Elnök jelenti, miként az Egyházi köz Gyűlés határozata következtében Debretzenbe készült Toronybéli Óra már fel lévén állítva, gondoskodjék az Egyházi köz Gyűlés egy olyan egyénről, s következésképpen annak leendő fizetéséről, a ki ezen tetemes summába került Toronybéli Órának szorgalmatos felügyelője, felvigyázója, és gondviselője legyen.

3. [Köbölkút – 1866]

Szerződés

Mely egyrésztől Harsági Flórián nagykarolyi lakos óraművész, más részről a köbölkúti reform. egyház presbytériuma mint alólírottak között egy toronyórának elkészítése és a köbölkúti reform. imaház tornyába leendő felállítása felett az alábbi feltételek szerint kötött:

1. A toronyóra fertályt, s órát verő leszen, s a művész úr ad hozzá minden szükségeseket u.m. köteleket, csinosan kifestett 4 vas czipferblattot [számnap], 8 szépen aranyozott mutatót s más hozzá tartozható kellékeket.

2. Az óra felállításának határideje e költsönösen folyó év September 29^{dikére} tűzetik ki. Az óráért midőn a művész úr által tudósíttatni fogunk, az egyház köteles leszen N[agy] Károlyba 3 szekeret küldeni. Az órának szilárd készületéről, jóságáról s tartósságáról fent nevezett művész úr 3 évig jót állani oly móddal kötelezi magát, hogy ha nem külső erőszak okozandja a kárt ingyen kiugazítja, de ily esetben őt Kőbölkútra s innen Nagy Károlyba vissza fuvarozni az egyház tartozik.

3. Az egyház az egész toronyóráért fizet 500 forintokat osztrák értékben, nevezetesen mai napon 20 forintokat osztrák értékben mint előpénzt, az óra felállításakor 280 osztrák forintokat, az óra felállításától számított egy év alatt az utolsó részletbe 200 osztrák forintokat. Az óra felállítás, úgy a második pontban felhozott jótállási kötelezettségnél fogva a toronyórán netán teljesítendő igazítások ideje alatt a művész urat szállással kosztval el- látni, valamint Kőbölkútra s innen Nagy Károlyba vissza fuvarozni az egyház köteleztetik.

4. Az óra házat, valamint a felállítására szükséges állást, továbbá pondusnak való követ és a mutatókhoz kívántató keresztfát az egyház fogja előállíttatni, és ahhoz értő mesteremberek által a művész úr kimutatása szerint elkészíttetni.

5. Ha kiírt időben fizetési s egyéb teljesítési kötelezettségünknek eleget nem tennénk, az esetben a felelősséget mi alólírottak egyetemlegesen egymásért jót állva magunkra vállaljuk és jogot adunk a többször érintett művész úrnak, hogy a hátralék fizetéseket a fizetési idő meg nem tartásától számított 6 perczentes kamattal s minden okozandó költségekkel egyetemben, az ezennel lekötött ingó s ingatlan vagyonunkból az illető szolgabírói bíróság által, lemondva bármi néven nevezendő kifogás tételről, sőt a feljebb vitelről is, rajtunk meg vehesse és vétethesse.

Kelt Nagy Károlyban, Júl. 2. 1866.

Papp Gábor mk. ref. lelkész

Kis Ferentz főbíró

Vágó András mk. Gondnok

Harsághy Flórián Óra Művész

[utólag:]

A bent kített 500 ~ ötszáz osztrák forintot a kőbölkúti reform. egyháztól mai napon hiány nélkül felvettem

Kőbölkút April. 19. 1868.

Harsághy Flórián Óra Művész

Elóttünk: Papp Gábor mk. ref. lelkész

Vágó András mk. al gondnok

4. [Köbölkút – 1868]

Felhívás a köbölkúti Izraelitákhoz!

A Magyarországi Izraeliták, mindenfelé teszik a készüléteket, sietnek megülni hálaisten tisztelettel, s megörökíteni jótékony czélokra tett bőkezű adakozásokkal a napot, melyen őket a magyar törvényhozó testület, a többi állampolgáiraival egyenjogúságra emelte [1867/XVII. tc.].

A köbölkúti izraeliták mit se tehetnek szebbet, mint ha e jeles nap emlékére, a velek csendes egyetértésben együtt lakó keresztyének által megrendelt, s már a toronyba behelyezett Óra ára utolsó része befizetéséhez erejök s tehetségekhöz mért szíves adományokkal járúlnak.

Az Ábrahámnak, Isáknak és Jákobnak Istene, a ki minékünk is szövetséges Istenünk cselekedje, hogy adakozásaiknak, mind az adakozók magok, mind maradékaik bőséges jutalmát vegyék.

Köbölkúton, Jan. 26. 1868.

Papp Gábor mk. ref. lelkész

5. [Hencida – 1909]

Nyomtatott fejléces papíron:

Mezey Dezső

műlakatos és toronyóra készítő

Nagyvárad, Szent János – utca

Nagyvárad, 1909. Augusztus hó 12.

Árajánlat

Egy új egyszeri felhúzással 30 óráig járó toronyóra szerkezetre, mely három főrészből áll: 1.) a járó vagy mutatókat irányító, 2.) az $1/4$, $2/4$, $3/4$, $4/4$ -et ütő, 3.) Az egész órakat ütő szerkezetből mely a legjobbnak és legtartósabbnak bizonyult „Graham” rendszerű járás alkalmazásával lesz készítve, a szerkezet főkeretei ágyú ércből lesz készítve és azokhoz acélpálcájú orsók lesznek alkalmazva, a tengelyek végei acélozottak, melyek ágyúérc csapágyakban forognak, a járás szabályozására az inga könnyen kezelhető szabályozó és állító csavarokkal lesz ellátva, a mutatók igazítására egy percenként előre vagy hátra irányító készülék lesz alkalmazva, az óraszerkezet hajtására öntöttvas súlyok, a súlyok emelésére vashengerek, horganyozott sodrony kötelek és vascsigák lesznek alkalmazva, a felhúzás megkönnyítésére pedig külön mozgó orsók lesznek beállítva, az óraszerkezet kerete

és alkatrészei vertvasból készülnek, az óraszerkezetnek a portól való megvédésére a szerkezet egy üvegezett festett faszekrényben lesz elhelyezve, és ennek tetején egy 18 cm átmérőjű számtábla mutatóval ellátva lesz elhelyezve, mely mutató a külső mutatóknak ellenőrzésére szolgál, továbbá 4- négy drb. számtábla a régiekhez megfelelő nagyságban, erős vaslemezből készítve fekete alap fehér számokkal tartósan festve, 4- négy pár mutató felvégén valódi arannyal aranyozva, 4- négy drb. oldal mutatószerkezet egy közép vagy négyfelé irányító szerkezet a mutatókat forgató rudakkal.

Az így elkészített óra a Hencidai ref. egyház templom tornyába beállítva, járása kiszabályozva, a közhasználatnak átadva, 10 évi, tíz évi felelősség mellett 1400 egyezer négy-száz Korona.

A fenti leírás szerint elkészített toronyóra szerkezet azon különbséggel, hogy a főke-rekek öntöttvasból készülnek, 10 évi felelősség mellett, 1200 egyezer kettőszáz Korona.

Az óraszerkezetnek és tartozékainak Nagyváradról Hencidára a kiszállítását az egyház eszközli és a felállításnál esetleg szükséges fa anyagot és ács munkát az egyház adja.

Az óraszerkezet elkészítése beállítással 8 hét alatt eszközölhető a megrendeléstől szá-mítva.

Fizetési feltételek a vállalati összeg fele az átadáskor fizetendő, másik fele fél év múlva az átadástól számítva kamat nélkül, vagy az átadástól számítva egy év múlva 6-os kamattal.

A régi számlapok behasználásával a fenti árból 120 egyszázhusz koronát számítok le, de a számlapokat az egyház beszállítja a kijavítás és festés végett, a leszedését én teljesí-tem.

Az ócska órát számlapok nélkül 60 hatvan Koronáért átveszem.

Az ócska órát 6- hat évi felelősség mellett kijavítom 600 hatszáz Koronáért, de Vá-radra be és Váradról ki szállítását az egyház teljesíti.

Mezey Dezső

műlakatos és toronyórás

6. [Hencida – 1909]

Szerződés

a hencidai református egyház képviselőjében Veress Bálint református lelkész, másfe-lől Mezey Dezső nagyváradlakos, toronyóra gyáros között a következőkben kötött:

1.) A hencidai református egyház presbiteriuma 1909. aug. 22-ikén tartott gyűlésében egyhangúlag hozott határozattal elhatározván egy új toronyóra csináltatását, annak elké-szítésére Mezey Dezső nagyváradlakos órágyáros az alábbiak szerint magát elkötelezi:

Az egyszeri felhúzással 30 óráig járó új toronyóra három főrészből áll: 1.) a járó és mutatókat irányító. 2.) $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$ -edet ütő, aztán 3.) az egész órát ütő szerkezet-ből. Az egész órát egy üvegezett, festett faszekrényben lesz elhelyezve, melynek tetején egy 18 cm átmérőjű számtábla – mutatóval ellátottan – alkalmaztatik, a külső mutatók ellenőrzése céljából. Az óraszerkezet főkerekei ágyúércből, ezekhez az orsók

acélpálcákkal készülnek, a tengelyek végei acélozottak lesznek, amik ágyúérc csapágyakban forognak, a járás szabályozására az inga könnyen kezelhető szabályozó és állító csavarokkal lesz ellátva, a mutatók igazítására egy percenként előre vagy hátra irányító készülék, az óraszerkezet hajtására öntött vassúlyok, a súlyok emelésére vas hengerek, horgonyozott sodrony kötelek és vascsigák alkalmaztatnak, a felhúzás megkönnyítésére pedig külön mozgó orsók állíthatnak be. Az óra szerkezet kerete és alkotó részei vert vasból készülnek. A legjobbnak és legtartósabbnak bizonyult „Graham” rendszerű járás alkalmaztatik.

Általában az egész toronyóra és minden tartozékai: a számtáblákhoz vezető vasrudak, valódi arannyal aranyozott négy pár mutató, a négyfelé irányító szerkezet stb. egészen új anyagból készülnek, kivéve a négy nagy számtáblát, miket vállalkozó a torony falának feltűnőbb sérelme nélkül személyesen leszed s a vállaltató egyház azokat műhelyébe beszállíttatván, megfelelően, kifogástalanul kijavít, mind a két oldalát s a külső szürkés fehér oldalán a mostani belső kört elhagyván, tiszta, csinos, tetszetős számokkal be-, illetőleg kifestet.

Az egész óraszerkezetet s annak minden tartozékait a hencidai református egyház tornyába beállítja, járását kiszabályozza s a szerződés aláírásától számítva 8- nyolc hét alatt a használatnak átadja.

Vállalkozó a mostani, régi toronyóra szerkezetet 60- hatvan Koronáért átveszi, vagyis ennek ára a vállalati összegből levonatik.

2.) A hencidai református egyház az 1.) pontban leírott toronyóráért és annak tartozékaiért fizet 1260 Koronát, vagyis ebből 60 Koronát a régi óráért levonván, fizet 1200-, azaz egyezer kettőszáz Koronát, a mely 1200 Korona összegből 900- kilencszáz Koronát a toronyóra és minden tartozékai hibátlan, kifogástalanul való átadásakor, 300 Koronát pedig, kamatmentesen, 1911-ik év január 1-én. Vállaltató egyház adja:

a szükséges faanyagot és ácsmunkát, ad továbbá

a toronyóra és minden kellékei kiszállításához 2- kettő, a vállalkozónak a mezőkeresztes vagy ber[ettyó]újfalui állomáshoz, a beállítás alkalmából egy, illetőleg két fuvar s a jótállási 10 év alatt mindannyiszor, a hányszor a vállaltató egyház vállalkozó Hencidára jövetelét, az általa készített toronyórán valamelyes hiba kiigazításáért kívánja, a mezőkeresztes vagy b[erettyó]újfalui állomástól és állomáshoz előfogatot, minden esetben az egyház szablya azt meg, hogy melyik állomástól és melyik állomáshoz vállaltató vállalkozó felelősségére szállíttat Váradról.

Vállalkozó az általa készített toronyóráért és annak minden tartozékáért jót áll 10 évig. A számtáblák levételénél és feltevésénél történetesen esett falsérüléseket lehetőleg kijavítja. Nagyobb sérülések az ő felelősségére esnek.

Ezen szerződésből felmerülhető bármely vitás ügyben a b[erettyó]újfalui kir. járásbíróóság illetékessége köttetik ki.

Jelen szerződés, melynek 2 példányban való leírási díja és bélyeg költsége vállalkozót terheli, a felek által teljesen ismeretes lévén, aláíratott.

Hencidán, 1909. augusztus 2[3].

P.H.

Mezey Dezső toronyórás és lakatos

Veress Bálint református lelkész

7. [Köbölkút – 1910]

Szerződés

egyrésről az érköbölkúti ref. egyház előjárósága, másrésről Mezey Dezső nagyváradi lakos toronyóra készítő között, a következő feltételek mellett kötötték:

1.) Az érköbölkúti református egyház előjárósága megbízza Mezey Dezső nagyváradi lakos toronyóra készítőt, hogy az érköbölkúti református templom tornyába egy megfelelő nagyságú új toronyórát készítsen és azt 1910 évi március hó 15-ig a toronyba be is állítsa.

Mezey Dezső nagyváradi lakos toronyóra készítő kötelezi magát, hogy egy egyszeri felhúzással 30 (harmincz) óráig járó új toronyórát készít, mely három fő részből áll: 1.) a járó vagy mutatókat irányító, 2.) az $1/4$, $2/4$, $3/4$, és $4/4$ -eket ütő, 3.) az egész órakat ütő szerkezetből. Az óraszerkezet egy festett és üvegezett faszekrényben lesz a toronyban elhelyezve, a szekrény tetején egy 18 cm átmérőjű számtábla lesz alkalmazva, mutató szerkezettel és mutatókkal ellátva, mely a külső mutatók ellenőrzésére szolgál.

Az óraszerkezet fő kerekai ágyúércből és ezekhez alkalmazott orsók acélpálcákkal készülnek, a fő tengelyek végei acélozottak, melyek ágyúérc csapágyban forognak, a járás szabályozására az inga könnyen kezelhető állító és szabályozó csavarokkal lesz ellátva, a mutatók igazítására egy percenként előre vagy hátra irányító készülék, az óra hajtására öntött vassúlyok, a súlyok emelésére vashengerek, horgonyozott sodrony kötelek és vascsigák lesznek alkalmazva. A felhúzás megkönnyítésére külön mozgó, felhúzó orsók alkalmaztatnak. Az óraszerkezet kerete és alkatrészei vertvasból készülnek, a járó szerkezet járása a legjobb és legtartósabbnak bizonyult „Graham” járás alkalmazásával lesz készítve.

Általában az egész óraszerkezet új anyagból lesz készítve, kivéve a 4 drb. vas számtáblát, melyet vállalkozó tartozik a toronyról leszedni, műhelyében kijavítani és befesteni, fekete alap, fehér számokkal, a számtáblára a mutatók szabályozására kis ajtót vág, a számlapokhoz 4 pár új mutatót készít, felvégén valódi arannyal aranyozva. A fenti leírás szerint készített toronyórát a székelyhídi vasúti állomásra szállítja, a toronyba beállítás után kiszabályozva a közhasználatnak átadja 10, azaz tíz évi felelősség mellett 950 (kilencszázötven) Koronáért.

2.) Az érköbölkúti reform. egyház a régi toronyórát vállalkozónak átengedi és azt leszedés után a székelyhídi vasúti állomáshoz szállítja és a régi vas számtáblákat is. Az új toronyóra szerkezetet és tartozékait a székelyhídi vasúti állomástól Köbölkútra szállítja és vállalkozó személyére 4 fuvar ad a vasúti állomástól és visszautazásra.

3.) Az új toronyóra átadásakor tartozik vállalkozónak az egyház fizetni 600, azaz hatszáz Koronát, a fennmaradt 350 (háromszázötven) Koronát az átadás napjától számítva 1, azaz egy év múlva tartozik kifizetni kamat nélkül.

5[.] Az új toronyóra beállításához szükséges faanyagot és ácsmunkát az egyház adja.

6.) Vállalkozó tartozik egy, az egyház által kijelölt személyt, az óra kezelésére kioktatni díjtalanul.

7.) Egyház fenntartja magának azt a jogot, hogy az átvételnél az órát szakértővel megvizsgáltathassa.

Kelt Érköbölkút, 1910. január 10.

P.H. Varga Béla ref. lelkész

Mezey Dezső lakatos és toronyórás

Venczel Lajos gondnok
mint az érköbölkúti reform.
egyház megbízottai.

Kutatási eredményeink összegzése

Levéltári forrásokból és terepbejárásaink eredményeképpen mindösszesen 62 régi templomi toronyórára vonatkozó adatot-adatsort rögzítettünk, illetve ma is meglévő óraszerkezetet azonosítottunk. Ezek közül 49-et köthettünk valamely mesterhez vagy műhelyhez. A 25 ténylegesen is fennmaradt régi óramű közül 21-nek ismert a mestere és 16-nak az esetében a készíttetés, felállítás körülményeivel kapcsolatos levéltári adatok is előkerültek, a fennmaradó 5 esetben pedig közvetett adatokból vált ismertté a készítő lakatos- vagy órásmester személye. Ezzel párhuzamosan számos, mára elpusztult toronyórának egykori felállítására és utóéletére vonatkozó gazdag levéltári anyagot tárhattunk fel.

A 62 toronyórási adatsor, illetve meglévő toronyóra közül több mint félszáz, továbbá azonosított órás-(lakatos-)mestereink egy része is (Tébi János, Sélyei János, Knorr Mihály, Szentendrey Károly, Harsághy Flórián) lényegében ismeretlenek voltak a szakirodalom számára.

Munkánk kezdetén szigorúan véve csak az 1880 előtti korszak kutatását tekintettük célunknak, ám az egyes régebbi óraszerkezetek utóéletét követve a jelzett 62 tételen felül mintegy tucatnyi esetben, 1880–1911 közötti újabb toronyóra állítások levéltári nyomaira és meglévő óraszerkezetekre bukkantunk. Elsősorban a nagyváradi toronyórákésztés kellő mértékben nem kutatott fejezetére, a Daday József és Mezey Dezső neveivel fémjelzett korszakra vonatkozó új adatainkra gondolunk.

Megállapíthatjuk, hogy térségünk templomtornyait a 18. század során hangsúlyosan a debreceni toronyórákésztő műhelyek látták el óraszerkezetekkel, elsősorban is az Aszalai-féle műhely. Nagyvárad a század utolsó évtizedétől jelenthetett konkurenciát a cívisvárosi mesterek számára. Az 1790-es évek kezdetétől Georg Ruepp, majd 1815 után Tébi János már uralták a bihari régiót, legalábbis a térség Debrecentől távolabb eső részeit. Leszögezhető, hogy Tébi János az 1815–1845 közötti időszak regionális szinten meghatározó, de talán országos szinten is kiemelkedő jelentőségű műhelyét működtette. Knorr Mihály rövidéletű toronyórási próbálkozásait követően – azaz 1849-től – Daday Józsefnek az 1870-es években induló ezirányú munkásságig Nagyváradon nem dolgozott toronyórákat is készítő lakatosmester.

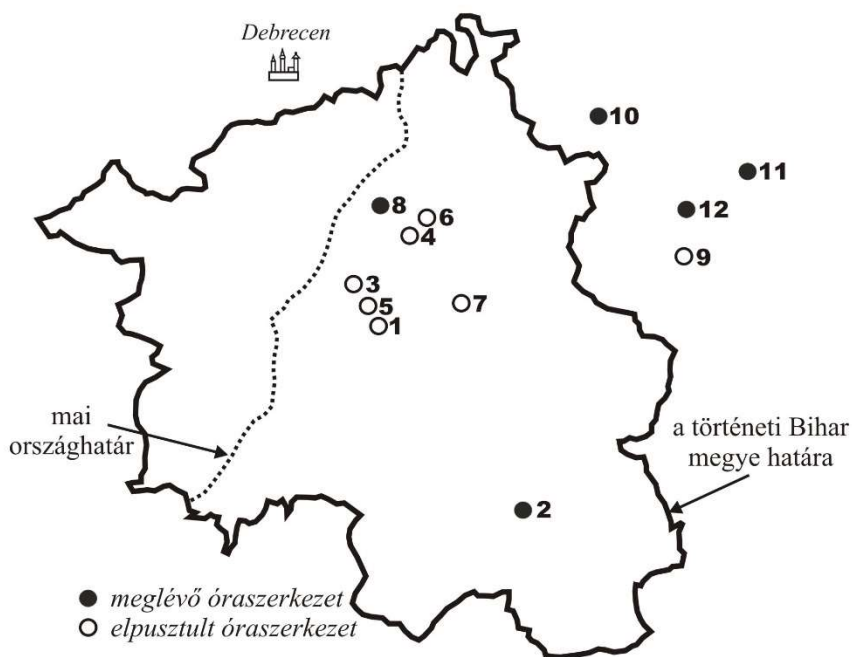
Az 1848/49-es polgári forradalmat megelőző bő évszázadnyi időszak során készült régióbeli toronyórák közül mindössze kettőnek volt távolabbi illetőségű mestere (Buda, Nagykálló). 9 szerkezet debreceni, 18 nagyváradi, 2 dévaványai műhelyekben készült. 14 óramű ismeretlen helyen, számunkra ismeretlen mester kezei alól került ki, ám ezek közül legalább hat vélhetően debreceni és nagyváradi lakatosok terméke.

1850 után a debreceniek közül Schével József három, a pankotai Szentendrey Károly hét, a nagykárolyi Harsághy Flórián három templomtornyba készített óraműveket. Szentendrey 1850–1880 között a Fehér- és a Fekete-Körös vidékét láthatta el toronyórákkal, Harsághy pedig Nagykároly és Tasnád vidékét, továbbá az Érmellék egy részét.

Toronyórási mestereink munkásságának teljesebb értékelése – viszonylag gazdag adatgyűjtésünk ellenére is – csak a szomszédos régiók kutatása után valósulhatna meg, ám e tekintetben elengedhetetlen a mai hajdú-bihari térség egyházközségi levéltárainak módszeres és célirányos kutatása is.

Debreceni mesterek toronyórái

1. 1748 - Aszalai János és István (Nagyvárad-Újváros r. kat.)
2. 1757 - Aszalai István (Belényes r. kat.)
3. 1765 - Aszalai István és József (Biharpüspöki ref.)
4. 1770 - Aszalai műhely (József ?) (Szalárd)
5. 1785 - debreceni (Aszalai ?) műhely (Nagyvárad-Olaszi r.kat. székesegyh.)
6. 1793 - Hein Ferenc (Hegyközszentimre ref.)
7. 1797 - Aszalai József (Mezőtelegd ref.)
8. 1801 - Pápai József (Biharfélegyháza ref.)
9. 1833 - Bauer Antal (Szilágynagyfalu ref.)
10. 1848/1850 - Schável József (Magyarcsaholy ref.)
11. 1856 - Schável József (Szilágysámson ref.)
12. 1857 - Schável József (Szilágysomlyó ref.)

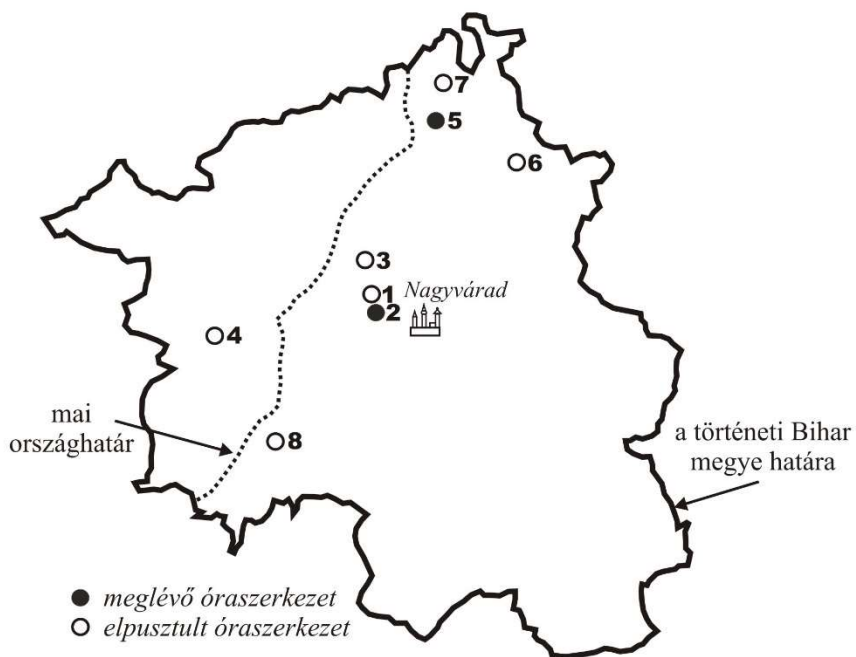
1. térkép.

Georg Ruepp (Nagyvárad) toronyórái

1. 1792 - Nagyvárad-Újváros r.kat.
2. 1793 - Nagyvárad-Újváros g.keleti
3. 1799 - Bihar ref. (?)
4. 1803 - Komádi ref. (?)
5. 1807 - Érkeserű ref.

Knorr Mihály (Nagyvárad) toronyórái

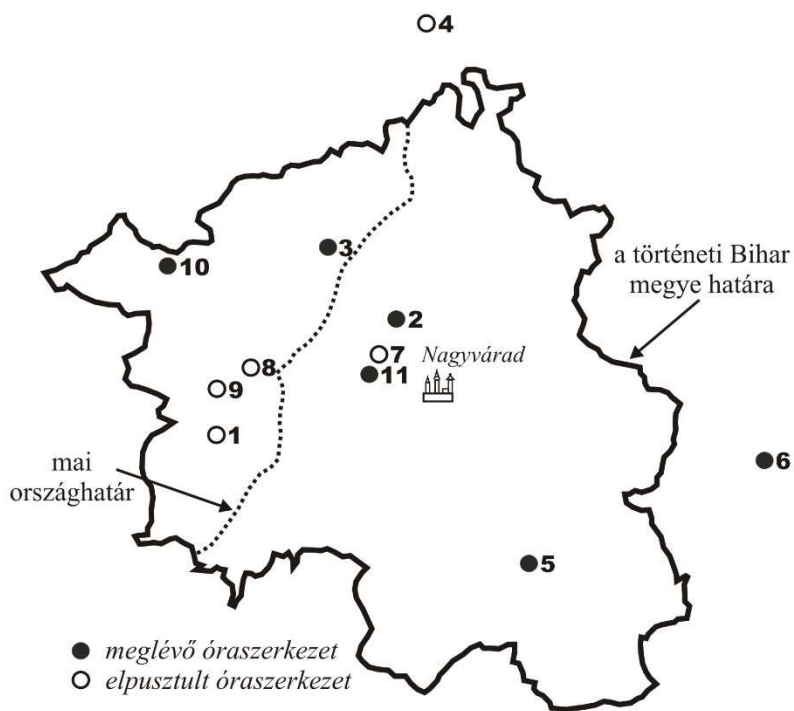
6. 1842 - Margitta ref.
7. 1844 - Érmihályfalva ref.
8. 1849 - Nagyszalonta ref. (nem valósult meg)

2. térkép.

Tébi János (Nagyvárad) toronyórái

1. 1814 - Zsadány ref.
2. 1817 - Hegyközsatár ref.
3. 1817 - Pocsaj ref.
4. 1822 - Gebe (Nyírkáta) ref.
5. 1826 - Belényes r.kat. (javítás)
6. 1834 - Magyargyerőmonostor ref.
7. 1835 előtt - Váradolaszi ref.
8. 1836 - Körösszegapáti ref.
9. 1839 - Komádi ref.
10. 1820-1840 között - Sáp ref.
11. 1843/1844 - Nagyvárad-Újváros ref.

3. térkép.

**Sélyei János (Dévaványa)
toronyórái**

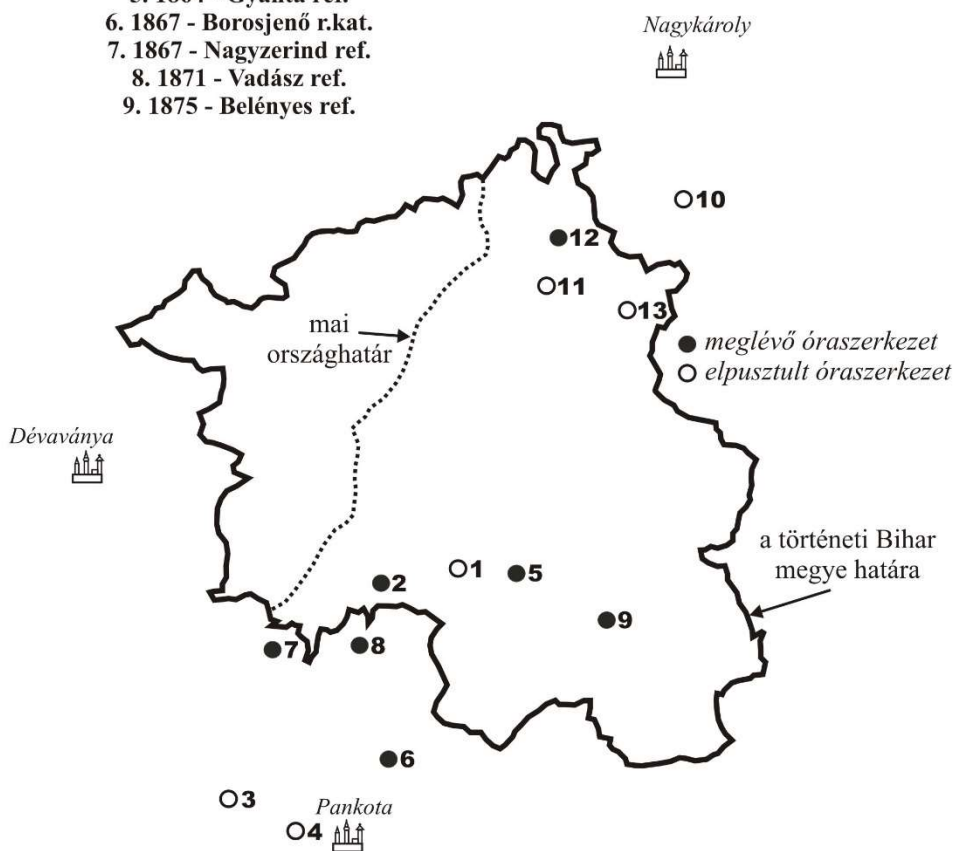
1. 1841 - Tenke ref.
2. 1842 - Árpád ref.

**Harsághy Flórián (Nagykároly)
toronyórái**

10. 1850 - Tasnád ref.
11. 1867/1868 - Köbölkút ref.
12. 1869 - Ottomány ref.
13. 1876 - Berettyószéplak ref.
(nem valósult meg)

**Szentendrey Károly (Pankota)
toronyórái**

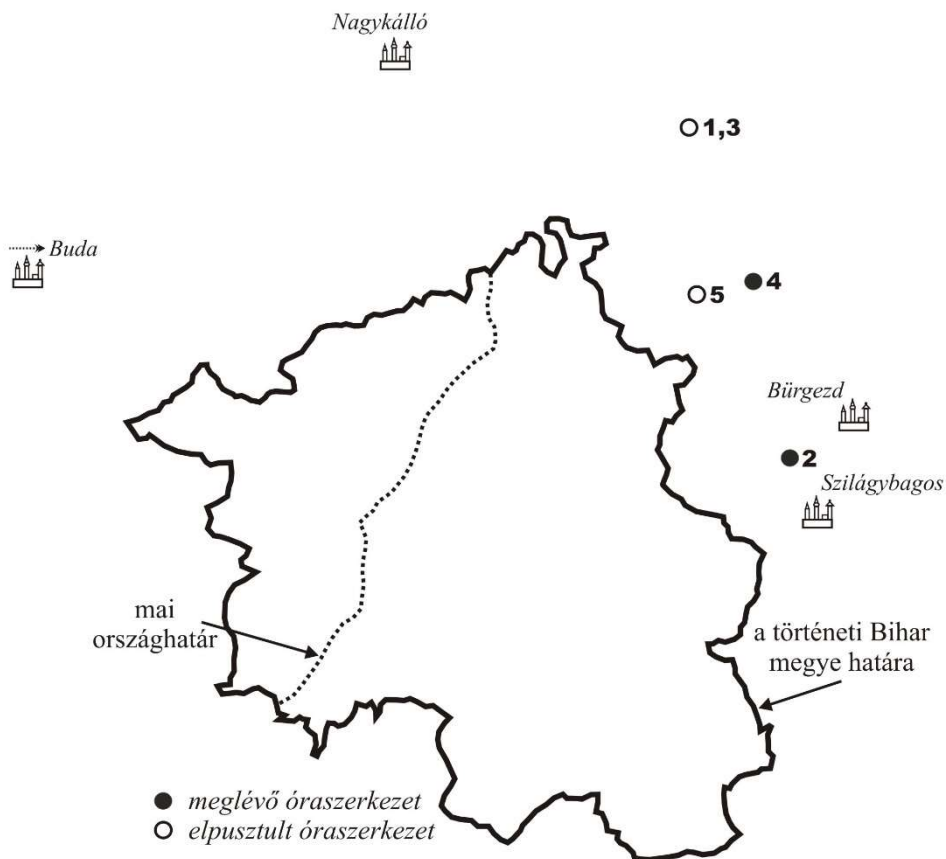
3. 1851 - Fazekasvarsánd evang.
4. 1859-1883 között - Pankota ref. (?)
5. 1864 - Gyanta ref.
6. 1867 - Borosjenő r.kat.
7. 1867 - Nagyzerind ref.
8. 1871 - Vadász ref.
9. 1875 - Belényes ref.

4. térkép.

Távolabbi mesterek toronyórái

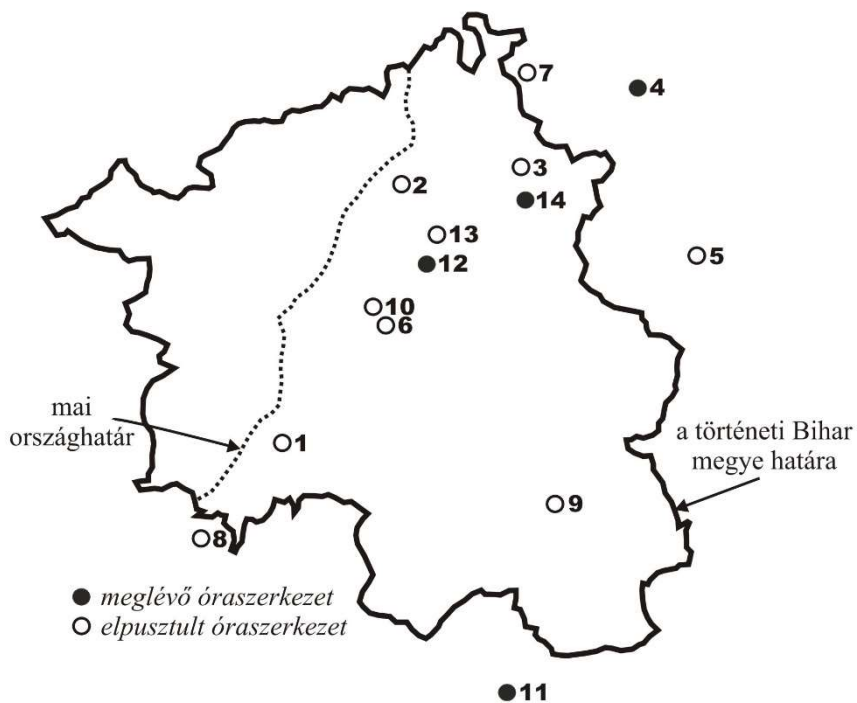
1. 1795 - Orbán Imre / ? (Nagykároly ref.)
2. 1800 - Bagosi Kovács György / Szilágybagos (Szilágybagos ref.)
3. 1805 - Hüblinger József / Buda (Nagykároly ref.)
4. 1806 - Molnár Miklós / Búrgezd (Dobra ref.)
5. 1827 - Pethő Mihály / Nagykálló (Tasnád ref.)

5. térkép.

Ismeretlen mesterek toronyórái

1. 17/18. sz. fordulója és 1777 - Nagyszalonta ref.
2. 1725 előtt - Bihardiószeg ref.
3. 1744 előtt - Margitta ref.
4. 1760-1770 között - Érszakácsi ref. (debreceni - Aszalai - műhely?)
5. 1770 - Szilágynagyfalu ref.
6. 1780 körül - Nagyvárad helyőrségi r.kat. (debreceni - Aszalai - műhely?)
7. 1789 - Érendréd ref. (debreceni műhely?)
8. 1797 - Nagyzerind ref.
9. 1800 körül - Belényes g.kat.
10. 1805 körül - Nagyvárad-Újváros g.kat. székesegyház (nagyvárad - Ruepp - műhely?)
11. 1813 - Borossebes ref.
12. 1820-1850 között - Siter ref. (nagyvárad - Tébi - műhely?)
13. 1845 - Szalárd ref. (nagyvárad - Tébi vagy Knorr - műhely ?)
14. 1860-1880 között - Tóti ref.

6. térkép.

András Emődi

Recent Data on Old Church Tower Clocks and Their Master Craftsmen in the Bihar Region. A Summary of Research Results.

This study presents recent data on old church tower clocks – from the 18th-19th century – and their master craftsmen in the Bihar region, as well as a summary of the results of our research in this topic.

We recorded data or a series of data on our field trips, as well as on the basis of archival sources, relating to altogether 62 clockworks, and/or identified still existing clockworks and artefacts. Of these, 49 could be linked to a master-locksmith or workshop, which is the main benefit of our research.

Most of the surviving artefacts, as well as the work of some of their masters, were largely unknown to the sparse literature on the topic. Significant additions have been made, first of all, to the work of the locksmiths of Nagyvárad (today Oradea – Romania) and Debrecen, as well as of Pankota (today Pâncota – Romania) and Nagykároly (today Carei – Romania).

Források*Levéltári források*

BoREL	Borossebesi Református Egyházközség Levéltára
ÉREL	Érendrédi Református Egyházközség Levéltára
HREL	Hencidai Református Egyházközség Levéltára
KöREL	Köbölkúti Református Egyházközség Levéltára
KREL	Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
Adattárak	Egyházközségi adattárak (I.g.)
NvREL	Nagyváradai Református Egyházközség Levéltára (IV.a.)
McsREL	Magyarcsaholyi Református Egyházközség Levéltára
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
IX.21.	A Debreceni Lakatos Céh iratai.
NzREL	Nagyzerindi Református Egyházközség Levéltára
PaREL	Pankotai Református Egyházközség Levéltára
PREL	Pocsaji Református Egyházközség Levéltára
RNLAmI	Román Nemzeti Levéltár Arad megyei Igazgatósága
Anyak.	Anyakönyvek különgyűjteménye
RNLBmI	Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei Igazgatósága
Céhek	Céhes iratok (70. fond)
G.Kat.	Görög Katolikus Püspökség Levéltára (169. fond)
KöREL	Köbölkúti Református Egyházközség Levéltára (336. fond)
NszREL	Nagyszalontai Református Egyházmegye Levéltára (145. fond)
SzREL	Szalárdi Református Egyházközség Levéltára (307. fond)
RNLSzmI	Román Nemzeti Levéltár Szatmár megyei Igazgatósága
Anyak.	Anyakönyvek különgyűjteménye
SzRKPL	Szatmári Római Katolikus Püspökség Levéltára
Anyak.	Anyakönyvek másodpéldányainak különgyűjteménye

Szakirodalom

Békés (újság)

- Benkő 1989. Benkő Éva: Szatmár megyei néprajzi leírás 1854-ből. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 24–26. (1981–1983). Szerk.: Németh Péter, Ujváry Zoltán. Nyíregyháza, (1989). 399–420.
- Csepregi 1892. Csepregi György: Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez. Arad, 1892.
- Daday 1901. Daday István: A deési Daday család genealogiája. Dés, 1901.
- Debreczeni Nőegylet A Debreczeni Nőegylet alapszabályait ... tartalmazó könyvecske 1870. évről. Debrecen, 1871.
- Emódi 2015. Emódi András: Toronyóra felállítása Szilágysomlyón 1857-ben. In: *Historia Scientiarum*, 13. (2015) 3–24.
- Emódi 2018. Emódi András: Régi templomi toronyórák Biharban és környékén. Kolozsvár–Nagyvárad, 2018.
- Emódi 2019a. Emódi András: A legrégebbi fennmaradt bihari toronyóra története, avagy a belényesi órapér. In: *Új Nézőpont*, 6. (2019) 1. sz. 5–23.
- Emódi 2019b. Emódi András: Tébi János nagyváradai lakatosmester toronyórái (Gondolatok régi óraszerkezetek lehetséges sorsáról). In: *ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 19. Székelyudvarhely, (2019). 75–88.
- Gacsári [é. n.] Gacsári István: A Füzesgyarmati Helvéciai Hitvallású Szent Eklézsiának Krónikája [1838] (III. kiadás, közreadja Nagy László András) – elektronikus dokumentum: https://kupdf.net/download/gacs-aacute-ri-kr-oacute-nika_58f8b161d0d60642fda985d_pdf (Utolsó letöltés: 2019. július 3.)
- Hochhauser 2017. Hochhauser Ronald: Aspecte din istoria ceasornicelor de turn fabricate la Oradea, din perspectiva reclamelor difuzate în presa locală de la începutul secolului al XX-lea. In: *Banatica* 27. Reșița, (2017). 575–585.
- Iványi 2004. Iványi László (szerk.): 200 éves az endrődi Szent Imre templom. Gyomaendrőd, 2004.
- Jároli 2001. Jároli József (szerk.): A rendszerváltás folyamata az 1848–49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban. Válogatott dokumentumok. Bp., 2001.
- Kempelen Kempelen Béla: Magyar nemes családok. [h. n.], 2012. (reprint)

- Kovách 2015. Kovách Géza: Válogatott tanulmányok. Arad, 2015.
- Magyar Vaskereskedő (újság)
- Magyarország iparosainak 1892. Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Bp., 1892.
- Nagyzerind <https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagyzerind> (Utolsó letöltés: 2019. július 3.)
- Névkönyv 1874. Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára 1875. Kolozsvár, 1874.
- Pankota Adatok a Pankotai Református Egyházközség történetéhez. <http://aradrefeme.blogspot.com/2010/10/adatok-pankotai-reformatus-egyhazkozsag.html> (Utolsó letöltés: 2019. július 2.)
- Pesty 1996. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I. Debrecen, 1996.
- Rác 1880. Rác Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880.
- Sorbán 1934. Sorbán Kornél: Az Ineu (borosjenői) Róm. Kath. Plébánia története. Oradea-Nagyvárad, 1934.
- Szabadi 2013. Szabadi István (szerk.): Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II. Debrecen, 2013.
- Szakács 2002. Szakács Zoltán: Vadász falu története. Vadász, 2002.
- Szűcs 1971. Szűcs Ernő: A debreceni „István” gőzmalom. In: Technikatörténeti Szemle, 5. (1968–1970) [1971] 187–197.
- Takács 1992. Takács József: Hogyan kapott toronyórát a debreceni Szent Anna-templom? In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. Szerk.: Gazda László, Módy György. Debrecen, (1992). 225–238.
- Takács 1999. Takács József: Szeged új toronyórái és mesterei (1806–1883). In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Historica 2. Szerk.: Zombori István. Szeged, (1999). 233–284.
- Terdik 2011. Terdik Szilveszter: Görögkatolikus püspöki központok művészeti reprezentációja Magyarországon. Doktori disszertáció (ELTE BTK, 2011).
- www.familysearch.org digitalizált anyakönyvek gyűjteménye

Kutasi Imre

Hajdúnánás periférikus területeinek kialakulása, különös tekintettel az Újházhelyre¹

Bevezetés

A tanulmány bemutatja Hajdúnánás periférikus területeinek kialakulástörténetét. Jelen esetben perifériának az ólaskertek külső határán kívül eső városrészeket tekintetem, kizárólag földrajzi elhelyezkedésük miatt. A kutatás jelen állapotában még nem vonható le következtetés, miszerint a vizsgált városrészek hatalmi vagy gazdasági szempontból perifériaként kezelhetőek-e a vizsgált időintervallumban. E kérdés megvizsgálásához még további kutatómunka szükséges. A téma ismertetéséhez a korábbi kutatási eredmények összefoglalásán túl néprajzi gyűjtéseket, általam készített interjúkat, katonai felmérések térképeit, további kéziratok térképeket, valamint légifelvételeket használtam. A tanulmány részletesebben tárgyalja a Hajdúnánás északi perifériáján létrejött Újházhely történetét, amely felfejtéséhez levéltári forrásokat és interjúkat is felhasználtam.

Hajdúnánás településszerkezete

Hajdúnánás szálláskertes település,² amely a következőképpen nézett ki: A város erődített település volt,³ ennek megfelelően a központjában elhelyezkedő templomot egy fal védte. Ezen kívül a lakóházak helyezkedtek el, ahol az asszonyok, a gyerekek és az idősek éltek. A házak elenyésző hányadát kerítették csak körbe, ám azokat is leginkább sövényvel, a deszkakerítések megjelenése csak az 1830-as évekre tehető.⁴ Egészen a 19. század közepéig utcák sem voltak kialakítva Hajdúnánáson, szabadon lehetett közlekedni a házak között. 1861-ben egy bizottság hajtotta végre az utcák „kiegyenesítését”, majd 1893-ban történt az – egy mérnök által készített – utcaszabályozási terv elfogadása. A közgyűlés kimondta, hogy új épületek építésénél az utcaszabályozási vonalat figyelembe kell venni, valamint, hogy mindenki köteles a vonal által meghatározott részt kertjéből az utcához vagy az utcából a kertjéhez csatolni, utóbbi terület pénzért volt megvásárolható.⁵ Az előbbieken felvázolt lakórészt egy árok vette körül, ezen 4 „kapu” állt: a polgári, a szent-mihályi, a dorogi, valamint az utolsó a debreceni kapu, ezeket bizonyos időközönként újra megásták.⁶ A kertségekkel a város árkain kívül találkozhattunk, amelyekben a mezőgazdasági munka folyt, itt lovakat tartottak és jószágokat teleltettek.⁷ A település e részén egy

¹ „A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.”

² A szálláskertes településeken belül több csoport is található. Jelenleg még kevés ismeretünk van a város szerkezetéről ahhoz, hogy ezek bármelyikébe is be tudjuk sorolni. Ehhez meg kellene vizsgálni a kertségek épületeit, használatuk módját és a népesség életmódját a város e részén.

³ Györffy 1926. 9.

⁴ Barcsa 1900. 145.

⁵ Uo. 294.

⁶ Barcsa 1900. 193. Barcsa a kapuk megásásáról írott feljegyzésekből arra következtet, hogy nem beszélhetünk tényleges kapukról.

⁷ Györffy 1926. 15.

helyiségben éltek a férfiak a jószágokkal. A kertségek legfontosabb épülete az ól volt, amelyben a legértékesebb állatokat tartották: a szekeres lovakat és a fejősteheneket. Azokat az állatokat, amelyek kevésbé képviseltek nagy értéket, akolban, fészterben tartották. A kisebb háziállatok ólai is itt voltak a kertségekben (többek között: disznó, juh, baromfi). Ezek a kertek minden esetben körül voltak kerítve trágyával.⁸ Területük öt, vagy akár tízszerese is lehetett a város területének.⁹

Hajdúnánás előbbieken bemutatott képe idővel megváltozott, melyhez több ok vezetett:

1. A népesség növekedése (1.1. Természetes szaporodás, 1.2. Jövevények beáramlása)

2. A kötelező katonatartás elkerülése

1. A népesség növekedése: 1.1. A természetes szaporodás eredményeként megnőtt valamelyest a város lakossága, ám a népességnövekedést nagyobb arányban a 1.2. jövevények tömeges beáramlása okozta. Utóbbi jelenség nemcsak Hajdúnánáson, hanem a többi hajdúvárosban, valamint a jász-kun területeken is jelen volt, kiváltságolt voltuk miatt. A hajdúvárosok a 17. században igen nagy vonzerővel bírtak a kiteljesedő örökös jobbágyság rendszerében.¹⁰ A kiváltságolt területen élő telketlen lakosoknak az életkörülményei – összehasonlítva az ország más területein élő hasonló státusú lakossággal – a legjobb volt. Hajdúnánáson pl.: élveztek legeltetési, nádalási, faizási és nádasok közt kaszási jogot. Nem kötelezték őket a tized és kilenced fizetésére, valamint személyes katonatartásra és katonaállításra sem. Ha birtokoltak földterületet, akkor abból aránylagos adót fizettek, ha nem, akkor joguk volt birtokostól bérelni vagy „felében” dolgozni.¹¹ E nagy vonzerő miatt az ország egyes részeiről Nánásra is költöztek a jobb életkörülményekben bízó jövevények. A 17. század első felében szívesen is fogadták őket, a katonáskodás – 1685 után pedig – az állami adózás terheinek csökkentése miatt.¹²

A kertségek betelepülésének egy másik oka a 2. kötelező katonatartás elkerülése. Hajdúnánás lakosainak kötelező volt a katonák és lovaik eltartása. A terheket úgy osztották meg, hogy az év első felében a város egyik oldalán, míg az év második felében a város másik oldalán kellett a lakosságnak eltartania a katonákat és lovaikat. A lovakat úgynevezett német istállóban vagy német ólakban tartották, amelyek a fent említettek miatt könnyen szétszedhetőek voltak.

A katonák az istállókat körülvevő 6-7 házban felváltva éltek, mely a lakosság számára nagy kiadást, valamint nehézséget jelentett: azon gazdák, kiknek kertjén felállított német istálló állott, egészen 1844-ig – amikortól is naponta 1 ezüstkrajcárt kaptak – semmiféle fizetségben nem részesültek. Továbbá az elszállásolt katonákat élelemmel és itallal is kötelesek voltak ellátni a város lakosai. A nehézségeket még tetézte, hogy a katonák viselkedése is kifogásolható volt. Hangoskodtak, verekedtek, sőt kirívóbb példákról is tudunk: megesett, hogy a katona nem volt megelégedve a gazdasszonytól kapott szalonna mennyiségével és azt a fejéhez vágta, vagy a ház lakosait kitérve ő a szobában, míg a többiek a szabad ég alatt aludtak. Az előbb ismertetett információk tudatában érthetővé válik, hogy a nánási lakosság többsége kihasználta a törvény által nyújtott „kiskaput” –

⁸ Uő. 1937. 80.

⁹ Györffy 1926. 15.

¹⁰ Orosz 1973. 126.

¹¹ Barcsa 1900. 188.

¹² Orosz 1973. 126.

miszerint csak a város árkain belül lakóknak volt kötelességük a katonatartás – és a kertészekbe költözött. Ugyanakkor ez a megoldás csak 1811-ig működött, amikor kiterjesztették a törvényt a kertészekben élőkre is.¹³

A nagyarányú betelepedés eredményeként a város árkain belül népsűrűség-növekedést figyelhetünk meg, egyre kevesebb lett a szabad terület, így a 18. század közepére egyesek már kénytelenek voltak a kertészekbe költözni.

Az előbbiekben bemutatott folyamat társadalmi konfliktusokat idézett elő, megváltoztatta a birtokviszonyokat, mely egyértelműen kihatott a településszerkezetre is. Témánk szempontjából a kertészek betelepülésének településszerkezetet megváltoztató hatása a fontos, így a továbbiakban ez kerül bemutatásra. A folyamat a kertészek területének megnövekedését eredményezte, így egyre több mezőgazdasági munkafolyamat szorult ki a város e területére, többek között a malmok és a vermek is ide kerültek.¹⁴

1. kép. Hajdúnánás belterületének jelölése az első katonai felmérés térképén.¹⁵

Az előbbi – 1783-ban¹⁶ – készült térképrészleten jól látható Hajdúnánás településszerkezete. Középen a református templom volt, amelyet egy fal vett körül. Jól kivehető, hogy

¹³ Barcsa 1900. 174–175.

¹⁴ Györfly 1926. 14–15.

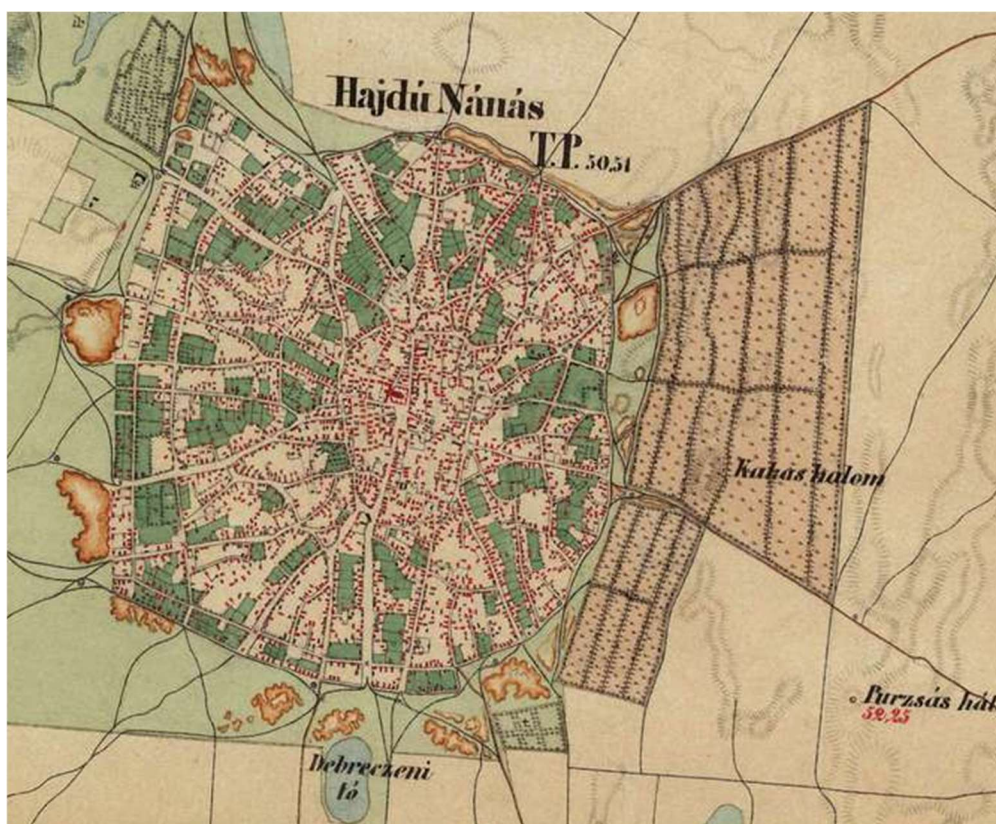
¹⁵ EKF 2004.

¹⁶ Jankó 2007. CD-melléklet. 15/a. A Magyar Királyság felmérési térképeinek (1:28 800) szelvénybeosztása, feltüntetve az egyes szelvények felmérésének az időpontját (1773–1785).

a város árka határvonalat képezett a település két része között, jól láthatóan elkülönítette egymástól a lakókat és a kerteket.

A város árka – mint az látható – határvonalat képezett, és elkülönítette a település két részét egymástól. Ám az is észrevehető, hogy már ekkor – a 18. század utolsó harmadában – is megjelentek lakóházak a kertekben. Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy a kerteket is bekerítették, így ezek is belterületté váltak.¹⁷ Ezen az újonnan bekerített területen pedig mezőgazdasági művelésbe fogtak. Ennek oka az, hogy a korábban itt található állatok megtrágyázták ezeket a földeket, így alkalmassá váltak kertművelésre.¹⁸

A lakosság folyamatos ólaskertekbe való költözésével a város e – korábban kizárólag mezőgazdasági célokra használt – része egyre inkább lakókertté alakult át.¹⁹ Az első és a második katonai felmérés térképét összehasonlítva láthatóvá válik ez a változás.

2. kép. Hajdúnánás belterületének jelölése a második felmérés térképén.²⁰

Ezen a térképen már láthatjuk, hogy a kertek és a lakóövezet kevésbé különül el egymástól, itt a kertek már átalakulóban voltak lakóövezetté.

¹⁷ Györfy 1926. 16–17.

¹⁸ Uő. 1937. 80–81.

¹⁹ Orosz 1973. 146.; Uő. 1982. 33.

²⁰ MKF 2005.

Egy település szerkezetének vizsgálatakor figyelniük kell arra, hogy míg népessége gyorsan cserélődik (ennek oka lehet a vándorlás és a természetes népmozgalom egyaránt), de az épített környezete, utcahálózata rendkívül tartós, csak lassan, évszázadokon keresztül változik meg.²¹ Ez bebizonyosodik, ha Hajdúnánás fentebb ábrázolt térképrészletét a maipre.eu weboldal segítségével rávetítjük a mai térképre. A második katonai felmérés természetesen nem tökéletes pontosságú, maximum 10-15 méter eltérés lehet a mai – 2019-es – állapotokat mutató térképekhez képest,²² ez a távolságmérés funkcióval is igazolható. Ha megfigyeljük a második katonai felmérés Hajdúnánás belterületét ábrázoló – 1862-ben²³ készült – térképszelvényét, és rávetítjük a 2019-es állapotot jelző térképet, álláspontom szerint kijelenthetjük, hogy a 19. század közepe óta a város településszerkezete – ha a még ki nem alakult periférikus térségeket nem vesszük számításba – nagy mértékben nem változott.

A városban jelenleg két koncentrikusan elhelyezkedő körút található, melyeket a helyiek „kiskörútnak” és „nagykörútnak” neveznek. Ezek létrejöttének oka, hogy a lakókeretekbe való kiköltözés után a lakosság a kerteket is körbekerítette.²⁴ A település szerkezetéről elmondható, hogy utcahálózata szabálytalan halmazos-sugaras. A városkapuktól a település széle felé az utcák tölcészerűen szélesedtek (csordajáró utak).²⁵ Az ólaskertek határáig (a későbbi nagykörútig) 4 fő közlekedési út volt a 4 égtájnak megfelelően – ezek a mai Kossuth (É), Bocskai (D), Hunyadi (Ny) és Dorogi (K) utcák –, amelyek lényegében 4 egyenlő részre osztották a várost.²⁶ Az így kialakult tömböket a város központjából sugarasan kiinduló utcák és a főutcákba becsatlakozók szabdalják fel további kisebbekre. A még megmaradt nagyobb tömbökből is telkeket alakítottak ki: zsákutcák, közök és zugok nyitásával.²⁷ 1750-ig nem voltak a porták megszámozva, az utcákat pedig az ott lakókról nevezték el.²⁸

A város növekedése Timári Lajos szerint nyugat felé történt kezdetekben, ennek a szerző szerint több oka volt. A határ erre a legerjedelmesebb, a lakosság pedig halászzattal, vadászattal, később pedig földműveléssel foglalkozott, ennek megfelelően házát próbálta minél közelebb építeni a földjéhez, valamint az itt elhelyezkedő legelőhöz. Ennek eredményeképpen először tanyákat, majd egyre több házat építettek, amelyek idővel összeépültek a várossal, így létrehozva a fertályakat.²⁹ Tehát a szerző azt állítja, hogy a kertészek területére tanyákat épített a lakosság, amit több megközelítésből is cáfolni lehet. Mint már korábban láthattuk, nem tanyákat épített a lakosság, hanem kiköltöztek az ólaskertek területére, ezzel pedig lakóövezetté változtatva azt. Valamint a korábbi kutatásokból már tudjuk, hogy Hajdúnánáson egészen a 19. század utolsó harmadáig lassú és korlátozott tanyafejlődésről beszélhetünk. Tehát a város határában a 18. század vége és a 19. század közepe közötti időintervallumban csak elenyésző számú tanya jött létre, ám ezek is bizonyos kivételes tulajdonságokkal rendelkező határrészek, úgymint a

---

²¹ Kovács 2002. 147.

²² Youtube 2019.

²³ Jankó 2007. CD-melléklet. 48/a. A Magyar Királyság felmérési térképeinek (1:28 800) szelvénybeosztása a II. katonai felmérés idején, feltüntetve az egyes szelvények felmérésének az időpontját (1819–1869).

²⁴ Györffy 1926. 16.

²⁵ Kovács 2002. 209.

²⁶ Timári 1971. 13.

²⁷ Uo.; Településképi arculati kézikönyv 11–12.

²⁸ Timári 1971. 14.

²⁹ Uő. 1982. 1.

szállásföldön (Nagy Tilalmas), praediumon (Vid, Tedej), és olyan nagybirtokos birtokán, aki újra évről évre meg tudta váltani földterületét.³⁰ Valamint az állítás Erdei megállapításával is megcáfolható, miszerint tanyák csak 5 km-es körzeten túl jönnek létre egy település határában.³¹ Hajdúnánáson az ólaskertek belső és külső határa között közel sem ilyen nagy a távolság.

A város e fertályai vagy negyedei voltak pl.: a Laponyag, a Veres lámpa fertály, a Disznós fertály, az Angyalos fertály, a Borogó fertály, az Ingyen telep, a Malomsziget és a Gyiha.³²

A periférikus területek létrejötte

Jelen tanulmányban Hajdúnánás periférikus területein az ólaskertek külső határán, tehát a mai „nagykörúton” kívül eső területeket értem, kizárólag földrajzi elhelyezkedésük miatt.

Az előző fejezetben bemutatott kertségek lakókertté alakulása a 19. század elejére már nem oldotta meg a népesség növekedésének problémáját. A város vezetése és a lakosság is egy megoldást látott, mégpedig telkek osztását a várost körülvevő belső legelőből, amelyek a 19. század első felében gyakoriak voltak. Tudjuk, hogy 1815-ben a „nyársas oldalon”, 1823-ban a város nyugati oldalán, 1824-ben a déli oldalon, és 1832-ben szikes gödörös helyeken osztottak kerteket. 1846-ban az utolsó kertosztás alkalmával 107 lakos kérésére 144 telket a város déli és nyugati részein osztottak ki.³³ Melyeket csak törzsökös hajdúk kaphattak meg, ám egy részüket tulajdonosuk nem tudta kifizetni, ezért újra kiosztásra kellett, hogy kerüljenek. Ennek eredményeképpen a 144-ből 118 jutott gazdához. Ezekon kívül még a „Nemesné malma körül” további 11 talált gazdára, tehát összesen 129 telek kiosztása történt meg.³⁴ Az e folyamatról tájékoztató térkép összesen 126 kiosztott kertet jelöl. Az eltérés oka egyelőre ismeretlen, kiderítéséhez további kutatómunka szükséges. Ám azt megtudjuk a térképről, hogy a Laponyag felosztása már ekkor elkezdődött.³⁵

---

³⁰ Orosz 1982. 31–33.; Kutasi 2018. 180–181.; Uő. 2019. 72.

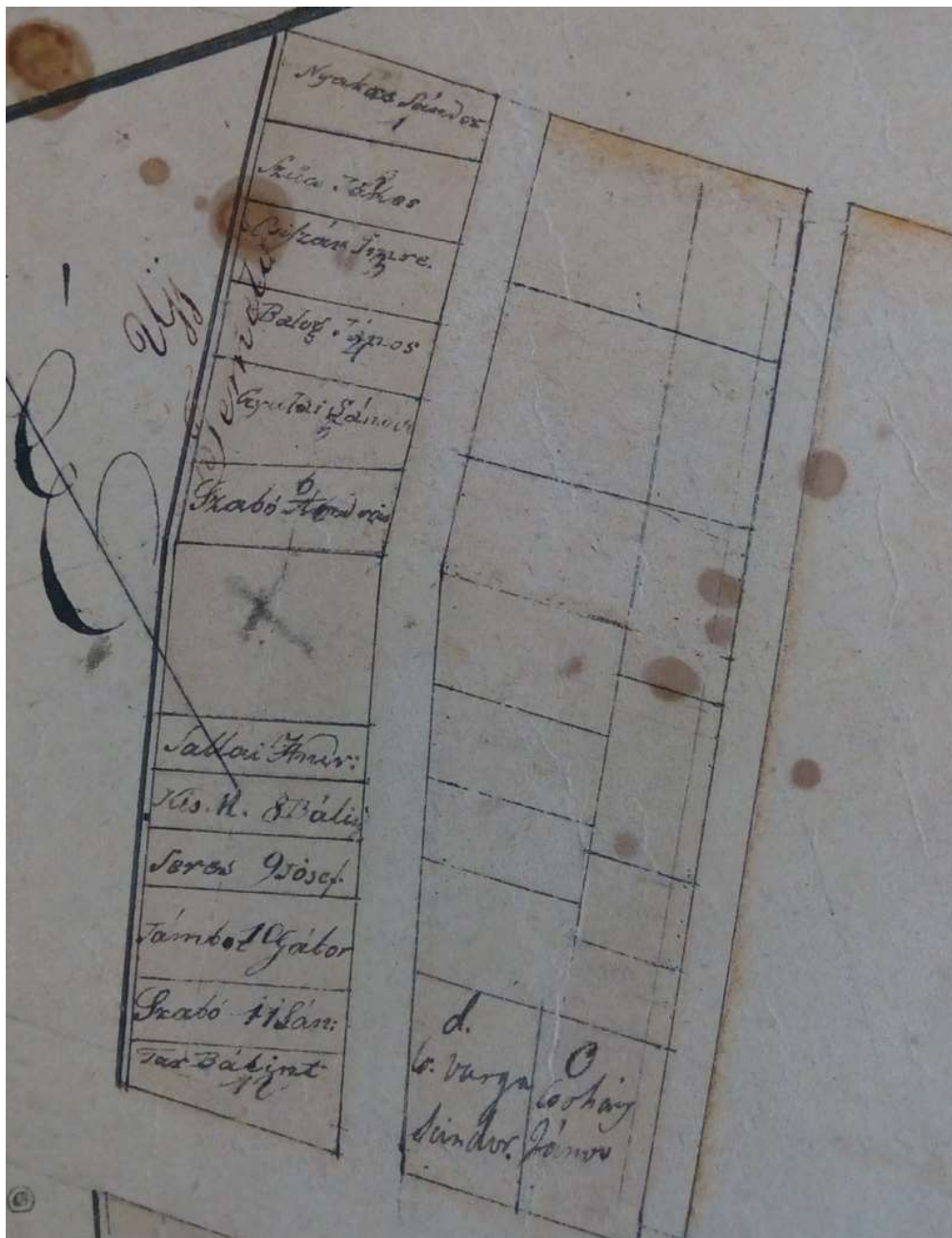
³¹ Erdei 1940. 100.

³² Timári 1982.

³³ Barcsa 1900. 193.; Orosz 1973. 146–147.

³⁴ Barcsa 1900. 194.

³⁵ MNL HBML HF HvT 38.

3. kép. A Lapogy kiosztása 1846-ban.³⁶

Mára már a város egy szőlőskertje teljesen benépesült, illetve a másik kettő egy része lakott terület. Ezért a továbbiakban a város e részeinek kialakulása kerül bemutatásra. Elsőként Zoltai Lajos az 1715. és 1720. évi Hajdú kerületi összeírások vizsgálatánál

³⁶ Uo.

bizonyította be, hogy már ekkor a legkiterjedtebb szőlőskerttel Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Vámospércs rendelkezett.³⁷ Nánás határában földközösségen alapuló tulajdonlási rendszer volt, tehát szabad tulajdonosok közösségéről beszélhetünk. A város népességének tulajdona a következőképpen nézett ki: Mint azt már korábban is láthattuk, ha valaki a lakóterületen házzal rendelkezett, az az ólaskertben is birtokolt egy kertet, valamint az osztatlan hajdúföldről is megillette egy bizonyos mennyiség, mindezekhez még 1-2 nyilas (22-44 sor) területet is birtokolt a szőlőskertben. A város szőlőskertjeiről fennmaradt térképet Buczkó József közöl munkájában. Ezen látható, hogy ezek a zárt kertek a mai Nyíregyházi és a Dorogi út között terültek el. A terület északi részén a Csutkás kert, ettől keletre pedig a Kenderes-kert helyezkedett el. Buczkó szerint a város legrégebbi szőlőskertjét – melyet Vén-kertnek, Öreg kertnek, Ó-kertnek is neveztek – a Csutkás kertből szakították ki. Állítását arra alapozza, hogy a kertség ténylegesen kerített helyet jelentett már a szőlőtelepítések előtt is. E kerteket a 18–19. századi jegyzőkönyvek folyamatosan emlegették együtt és külön-külön is, amely azt bizonyítja, hogy fennállásuk folyamatos volt. A Csutkás kert³⁸ kukoricával való bevetése után valószínűleg már elkezdtek a város másik szőlőskertjének, a Tégláskertnek a kialakítását. Amely kialakulásáról igen keveset tudunk, egy forrás 1744-ből már azt bizonyítja, hogy ekkor már létezett, ám egy 1760-ra datált feljegyzés egy szőlőskert kialakítását írja elő, de a szöveg többszöri átalakítása miatt nem vonható le belőle egyértelmű következtetés. A Téglásszőlő kialakulásának egyik oka a népesség nagyarányú növekedése is lehetett, mivel Nánás lakosság száma a 17–18. század fordulóján megkétszereződött (2500-ról 5000 fölé). Ám a kert kiszakításának történetéről csak elenyésző adataink vannak, e kérdés tisztázásához még további kutatómunka szükséges.

Hajdúnánás legkésőbb kialakult szőlőskertje az 1873-ban kiszakított Újszőlő. Keletkezésének egyik oka valószínűleg az új város háza egyre sürgetőbb építése volt. Már a kert kialakítása előtt jeleznek a kéziratos térképek a területen gazdasági épületeket,³⁹ de más forrás hiányában egyelőre nem lehet tudni, hogy ezek milyen funkciót láttak el. 1874-ben történt a 84 katasztrális hold területű szőlőskert végleges kiosztása. Nevéről a helyi emlékezet azt tartja számon, hogy először Csókos kertnek – a közelben található Csókos kútról – akarták elnevezni, de kialakítása után egy évvel a fagy tönkretette a gazdák veteményeit, így elvetették e nevét. Voltak, akik Bánom kertként szerették volna hívni, de e felvetést elvetették, és ekkor kapta meg a korára való tekintettel az Újszőlő nevet.

A 19. század folyamán a Vén-kert, Csukás-kert és a Csepűs-kert összeolvadt, a közöttük lévő garágyák is megszűntek, ennek eredményeként a szőlőskertet a 19. század végétől egyre növekvő gyakorisággal csak Csepűs-kertként emlegették. Az összes szőlőskerttről elmondható, hogy egészen a 20. század elejéig nem jelentek meg rajtuk állandó kintlakást szolgáló építmények. A térképek jelölnek építményeket a Téglás-, Csepűs- és az Újszőlőben, ám ezek gazdasági célokat szolgáltak.⁴⁰ A Téglásszőlő délnyugati sarkában 1901–1911 között 4, az Újszőlő keleti és nyugati részén 1909-ben jelentek meg lakóházak. Ez a folyamat a két világháború közötti időszakban folytatódott, ekkor sokan költöztek

³⁷ Buczkó 1992. 5.

³⁸ Nevét valószínűleg az ide vetett növény után kapta. A korabeli térképeken „Csukás kertnek” írták. Feltehetőleg elírás történt, a készítője kérdészködés után tudta meg a határ egyes neveit, valószínűleg e szőlőskert nevét félreértette. Buczkó 1992. 9.

³⁹ MKF 2005.; Kataszteri térkép 1871–72.

⁴⁰ HKF 2007.; Kataszteri térkép 1871–72.; HmK 2/61–62. A Téglásszőlőt csak a HKF 2007. jelöli.

átmenetileg a szőlőskertekbe. A Téglasszőlő nyugati része végigépült, az Újszőlő középső dűlőjén pedig néhány ház jelent meg. Ezek az építkezések az 1960-as évekig szüneteltek, mivel a szőlőskertek külterületnek számítottak, így hivatalosan tilos volt a területre lakóházat építeni. Ezért 1969-ben belterületté nyilvánították a Téglás- és az Újszőlő egészét, valamint a Csepűsszőlő egy részét. A Csepűskert délnyugati sarkán 15 hold 1595 négyzet-ölet építési területté nyilvánítottak 1968-ban, amely néhány év alatt be is épült. Innen is lázszk, hogy az 1960–70-es évek telekigényeit a szőlőskertek elégtítették ki. 1975-ben megkezdtek a Téglasszőlő felszámolását, amely már a 90-es években meg is szűnt.⁴¹

A szőlőskerteket felvásárolták építkezés céljából, így a korábbi tulajdonosok elvesztették termőterületüket, amelyért cserébe kárpótlást kaptak. Egyesek próbálták megtartani szőlőföldjüket, de hiába fordultak akár bíróság elé is, nem jártak sikerrel. A korábbi szőlőtulajdonosok hazaszállították szerszámaikat, esetenként az ide ültetett fáikat is.⁴²

Mivel a kutatás jelenlegi állásában még írásos forrásokot nem találtam egyes területek kialakulásáról, ezért e városrészek esetében jelenleg csak a rendelkezésemre álló térképeket tudom felhasználni létrejöttük bemutatásához. Az 1941-ben készült térképen láthatjuk, hogy Hajdúnánás déli periferiái még tovább terjeszkedtek, kiosztásra kerültek a mai Áchim András, Kéký Lajos és Hajdú utcák.⁴³ A város életében nagy változást hozott 1958. november 5-e, ezen a napon a városi vágóhíd mellett földgáz keresése céljából fúrászt végeztek.⁴⁴ Ekkor 67 °C-os gyógyvíz tört a felszínre. A feltörő vizet kezdetekben a már korábban csónakázótónak kialakított mélyedésbe vezették. A Fürdő megépítéséig, 1962-ig ebben a tóban élvezhették a helyi lakosok a hővizet. A Városi Fürdőben folyamatos fejlesztések történtek, különböző, a vendégek kiszolgálására, ellátására szakosodott üdülők, éttermek épültek.⁴⁵ Ekkor épült ki a város e délnyugati periférikus területén az üdülőtérület, itt az üdülőtázaakat felvásárolták, és tulajdonosaik a nyári időszaokban ezekben megszállnak.⁴⁶

Időben hozzánk a legközelebb a város nyugati peremterületén történtek kertosztások az 1980-as évek közepén. A város e részén található a külső vásártér, ahol a nagyállatvásárokat tartották. Hajdúnánás 1779-ben⁴⁷ – Barcsa szerint 1800-ban⁴⁸ – nyerte el az országos vásártartási privilégiumot. Az I. Ferenc által kiadott engedély szerint egy évben négyszer tarthatott országos vásárt Nánás: március 19-én, április 15-én, szeptember 14-én és október 4-én. A heti vásárt pedig pénteken tartották.⁴⁹ Ezek a dátumok idővel módosultak, a későbbiekben a második aratási vásár, az utolsó pedig Miklós napi vásár lett, ennek megfelelően júniusban és decemberben tartották őket. A rendszerváltás közeledtével már csak három országos vásárt tartottak meg: március 21-én, július 28-án és december 17-én, a pénteki heti vásárt pedig szombatra helyezték át, amikor utóbbi munkaszüneti nappá vált.⁵⁰ A vásárok nagysága is változott idővel. A szocializmus idején nagyállatvásárokat is tartottak, volt lóvásár, szarvasmarhavásár és disznóvásár is, valamint

---

⁴¹ Buczkó 1992. 5–13.

⁴² M. I. B. 1939.; K. A. 1942.

⁴³ MKF 1941.

⁴⁴ K. S. 1923.

⁴⁵ Draviczky 1990. 141–142.

⁴⁶ K. S. 1923.

⁴⁷ Oláh 1973. 231.

⁴⁸ Barcsa 1900. 169.

⁴⁹ Oláh 1973. 231.

⁵⁰ Draviczky 1990. 147.

országos vásárok alkalmával különböző árusok édességeket, ruhákat, gyermekjátékokat is árultak.⁵¹ Mára már nem tartanak itt állatvásárt, az utolsókat a 2000-es évek elején rendezték meg. A későbbiekben a terület vándorcirkusz számára biztosított helyet. A város e periférikus részének beépülése 1985-ben kezdődött meg. Ekkor a terület a város és a Béke Tsz tulajdonában volt, így a közművesítést a termelősövetkezet munkatársai végezték. 1986-ban parcellázták ki a területet, amely igen hamar, 1990-re be is épült lakóházakkal.⁵² Ezzel Hajdúnánás összes ma is lakott perifériális területe kialakult.

Az Újházhely létrejötte

E városrész az 1945-ös földreform idején került kiosztásra, összesen 417-en igényeltek házhelyet.⁵³ 1948-ban osztották fel a területet, összesen 455 telket egy keletről nyugatra húzódó választódűlőig, amely elválasztotta az Újházhelyet az Új Élet Termelősövetkezet területétől. Igényelni az országos építésügyi kormánybiztos Fischer József által kiküldött házhelyigénylő kérdőív kitöltésével lehetett.⁵⁴ Amelyben a személyes adatai mellett (név, felesége neve, lakhelye, születési éve, foglalkozás) számot kellett adnia házas-társa, gyermeke vagy szülei második világháború alatt folytatott tevékenységéről, gyermeki számáról és életkoráról (beleértve az örökbefogadottat és a háborúban elesettet is), valamint arról, van-e a háztartásában élő hozzátartozójának bárhol lakóháza vagy beépítésre alkalmas telke.⁵⁵ A beérkezett kérdőíveket elbírálta Hajdú vármegye Földbirtokrendező Tanácsa. Azon személyek igénylését bírálta el pozitívan, akiknek legalább egy gyermekük volt (a házhelyigénylés idején), valamint nem volt lakóházuk.⁵⁶ A területen az építkezés megengedett volt, de csak azok után, hogy a város belső részein elfogytak a szabad telkek, ám ebben az esetben is a városi hatóság által előírt építkezési sorrendben.⁵⁷ A kiosztott házhelyeket kezdetben mezőgazdasági művelésre használták a fentebb említett okok miatt, kétszer is megtiltották az építkezések megkezdését, amelyet szükség esetén akár karhatalom igénybevételével is meg lehetett akadályozni.⁵⁸ Ám erre nem volt szükség, mivel nem kezdtek építkezésbe a tulajdonosok.⁵⁹ A kiosztott terület az Új Felső temetőtől nyugatra terült el a Pusztá 11. dűlőjében a „Nemes Berta és Somi féle földön”. A vasútállomástól a legközelebbi pontja 2,6 km-re található, de könnyen megközelíthető volt, mivel a Temető út kezdetéig műút vezetett. A telep közepén játszótér és piac céljára 6 kat. hold zöldterületet hagytak ki. A nyugati részén lévő zöldterület esős időjárás esetén csak kaszálóként volt használható. Vízellátása a főtéren lévő 4 ásott kútból történt.⁶⁰ A későbbiekben a kiosztási vázlatrajz segítségével megállapították, hogy a terület 10-15%-a mélyfekvésű, így ezek a területek alkalmatlanok házhelynek, de ennek ellenére mégis kiosztásra kerültek. A pontosabb felmérések végett további felmérések történtek.⁶¹ A

⁵¹ M. I. B. 1939.

⁵² O. L. 1967.

⁵³ Orosz 1973. 394.

⁵⁴ V.374.c 211. d. 3183/945. 1945. okt. 26.

⁵⁵ Uo. 208. d. 407/945. 1946. aug. 8.

⁵⁶ Uo. 1947. aug. 20.

⁵⁷ Uo. 211. d. 3183/945. 1947. febr. 27.

⁵⁸ Uo. 1946. máj. 28.; Uo. 1946. szept. 26.

⁵⁹ Uo. 1946. nov. 19.

⁶⁰ Uo. 1947. szept. 17.

⁶¹ Uo. 1948. ápr. 29.

házhelykiosztási terv elfogadása hosszas folyamat volt, már 1947-ben elkezdődött, több szervnek kellett pozitívan elbírálnia. A véghatározatot 1949. március 26-án hozta meg Hajdúnánás képviselőtestülete.⁶² Már 1950-ben megkezdődött a betelepülése. A legtöbben kis méretű házakat építettek, melyek falazata vertfalból vagy vályogtéglából, tetőzetének héjazata pedig kukoricacsutkából vagy szalmából készült. Ekkoriban többféleképpen „csúfolták” a területet, mint pl.: Alumíniumtelep, Nyomortelep, Rákositelep, mivel nehéz anyagi helyzettel rendelkezők költöztek ide.⁶³ A házakat általában az utcafronttól beljebb építették meg. Az 1960-as években az Újházhely területére egyre többen költöztek be, hajdúnánási lakosok leginkább a város kiterjedt tanyavilágából.⁶⁴ Ennek oka a termelőszövetkezetek létrejötte, amelyek kisajátították a gazdák épületeit, egyeseket el is romboltak – arra hivatkozva, hogy a szövetkezetnek építőanyagra van szüksége –, míg más tanyákat pusztulni hagytak, ezzel is az új viszonyokat jelezve. E korszakot többen a „tanyabontás időszakának” nevezik.⁶⁵ A tanyasi lakosság életét a megalakuló termelőszövetkezetek folyamatosan egyre nehezítették. Azt a hírt terjesztették: meg fognak szűnni a tanyasi iskolák, a lakosok gyermekeiket csak a városban fogják tudni taníttatni. Megparancsolták, hogy be kell keríteniük a tanyakertet, a környező területet művelés alá fogták, majd kötelezték a lakosokat a kártérítés megfizetésére, ha jószágaik kárt tettek a szövetkezet veteményében.⁶⁶ A folyamatos nyomásnak sokan engedtek és telket vásároltak a nemrégiben kiosztott Újházhelyen. Az egyik adatközlőm 1964-ben költözött a területre. Összesen 7 gyermeke volt, sem házuk, sem telkük nem volt a városban, ezért az asszony az Újházhelyen választott telket messze az Új Felső Temetőtől, melyet részletre tudott megvenni a tanyán tenyésztett állatok eladásából („tehenet fiastól”) teremtett pénzzel. Elmondása szerint ekkoriban még kevesen laktak a város e részében, tudott válogatni az üres telkek között. Az új telekre sódert, téglát hozatott és vályogot vetettek, majd elkezdték a ház felépítését még akkor, amikor a tanyán laktak. Mire felépült a falazat, muszáj volt elköltözniük a tanyájukról, mivel a termelőszövetkezet egyre drasztikusabb eszközökkel próbálta a belterületre kényszeríteni őket (pl.: tanyakertjüket teljesen eltulajdonították, csak éppen a ház előtti kis területet hagyták meg számukra.) Mivel anyagilag nem engedhették meg maguknak, hogy újabb építőanyagokat vegyenek az épülő házukhoz, ezért lebontották tanyájukat, és mindent, amit csak tudtak, az Újházhelyre szállítottak. Lebontották az egész tetőzetet és héjazatát (palát), valamint a padlás léceit. A falazatból kibontották az ajtókat és az ablakokat. Ezeket mind lószekérrel szállították a még el nem készült-készülőben lévő házukhoz. A tetőzet felépítésének idejéig egy kanapé alatt aludt az összesen 9 személyt számláló család, hogy a szeptemberi őszi időjárásban ne érje fejüket az esetleg eleredő eső. Nehezítette helyzetüket, hogy hiába használták újra a tanyájuk építőanyagát, egyes anyagokat mégis be kellett szerezniük. Mint például palát (amelyet Hajdúdorogon és Debrecenben tudott megvenni), valamint a tető elkészítéséhez léceket. Utóbbiakat ellopták tőlük. Házuk összesen 8 évig készült.⁶⁷

Az 1970-es években az egész település arculata megváltozott az egységes településfejlesztési koncepció kidolgozásával és alkalmazásával. Amely nem volt tekintettel sem a földrajzi viszonyokra, sem a történeti hagyományokra, valamint nem vette figyelembe a

---

⁶² Uo. 207. d. 407/945. 1948. márc. 26.

⁶³ M. I. B. 1939.

⁶⁴ Uő.; K. A. 1942.

⁶⁵ Csiszár 2007. 213.

⁶⁶ K. A. 1942.; V. M. 1920.

⁶⁷ V. M. 1920.

hagyományos építészeti megoldásait, a városkép megváltozását és az agrárnépesség életmódjából adódó sajátosságokat. Az építési engedélyeket csak akkor adták ki, ha a korszerű lakásfunkciók kialakításra kerülnek, valamint, ha az új háztípus megépítését tervezték. Ebben az évtizedben (1970–1980) épült a legtöbb lakóház Hajdúnánáson a központi lakásépítési program és az építkezési kedv megnövekedése miatt. Amely összefügg azzal a ténnyel – amely az adatközlőim kijelentését is igazolja – miszerint ebben az időszakban (1960–1980) a népszámlálások tanúsága szerint a belterületen élő lakosság száma megnőtt. Míg 1960-ban a 18 312 lakosból 13 918 (76%) élt a belterületen, addig 1980-ban a 18 170-ből 17 724 (97,5%) személy élt a belterületen.⁶⁸ Ennek a folyamatnak az eredményeként az Újházhely is folyamatosan beépült, 1970-re a telkek csak kb. 10%-a maradt üresen.⁶⁹ A terület egyes részei mélyfekvésűek, így ezeken nagyobb esőzések esetén nem tudott lefolyni a víz. Az ilyen telkeket „belvizeknek” nevezték. Ezek megvásárlását támogatta Hajdúnánás tanácsa. Ám az építkezés módját és a tervrajzot a Műszaki Osztály határozta meg.⁷⁰ Vannak olyan mélyfekvésű területek, amelyek nem kerültek beépítésre. Az 1980-as években készített légifelvételeken láthatók is ezek a területek, még a felgyülemlett víz is észrevehető rajtuk. Az egyik ilyen területet északról a Rétság, délről a Magyar, Keletről a Liliom és nyugatról pedig az Eszlári utca határolja. A másik két mélyfekvésű terület pedig a Magyar és a Tiszavasvári utca kereszteződésében északról, illetve délről volt megtalálható.⁷¹ Ezekről a részokről levezették a vizet, ám még manapság sem építették be őket. Az 1960-as évek elején történt meg a városban az elektromos áram bevezetése a háztartásokba.⁷² Az Újházhelyen a további közművesítést a helyi lakosság végezte el közösségi összefogással. Azok számára vezették be a közműveket, akik társulást alkottak és egy bizonyos összeggel beszálltak a munkálatokba. Így történt az ivóvíz, a földgáz bevezetése, valamint a telefonhálózat kiépítése. Legutolsóként az aszfaltozás történt meg az 1990-es években. A járda kiépítését is a helyi lakosság végezte még az 1970-es években, mikor a régebben készült rossz minőségű járda helyett újat készítettek a lakók, melyhez építőanyagot a város biztosított.⁷³

Kitekintés

A tanulmány Hajdúnánás településszerkezete és periférikus területei kialakulásának rövid összefoglalására tett kísérletet. A kialakulási folyamat sok eleme még hiányos, ezek felderítéséhez további levéltári források – jegyzőkönyvek, kéziratok térképek – szükségesek, valamint egy-egy terület létrejöttéről részletes interjú készítése. A téma pontos felderítéséhez szükséges lenne a város településszerkezetének pontosabb ismerete is, hiszen kertes épületeiről, azok használatáról és az ott élő népesség életmódjáról még keveset tudunk. Ezen információk birtokában esetlegesen pontosabban meghatározhatjuk, hogy a szálláskertes településeken belül Hajdúnánás milyen csoportba osztható.

⁶⁸ Csiszár 2013. 338–341.

⁶⁹ K. A. 1942.

⁷⁰ Uő.

⁷¹ Légifelvétel 1981. 1-351/0024.; Légifelvétel 1981. 1-351/0025.

⁷² Csiszár 2013. 347–348.

⁷³ K. A. 1942.

Imre Kutasi

The Development of the Peripheral Areas of Hajdúnánás, with a Special Attention on Újházhely

In this paper I am trying to present the development of the peripheral areas of Hajdúnánás, with a special attention on Újházhely, which is located on the Northern part of the town. Furthermore, the present study applies and refers to previous works focusing on this area, as well as other sources, such as ethnographic collections, maps of military surveys, manuscript maps, historical sources, aerial photographs, and interviews. One topic might still be questionable, though: whether these areas of the town could be peripheral in other aspects in that specific time interval or not, for instance, in economic or in authority aspects. This is a topic that we should focus on in further research.

Források*Levéltári források*

MNL HBML HF	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Hajdúböszörményi Fiókleveletár
V.374.c	Hajdúnánás Város Polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok.
HmK 2/61–62.	Hajdúnánás határtérképe 1871.
HvT 38.	Hajdúvárosi térképek. Szabad Hajdú Nánás város területi térképe 1846.

Digitális források

EKF 2004.	Az Első Katonai Felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen 1782–1785. 8 GB térkép, német nyelvű országleírás, tanulmányok, településnevek. DVD ROM. Bp., 2004.
HKF 2007.	A Harmadik Katonai Felmérés. A Magyar Szent Korona Országai. DVD ROM. Bp., 2007.
Légifelvétel 1981. 1-351/0024.	
Légifelvétel 1981. 1-351/0025.	
MKF 1941.	Magyarország Katonai Felmérése. 1941.
MKF 2005.	A Második Katonai Felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi Bánság. (Georeferált változat.) DVD ROM. Bp., 2005.
Youtube 2019.	https://www.youtube.com/watch?v=quf5gOk-nL48&list=PLNmaxK_dldDsZqbYW7GJtNegf-3x3NtQ&index=4&t=113s (Utolsó letöltés: 2019. október 7.)

Interjúk

- K. A. 1942.
- K. S. 1923.
- M. I. B. 1939.
- O. S. 1967.
- V. M. 1920.

Szakirodalom

- Barcsa 1900. Barcsa János: Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme. Hajdúnánás, 1900.
- Buczko 1992. Buczko József: A hajdúnánási szőlőskertek népi építkezése. Debrecen, 1992. (Folklor és Etnográfia 69.)
- Csiszár 2007. Csiszár Imre: Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson. In: Debreceni Szemle, 15. (2007) 2. sz. 206–221.
- Csiszár 2013. Csiszár Imre: Hajdúnánás népesedési viszonyai és az életkörülmények alakulása 1945 után. In: Zemepanské mestá a mes-tecká v uhorsku v ranom novoveku – Mezővárosok a koraiújkori Magyarországon. Szerk.: Peter Kónya. Presov, 2013. 315–351.
- Draviczky 1990. Draviczky Imre: Hajdúnánás földrajzi nevei. 1. rész. Határ. 2. rész. Város. Hajdúnánás, 1990.
- Erdei 1940. Erdei Ferenc: Magyar falu. Bp., 1940.
- Györffy 1926. Györffy István: Az alföldi kertés városok. Bp., 1926.
- Györffy 1937. Györffy István. A magyar tanya. In: Földrajzi Közlemények, 65. (1937) 1–3. sz. 70–93.
- Jankó 2007. Jankó Annamária: Magyarország katonai felmérései 1793–1950. [Bp.,] 2007.
- Kovács 2002. Kovács Zoltán: Népesség és településföldrajz. Egyetemi jegyzet. Bp., 2002.
- Kutasi 2018. Kutasi Imre: Hajdúnánás határhasználata és a tanyásodás folyamata a 19. században. In: Regionális néprajzi kutatások a Kárpát-medencében. Szerk.: Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, 2018. 161–194. (Studia Folkloristica et Ethnographica 58.)
- Kutasi 2019. Kutasi Imre: Határhasználat, tagosítás, tanyásodás – A téma percepciója a történeti szakirodalomban és a folyamatok bemutatása Hajdúnánás példáján. In: Új Nézőpont, 6. (2019) 1. sz. 59–81.
- Oláh 1973. Oláh József: Ipar, kereskedelem. In: Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István. Hajdúnánás, 1973.
- Orosz 1973. Orosz István: A gazdálkodás rendszere és a társadalom szerkezete. In: Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István. Hajdúnánás, 1973.
- Településképi arculati kézikönyv Hajdúnánás településképi arculati kézikönyv 2018.

Timári 1982.

Timári Lajos: Városunk régi települési elosztása. Néprajzi gyűjtés. Hajdúnánás, 1982.

Tóth Ágnes

Adalékok a Debreceni Egyetem Tanácsköztársaság és román megszállás alatti történetéhez

Debrecen a Tanácsköztársaság és a román megszállás napjaiban¹

Amikor 1918. október 23-án itt járt a városban a királyi pár, IV. Károly és Zita királyné, hogy részt vegyen az egyetemi klinikatelep avató ünnepségén, még senki nem sejtette, hogy hamarosan olyan események történnek majd Magyarországon, amelyek alapjaiban rengetik meg az ország államrendjét és határozzák meg további sorsának alakulását.

A városban 1918. október 26-án, az Arany Bikában került sor az első gyűlésre, ahol Juhász Nagy Sándor országgyűlési képviselő jelenlétében a debreceni vasúti tisztviselők és alkalmazottak csatlakoztak a szocialista demokrata párthoz, illetve a Károlyi Mihály vezette Nemzeti Tanácshoz. Október 30-án érkezett a hír, hogy az uralkodó Károlyi Mihályt bízta meg a kormányalakítással. A debreceniek a városháza előtt gyülekeztek és követelték a nemzeti lobogó kítűzését, letépték a koronás címertáblákat. A katonák a sarkarózsák helyére nemzeti színű kokárdákat tűztek ki. Megalakult a helyi Nemzeti Tanács, amely november 1-jén csatlakozott a Magyar Nemzeti Tanácshoz. Helyi végrehajtó bizottságot alakítottak, amely a város ügyeit intézte. Polgárőrséget szerveztek a rend fenntartására, illetve a máris megindult fosztogatások megakadályozására. Amikor Budapesten 1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot, Debrecenben is megalakult a Direktórium.² Azonban itt nem tartott sokáig a Tanácsköztársaság „dicsősége”, mert alig 1 hónap múlva, 1919. április 23-án már román csapatok vonultak be a városba. Az utolsó vörös katonai alakulat Sárói Szabó Tibor vezetésével, április 23-án hajnalban hagyta el a várost. Vele együtt távoztak a tanács hatalom vezetői is. A kivonuló vörös csapatok 54 politikai túszt³ is magukkal vittek Budapestre, köztük voltak Márk Endre polgármester, Rostás István rendőrkapitány, valamint Bernolák Nándor, Haendel Vilmos és Illyefalvy Vitéz Géza jogi kari tanárok is. Csűrös Ferenc közművelődési tanácsnok naplót vezetett ezekben a napokban. Naplójában olvasható, hogy a város itt maradt vezetői érezték a „rettenetes felelősséget”, ami rájuk hárult. „[...] *ha a bevonuló sereget valahol puskatűzzel fogadják, vége a városnak. Ha semmi rendezvény nem történik, a város meg van mentve.*” – írta.⁴ Handler Gyula korábbi főispán-kormánybiztos vette át a kezdeményező szerepet. Elsőként eltávolította a Vagonyár területén parkoltatott három vagon lőszert, továbbá a város körüli vörös csapatokat visszavonulásra utasította.⁵ Nem engedte meg, hogy a vasúton szállított vörös katonák megálljanak Debrecenben. Sikertült a várost demilitarizálnia, elhárítva ezzel egy esetleges román katonai retorzió veszélyét. Megakadályozták a külterületeken kezdődő fosztogatásokat is. Francia nyelvű memorandumot fogalmaztak meg és parlamentet küldtek ki a városba bevezető utakra. A város képviselőjében Magoss György

¹ Ezeknek az eseményeknek a leírását lásd: DKK 1919.; DKK 1921.; Réczei 2017. 190.; Veress 1982. 5–54.; Veress 1986. 165–234.; Bödők 2016. 68–86.; Kahler 1979. 231–254.

² A háromtagú Direktórium tagjai voltak Vági István vasmunkás, Hajdú János famunkás és Török Gábor kőműves.

³ A túsok neveit lásd: Egyetértés, 1919. május 6.; hazatérésükre: Egyetértés, 1919. június 18.

⁴ DKK 1942. 55.

⁵ Veress 1986. 166.

tiszti főügyész és Jóny László tábornok vezette küldöttség a vámospércsi úton találkozott a bevonuló román csapatok parancsnokával, Constantin Dumitrescu tábornokkal. „*Jóságos Isten, hová szálljéditünk! Debrecen utcáin kendőlobogtatással, éljennel fogadják a bevonuló ellenségét!*”⁶ – írta naplóbejegyzésében a románok bevonulásáról Csűrös Ferenc, aki szemtanúja volt az eseményeknek. „[...] a debreczeni magyar lelkében kétféle érzélem váltakozott akkor. A megkönnyebbülés és szégyen. – A megkönnyebbülés, hogy megszabadulva láttuk magunkat a vörös-terrortól; a szégyen, hogy ezt a szabadulást ezeréves hazánk területi épségét megrabolni akaró nép, az oláh, telbetetlen nagyraárgó ellenségünk hozzá el nekünk.”⁷ – fogalmazta meg ambivalens érzéseit Zoltai Lajos is. A fogadtatás valószínűleg azért volt ilyen eufórikus, mert a lakosság csak rövid, átmeneti megszállással számolt. A tábornok, és későbbi utódai is, azt hangsúlyozták, hogy nem hódító szándékkal érkeztek, hanem a bolsevizmust akarják felszámolni az antant megbízásából. De a későbbi intézkedések alapján nagyon is úgy tűnt, hogy a Tiszántúlt a románok annektált területnek tekintették és tartós ittlétre rendezkedtek be. A kötelező fegyverbeszolgáltatás mellett a laktanyákat román csapatok szállták meg. Átvették a vasút és posta irányítását, kijárási, gyülekezési tilalmat vezettek be. Korlátozták a szórakozóhelyek nyitvatartását, az utazást, az áruszállítást, a sajtót. Letartóztatások, gyakori házkutatások, igazoltatások borzolták a kedélyeket. Dumitrescu tábornok május 12-én elhagyta Debrecent, helyére az Északi Hadsereg parancsnoka Traian Mosoiu tábornok érkezett. A románok 6 tiszántúli megye és két városi törvényhatóság területéből önálló katonai igazgatási övezetet hoztak létre, Michaescu tábornok irányításával. A helyi közigazgatás működhetett ugyan, de tevékenységüket ellenőrizték és erősen korlátozták. Adott körülmények között szerepük csupán a román katonai vezetés egyes döntéseinek megvívására, a túlkapasok megakadályozására, illetve a lakosok érdekeinek védelmére korlátozódott. 1919. május 22-én román-magyar összekötő hivatalt állítottak fel, amely az utazási és szállítási engedélyeket intézte, illetve feladata volt a román katonák elleni panaszok kivizsgálása. Nem kis feladatot jelentett a helyi magyar karhatalom újjászervezése, ahol a jelentős létszámhiány mellett belső hatalmi harcok is dúltak. Mosoiu tábornok június közepén román katonai parancsnokság alá rendelte a rendőrséget, amelynek állománya a román katonákkal együtt látott el szolgálatot. A csendőrkerület pedig a város határában megsokasodott rablások és fosztogatások megelőzésére szervezett csapatot.

Debrecen küldöttsége – a román vezetés felszólítására – Nagykárolyba utazott 1919. május 25-én, hogy rész vegyen a román király fogadásán.⁸ Este a Károlyi-kastélyban rendezett banketten szóba került Erdély és a Tiszántúl egyesítése, továbbá a román-magyar perszónálunió kérdése is. Magoss György, aki ideiglenesen vállalta el a város polgármesteri és főispáni teendőit, 1919. június közepén a kieleződő személyes ellentétek miatt lemondott. Helyét egy ideig a határozatlan és gyengekezű Rásó István, Hajdú megye főispánja töltötte be, aki a város ügyeivel kevésbé törődött. Időközben megalakult Aradon a magyar kormány, amelyet a város is támogatott. A kormánnyal a hivatalos kapcsolatfelvételt azonban a román parancsnok nem engedélyezte. Szeptember 30-tól ismét a korábbi polgármester, Márk Endre került a városi tanács élére, aki Michaescu tábornok megbízásából a város főispáni teendőit is ellátta.⁹ A város gazdasági élete szinte teljesen megbénult. A románok engedélyhez kötötték a zónától keletre eső területekkel a kereskedelmet és áruszállítást. Virágzott a feketegazdaság. Július elején zárolták az élelem- és takarmány-

⁶ DKK 1942. 57.

⁷ DKK 1921. 42.

⁸ Egyetértés, 1919. május 24., május 27.

⁹ MNL HBML IV.1406.a 3723/1919.

készleteket. Később minden 12 éven felüli személynek arcképes igazolványt kellett kiállíttatnia. A kiállítás költségét, darabonkénti 4 koronát, a városnak kellett fizetnie. A helyi vezetők és a román megszálló hatalom első nyílt összeütközésére 1919 őszén került sor, amikor a románok egy Felső Közigazgatási Tanács felállítását határozták el Debrecen székhellyel, román vezetéssel. Ennek hatálya kiterjedt volna Hajdú, Szabolcs, Szolnok, Békés, Csongrád és Csanád megyékre, valamint Debrecen és Hódmezővásárhely városokra. A helyi vezetők emögött azt a hátsó szándékot vélték felfedezni, hogy ezeket a megyéket el akarják szakítani Magyarországtól, és ezzel a Nagyromán állam megteremtését próbálják előkészíteni. Nyíltan szembeszállni nem mertek, így a halogatás taktikáját választották. Memorandumot adtak át a román katonai vezetésnek, amelyben óvást nyújtottak be a rendelettel szemben, mivel az nem garantálja a közigazgatás függetlenségét, továbbá jogilag kiszakítana egy zónát Magyarországból. A románok hajlandónak mutatkoztak a rendeletet módosítani, de csak abban az esetben, ha a megszállás költségeit a vármegyék megtérítik a számukra. Ezt az összeget 25 millió koronában állapították meg. A megszállt területek nem tarthattak semmilyen kapcsolatot a Budapesten székelő magyar kormánnyal, ezért a memorandum aláíróit hadbíróssággal fenyegették meg, illetve pénzbüntetést róttak ki rájuk. Debrecenről 600 ezer koronát,¹⁰ illetve egyéb jogcímenek további 750 ezer koronát követelt Michaescu tábornok. Végül a városi tanács 300 ezer koronát ki is fizetett, hogy időt nyerjenek és leszereljék a tábornok fenyegetőzését. 1919. november 23-án a román katonai haditörvényszék elrendelte Darkó Jenő, R. Kiss István egyetemi professzorok és Kölönte Géza egyetemi quaestor letartóztatását.¹¹ Ők azonban híret vették ennek és Budapestre szöktek, ahonnan csak 1920. március 15-e után tértek vissza. Hasonlóan járt Bernolák Nándor jogi kari tanár is, aki vörös fogságból hazatérve a román visszaélések ellen foglalt állást, ezért 1919. december 20-án a románok hadbírósság elé állították. Elfogatóparancsot adtak ki ellene, de a letartóztatását sikerült elkerülnie.

A román állam önkényes területszerző és jóvátételi követeléseivel kivívta Anglia és az Egyesült Államok ellenszenvét is. Az antant 1919. november 15-én ultimátumot intézett Romániához, amely ennek hatására kénytelen volt visszakozni. Hosszú szünet után november 21-én engedélyezték az első városi törvényhatósági bizottsági ülés összehívását. 1920. március elején antant küldöttség érkezett a városba,¹² hogy felügyelje a román csapatok kivonulását, ami 1920. március 11-én következett be. A 11 hónap után távozó románok egy kifosztott, elszegényedett várost hagytak maguk után. A megszállók távozása után megadott szempontok szerint összesítették az elszegényedett károkat. Eszerint a várost, az állami intézményeket és a lakosságot ért kár összegét 2 milliárd 345 koronára becsülték.¹³

Igazoló Bizottság felállítása a Debreceni Tudományegyetemen

Szentpéteri Kun Béla jogi kari dékán 1919 októberében kezdeményezte, hogy az egyetem minden tanárának és alkalmazottjának vizsgálják meg a tanácsköztársaság alatti magatartását.¹⁴ „[...] *Bármennyire károsnak is kell tekinteni, ha valamely főhatóság az alája rendelték vélemény és actió szabadságát korlátozni kívánja, – viszont lebetetlen el nem ismerni, hogy vannak*

¹⁰ DKK 1921. 48.

¹¹ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 552-1920/21. etsz.

¹² DKK 1921. 58.

¹³ A részletes jegyzéket lásd: MNL HBML XV.41. 3. d.; valamint DKK 1922. 65–69.

¹⁴ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1919. október 30. 11. szám; 241-1919/20. etsz.

*bizonyos határok, melyeknek átlépését egy olyan magas erkölcsi testület, mint a tudományegyetem, azoknál, akik hatáskörükbe tartoznak, szó nélkül nem nézheti. Ezeket a határokat, melyeket a társadalmi rend fenntartására szolgáló tételes törvények mellett a hazza és emberszeretet, valamint a jó erkölcsök törvényei szabnak meg, tiszteletben tartani fokozott mértékben kötelessége minden állami szolgálatban álló egyénnek, s legalább azoknak, akik a legeszményibb állami feladatnak, a magasabb műveltség terjesztésének szentelt intézmény alkalmazásában kerestek maguknak megélhetést.*¹⁵ Ekkor még nem született döntés. Az egyetem rektori tisztét az 1919/20-as tanévben Kenézy Gyula orvoskari tanár töltötte be, aki közismerten humánus ember lévén, nem volt híve a politikai megtorlásnak. Újabb lendületet a vizsgálatok megindításának egy újságcikk adott, amely a Szózat nevű fővárosi lapban jelent meg „Reformátorok és a bolsevizmus” címmel.¹⁶ Ebben a cikkben az egyetem tanári karát úgy tüntették fel, mint akik támogatták a bolsevikok uralmát. Érhető okokból, többen szerették volna tisztázni magukat a vádakkal szemben. Az egyetemi tanács 1919. december 19-én tartott ülésén úgy határoztak, ha a minisztériummal egy hónapon belül nem áll helyre a kapcsolat, akkor az igazoló eljárást 1920. február 1-jén a maguk hatáskörében megindítják. Egyben az igazoló bizottság tagjainak Bernolák Nándor, Illyefalvy Vitéz Géza és Haendel Vilmos nyilvános rendes tanárokat kérték fel.¹⁷ Már az is nagy vitát váltott ki, kik legyenek a bizottság tagjai. Azt szerették volna, ha minden kar képviselteti magát, de a hittudományi kar tanárai az ominózus üdvözlő levél miatt nem vehettek részt a bizottság munkájában. Vita folyt arról is, hogy milyen jogköre legyen, hozhat-e fegyelmi határozatokat is. Az egyetemi tanács a bizottságot a szervezeti szabályzat alapján csak javaslattevői hatáskörrel ruházta fel, a határozathozatal jogát fenntartotta magának. Szentpéteri Kun Béla 1920 márciusában újabb javaslattal állt elő: „[...] Ez az igazolás most már kiterjedhet és terjedjen is ki a megszállás alatt, a megszálló idegen haderővel és annak különféle kellemetlen függelékével szemben tanúsított magatartására is. [...] Helyesnek tartanám, hogy az igazolás mindkét irányban / úgy a bolsevizmus, mint a megszállók iránti magatartást illetően / egyszerre történjék, ugyanazon bizottság előtt. [...] a kettős irányú igazolást az egyetemi tanácstól alakított öt tagú bizottság teljesítse.”¹⁸ Még ezen a tanácsülésen a korábban háromtagú bizottságot kiegészítették öttagúvá, Darkó Jenő és Csánki Benjámin delegálásával. Az alakuló ülést 1920. február 5-én tartották. Az igazoló bizottság kérdőíveket küldött a tanároknak és egyéb egyetemi alkalmazottaknak.¹⁹ A helyi sajtóban felhívást tettek közzé, hogy akinek közlendője van az egyetemi tanárok ún. forradalmak vagy román megszállás alatti magatartására vonatkozóan, azt hozza az igazoló bizottság tudomására.²⁰ Emiatt több egyetemi tanár is felháborodott, ti. hogy újságon keresztül kérnek ellenük „besúgást”.²¹ Többek között Iványi Béla jogi kari egyetemi tanár is megtagadta a válaszadást és levelet írt a rektornak „[...] a tanács tagjai között olyanok is vannak, akiknek a judeo kommiun alatti magatartásuk ellen súlyos kifogások merültek fel. Ezek olyan letagadhatatlan tényeken alapulnak, s magatartásuk olyannyira homlokegyenest ellentétes volt az enyimmal, hogy nevetséges komédiának, sőt botránkozgatónak tartanám, hogy ezek felettem bíraskodjanak.”²² A kérdések,²³

¹⁵ Uo.

¹⁶ A cikk megjelenésének dátuma 1919. november 12.

¹⁷ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. január 30. 65. szám; 516-1919/20. etsz.

¹⁸ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. március 19. 101. szám; 795-1919/20. etsz.

¹⁹ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 939-1919/20. etsz.

²⁰ A felhívás megjelent az 1920. április 19-i debreceni lapokban.

²¹ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. április 26-i ülés jegyzőkönyve. Láng Nándor és Milleker Rezső az egyetemi tanácshoz, Huss Richárd egyetemi tanár pedig az Igazoló Bizottsághoz fordultak panasszal az eljárás miatt.

²² MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1111-1919/20. etsz.

²³ A kiküldött kérdéseket lásd: MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1362-1919/20. etsz.

amikre az egyetemi tanároknak és egyéb alkalmazottaknak válaszolniuk kellett, arra vonatkoztak, milyen magatartást tanúsítottak az ún. népköztársaság, tanácsköztársaság ideje alatt, viseltek-e bármilyen tisztséget ez idő alatt? Milyen kapcsolatban álltak a megszálló román csapatok tagjaival és hatóságaival? Bármilyen módon megsértették-e az egyetem autonómiáját? A hittudományi kar tagjainak nyilatkozniuk kellett arról is, hogy magatartásukkal sértették-e az egyház vagy a hitélet szentségét. Tudnak-e tanártársaik olyan cselekedetéről, ami kifogásolható, illetve más hatóság előtt folyik-e ellenük eljárás? A VKM utasította az egyetemi tanácsot,²⁴ hogy a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartás miatt folyó igazoló és fegyelmi eljárásokat május elsejéig fejezzék be. Ennek ellenére a fegyelmi ügyekben a döntéseket csak 1920. július 21-én hozta meg az egyetemi tanács. Voltak ügyek, amik még hosszú ideig elhúzódtak, mielőtt végleges döntés született volna.

Egyetemi tanárok fegyelmi ügyei

Az egyik fegyelmi ügy *Kiss Géza jogász professzor*,²⁵ az egyetem 1918/19. évi rektora ellen folyt.²⁶ 1919 májusában az egyetemi tanács felhatalmazása és tudomása nélkül, az egyetem képviselőjében részt vett Ferdinánd román király nagykárolyi fogadásán. Az egyetemi tanács első ízben a nagykárolyi látogatás kérdésével 1919. október 30-i ülésén foglalkozott.²⁷ „[...] tekintettel arra, hogy olyan hírek keltek szárnyra, mintha Kiss Géza volt rektor nagykárolyi szereplése rendjén olyan kijelentéseket tett volna, melyek a magyarság javára és előnyére nem szolgáltak, alkalmat kíván adni dr. Kiss Gézának arra, hogy magát ezekkel a hírekkel szemben tisztázza.” A rektor vezetésével alakult bizottság²⁸ feladata volt meghallgatni az érintettet és a tanúkat, tisztázni Kiss Géza szerepét és nyilatkozatait. 1920. január 30-án tartott egyetemi tanácsülésen tértek vissza Kiss Géza ügyére. Itt mutatták be azt a levelet, amit ő Kenézy Gyula rektorhoz juttatott el, és amelyben minden ellene felhozott vádat tagadott.²⁹ A levélben betegségére és közlekedési akadályokra hivatkozva szabadságának meghosszabbítását kérte. A tanúk meghallgatása azonban nem az ő állításait támasztotta alá. A nagykárolyi látogatáson az egyetemi tanárok közül részt vettek még R. Kiss István és Milleker Rezső.³⁰ A vallomásukból egyértelműen kiderült, hogy Kiss Géza az egyetem képviselőjében, az egyetemi tanács felhatalmazása nélkül vett részt a román király fogadásán. Magánbeszélgetések során többször említette, hogy Kolozsvár Romániához történő csatolása befejezett tény, amit el kell fogadni. Nem helyeselte, hogy a kolozsvári egyetem tanárai tüntetőleg nem tették le a hivatali esküt a román hatóság előtt. „Ezek a kijelentések egyértelműen a magyar állam érdekeivel szemben álltak.”³¹ – fogalmazta meg a bizottság. Milleker Rezső egyetemi tanár azt vallotta, hogy információi szerint Debrecenből több magas rangú úr felajánlotta szolgálatait a román államnak, „[...] alaposan lehet következteni arra, hogy dr. Kiss Gézában meg volt a hajlandóság, hogy a román államnak szolgálatot

²⁴ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 915-1919/20. etsz.

²⁵ Madai 2002.

²⁶ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 145-1920/21. etsz.

²⁷ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1919. október 30. 5. szám; 258-1919/20. etsz.

²⁸ A bizottság tagja voltak a rektor mellett a hittudományi és orvosi kar dékánjai, valamint a jogi és bölcsészkarok prodékánjai.

²⁹ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. január 30. 60. szám; 665-1919/20. etsz.

³⁰ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1919. december 17.

³¹ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. június 24. 173. szám

*teljesítsen.*³² Rugonfalvi Kiss István magánemberként volt jelen a nagykarolyi látogatáson. (Egy általa kidolgozott memorandumot³³ adott át Ion Suciú román miniszternek, részben az elhurcolt magyar tisztek érdekében, részben a székelyek státuszával kapcsolatban.) Elmondása szerint Kiss Gézá t kiszemelték a Nagyszebeni Kormányzótanács³⁴ tagjának, mégpedig a magyar ügyek miniszterének. Tudomása szerint Kiss Gézával abban a hi- szemben tárgyaltak a románok, hogy ő a székely származású Kiss tanár. Amikor kiderült, hogy csak névazonosság áll fenn, megszakították vele a további tárgyalásokat. Az 1920. június 24-i egyetemi tanácsülésen Teghze Gyula igazolóbizottsági elnök ismertette az ügyében hozott fegyelmi javaslatukat,³⁵ amelyben állásából való felfüggesztését és fizetés- megvonást javasoltak. Az indoklásban elhangzott: „[...] Kiss Géza immár egy év óta nem teljesít szolgálatot. [...] megerősíti azt a feltevést, hogy a román állam kötelékében akarna elhelyezést nyerni, s ennek reá nézve kedvező eldöntéséig, így módon halasztaná a magyar állam kötelékéből való kiválást, hogy t.i. célját el nem érén, abban egyetemi tanári állásának megtartásával továbbra is meg- maradhasson – színtén súlyos kötelességmulasztást követett el”.³⁶ Nem sokkal később arról érte- sültek, hogy Kiss Géza a román állam szolgálatába szegődött. Az egyetemi tanács 1920. december 3-án állásától megfosztotta, mivel arra méltatlanná vált. Ezen kívül minden egyetemi kiadványból és tanrendből törölték a nevét. Ugyanakkor Milleker Rezső ellen nem indítottak fegyelmi eljárást, holott az egyetem képviselőjében ő is részt vett a román király nagykarolyi fogadásán.

A *Hittudományi kar Tanácsköztársaságot üdvözlő határozata* nagy port kavart, és vissz- hangja eljutott Budapestig is. Ebben a fegyelmi ügyben a kar 7 nyilvános rendes tanárából hat ellen folyt vizsgálat. A határozat létezéséről az egyetemi tanács a Budapestről haza- térő, túszként elhurcolt tanároktól értesült 1919 júniusában, akik magukkal hozták a Nép- szava 1919. május 29-i számát. A történet röviden: a hittudományi kar 1919. március 26- án tartott ülésén Ferenczy Gyula egyetemi tanár napirend előtt javasolta, hogy küldjenek üdvözlő táviratot az akkor kikiáltott Tanácsköztársaság vezetőinek. Az indítványt a jelen- lévők elfogadták és annak megszövegezésével a javaslattevőt bízták meg. Ő a határozat megfogalmazásánál – saját elmondása szerint – a debreceni királyi tábla üdvözlő szövegét vette alapul, annak szövegét stilizálta át egyházi nyelven. Az üdvözlő szöveg a proletár- diktatúrát úgy tüntette fel, mintha az megtestesülése volna a Messiás rég várt országának. Az üdvözlő táviratot a kari jegyzőkönyvbe foglalás előtt, április 4-én küldték el. Az egye- temi tanács 1919. június 20-i ülésén³⁷ Teghze Gyula a jogi kar nevében már javasolta, hogy írásban fejezzék ki megdöbbenésüket és határolódjanak el az üdvözlő levéltől. A budapesti tudományegyetem is kifejezte meglepődését a debreceni hittudományi kar ilye- tén lépése felett, és vizsgálatot kértek ebben az ügyben a debreceni egyetem rektorától.

³² Uo.

³³ MNL VML Kratochvil Károly iratai. A Memorandum 1919. május 14-re datálódik. Ebben R. Kiss István tulajdonképpen egy román-magyar perszonálunió tervét vázolta fel. Magára vállalta volna a közvetítést a román király és a magyar uralkodó között. Úgy gondolta, hogy ő képviselhetné az erdélyi magyarságot és a székelyeket a tárgyalásokon, mivel nem rendelkeznek olyan politikai vagy egyházi szervezettel, ami az érdek- képviselőjüket elláthatná. Az ismert események tükrében erre nem került sor.

³⁴ A Nagyszebeni román Kormányzótanács 1918. december 2. és 1920. április 20. között Erdély ideiglenes kormányzását látta el.

³⁵ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. június 24. 173. szám

³⁶ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. június 24. 173. szám; VIII.1.b 10. d. 45-1920/21. etsz.

³⁷ MNL HBML VIII.1.a 2. k. 1919. június 20. 48. szám

Az egyetem fegyelmi bizottsága³⁸ az 1920. július 12-én tartott ülésén foglalkozott az üdvözlő távirat ügyével.³⁹ A hittudományi kar tanárai védekezésképpen előadták, hogy mire ők az üdvözlő határozat megszövegezése mellett döntöttek, addigra már minden állami, megyei és városi szerv küldött üdvözlő feliratokat a Tanácsköztársaság vezetőinek. Őket ezen kívül az motiválta még ennek megírására, hogy féltették a hittudományi kart magát, illetve a hallgatókat és saját egzisztenciájukat a nem titkoltan egyház- és vallásellenes rendszertől. A Tiszántúli Református Egyházkerület is megértette indítékaikat, ezért is nem vonták el tőlük lelkészi oklevelüket. A bizottság arra jutott a vizsgálatok során, hogy a szocialista vagy később a kommunista párthoz a Hittudományi kar egyetemi tanárai közül csak Ferenczy Gyula és Zoványi Jenő csatlakoztak. Lencz Géza 1919. március 21-ig a Függetlenségi Pártnak volt tevékeny tagja, majd a megalakulásakor tagja lett a törvényhatósági bizottság helyébe lépő néptanácsnak is. Hazafias szellemű beszédeket tartott, többek között a kolozsvári népgyűlésen, ahol tiltakozott Erdély román megszállása ellen. „*E bírbedt üdvözléssel igen súlyos kisiklás történt egyetemünk egyik kara részéről [...] történelmi szennyfolt az egyetemünkön és a protestáns egyházunkon egyaránt. Mit várunk a köznéptől, ha a »pásztorok pásztorai« így cselekszenek? Ezért büntetni kellett. A kisrabás még így is enyhe.*” – írja indoklásában a fegyelmi bizottság.⁴⁰ A bizottság elnöke, barabási Kun József – aki jogászprofesszor volt – büntetőjogi kategóriával operálva mutatta be a teológiai tanárok szerepét ebben az ügyben: „[...] büntetőjogi kategóriákkal akarnék operálni azt mondanám, hogy a fegyelmi eljárás alá vont 6 teológiai tanár a bűnrészesség szempontjából három csoportba osztható: Ferenczy Gyula felbujtó és társtettes; Lencz Géza hűnség és társtettes; míg Erdős, Sass, Zoványi és Csánki csak társtettek.”⁴¹ Bár a határozatot együtt fogadták el, de a tanárok nem egyformán működtek közre annak létrehozatalában. Ennek megfelelően a fegyelmi büntetések sem egyformák voltak. Ferenczy Gyulát hivatalvesztésre, Lencz Gézát, aki az ügy kipattanásakor dékán volt, 2000 K pénzbüntetésre, valamint a rektori és dékáni tisztség viselésétől való eltiltásra ítélték. Erdős József és Sass Béla tanárokat feddésre, valamint Zoványi Jenőt és Csánki Benjámint az enyhébb rosszallásra ítélték.⁴² A bizottság elnöke külön véleményt is megfogalmazott, ő minden teológiatanár nyugdíjazását javasolta: „[...] aki a szovjet kormányznak üdvözlésében – habár csak az erkölcsi bátorság hiánya miatt – minden tiltakozás nélkül részt vesz; egy ilyen teológiai tanárra sem az állam, sem az egyház nem bízhatja megnyugvással a papi nemzedék nevelését. [...] mert a papi hivatás elsősorban erkölcsileg bátor, egyházukért éppen a megpróbáltatás óráiban sikra szállni képes férfiakat követel. Az ilyen teológiai tanár alkalmatlannak tekintendő hivatalának sikeres betöltésére.”⁴³ Természetesen minden érintett fellebbezett, minek eredményeként 1921 májusában enyhébb ítéletek születtek. Ferenczy Gyula nyilvános rendes tanárt a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásáért, az ún. üdvözlő határozat szabályellenes indítványozásáért, valamint annak megszövegezésében való közreműködésért 2 havi egyenlő részletben fizetendő 2000 K pénzbüntetésre ítélték.⁴⁴ Később a Kormányzó rendeletére (az 1920. évi XI. tc. 4. §-a alapján) 1921 szeptemberében az állami szolgálatból mégis elbocsátották. Lencz Géza volt dékán a szabályzatot sértette meg, amikor egy előre be nem jelentett, írásba nem foglalt indítványt tárgyalásra bocsátott a kari ülésen.

³⁸ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 981-1919/20. etsz. Elnök: Barabási Kun Béla. Tagok: Bacsó Jenő, Pap Károly, Tankó Béla. Jegyző: Szentpéteri Imre

³⁹ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1362-1919/20. etsz.

⁴⁰ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1620-1919/20. etsz.

⁴¹ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

⁴² MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1362-1919/20. etsz.

⁴³ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

⁴⁴ MNL HBML VIII.1.b 11. d. 1920-1920/21. etsz.

Elegendőnek tartották esetében az 500 korona pénzbírságot és mellőzték az egyetemi tisztség viselésétől való eltiltást.⁴⁵ Őt az 1925/26. tanévben az egyetem rektorává is megválasztották.⁴⁶ A többi érintettet mentesítették a korábban hozott fegyelmi büntetések alól.

Zoványi Jenő teológiai tanár fegyelmi ügye még ennél is szövevényesebb volt. Ő tagja volt a néptanácsnak, a tanácskormány alatt a lakásbizottság tagjává választották. Nem is annyira az ezekben a napokban vállalt szerepe és esetleges kommunista meggyőződése miatt indult ellene fegyelmi eljárás, hanem azon radikális eszmék miatt, amit az állam és egyház viszonyának kérdésében vallott. Bár református lelkész és az egyetem hittudományi karának tanára volt, erősen egyház- és vallásellenes kijelentéseket tett. Álláspontja szerint az államot és egyházat szét kell választani, minden oktatási intézményt államivá kell tenni, és meg kell szüntetni a kötelező vallásoktatást az iskolákban. 1918 decemberében egy országos napilapban megjelent cikkében fogalmazta meg, hogy az „*ifjúság lelkét ki kell szabadítani az egyház bilincseiből*”. A vallás legyen mindenki magánügye. 1919 márciusában egy szakszervezeti ülésen indítványozta az állami egyetemek hittudományi karainak megszüntetését. Egyetemi tanácsülésen javasolta, hogy kérjenek az egyetemre „*minél több haladó gondolkozású*” tanárt, mivel itt is „*túlságos számban vannak reakciós érzésű és gondolkozású elemek*.” Ezen felbuzdulva a debreceni szakszervezetek vezetői kérték Kunfi Zsigmond közoktatási minisztert, későbbi népbiztost, hogy állítson kormánybiztost az egyetem élére és nevezzen ki új tanárokat. Több „reakciós” professzor – többek között Bernolák Nándor jogi kari, Huss Richárd és Milleker Rezső bölcsészkar tanárok – eltávolítását sürgették az egyetemről. Zoványit először 1919 decemberében helyezték rendőri felügyelet alá. Az egyetem Igazoló Bizottsága, és ennek alapján az egyetemi tanács 1920. július 16-án megállapította, hogy „*semmi kommunista érzelmre következtetni esetében nem lehet [...] lázított beszédeivel, amikor hallgatnia kellett volna. [...] a vallás magánüggé minősítését hirdeti. Indoka az, hogy ezzel a vallási élet belterjesebbé lenne. Lehet. Azonban ez kétélű fegyver. Mert igen könnyen a teljes vallástalanságra vezethet.*”⁴⁷ Amikor ellene 1920. december 18-án büntető eljárás indult izgatás vádjával, az egyetem is kénytelen volt újra foglalkozni fegyelmi ügyével. A professzort a rendőrség 1921 januárjában ismét felügyelet alá helyezte, eltiltották attól, hogy magán vagy nyilvános összejöveteleken részt vegyen, csak közvetlen családtagjaival érintkezhetett.⁴⁸ Nem taníthatott és nem vehetett részt a kari és egyetemi tanács ülésein. Az egyetem vezetése levélben fordult ügyében a miniszterhez, mert már úgy érezték ők is, hogy Zoványi esetében nem indokolhatóak ezek a túlkapások. „*[...] kötelességünk szavunkat hallatni a jogsérelmek és igazságtalanságok ellen, akkor is, ha azok nem közvetlenül bennünket érnek. [...] egyetemi tanárokkal, a magyar nemzeti szellemi tőke legkiválóbb és legmagasabb rendű képviselőivel a rendőrközegek ne bánjanak el, mint közönséges csirkefogókkal lehet*”⁴⁹ Az egyetemi tanács hátrált meg végül, amikor a református konvent ítéletére hivatkozva megfosztotta a katedrától 1921. július 26-án.⁵⁰ A hivatkozott ítélet ugyanis lelkészi oklevelét érvény-

⁴⁵ MNL HBML VIII.1.b 11. d. 1920-1920/21. etsz. Ebben van a VKM 67391/1921. számú leirata Ferenczy Gyula és Lencz Géza fegyelmi határozata ügyében.

⁴⁶ Lencz Géza megemlíti, hogy a rektorválasztás nem volt sablonos, mivel a proletárdiktatúra alatti magartása miatt a jogi kar tanárai erősen támadták.

⁴⁷ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

⁴⁸ MNL HBML VIII.1.b 11. d. 1231-1920/21. etsz.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ MNL HBML VIII.1.b 11. d. 1659-1920/21. etsz.

telenítette, valamint eltiltotta egyházi hivatal és tisztség viselésétől.⁵¹ Ezek miatt már nem rendelkezett a végzettséggel, amivel a református hittudományi kar tanára lehetett volna. Végül hosszas huzavona után az 1922/23. tanévben nyugdíjazták.

*Mártonffy Marcell jogi kari professzor*⁵² a Debreceni Nemzeti Tanács egyik elnökévé választották. Itt vezető szerepet vitt mindaddig, míg a debreceni kormánybiztos kinevezésével a Nemzeti Tanács jogköre megszűnt. A tanácsköztársaság kikiáltása után pártjával, a radikális párttal együtt csatlakozott a Magyarországi Szocialista Párthoz. Az Írói és Művészi Szakszervezet tagjaként 1919 áprilisában, a Városi Zenedében tartott munkáshangversenyen megnyitó beszédében azt hangoztatta, hogy a zenei műveltség nem lesz többé a kiváltságos osztályok előjoga, hanem ezentúl ebben a proletárok is részesedni fognak. Emiatt később izgatás büntette miatt nyomozás indult ellene, de ezt az ügyesség később megszüntette. A budapesti 8 Órai Újság január 16-ai számában jelent meg egy cikk „*Debreceni egyetemi tanárok- akik Kunfitól tanárokat kértek. Mártonffy Marcell és a rektor különvéleménye.*” címmel.⁵³ Ebben a cikkben súlyos vádak érték, kollégája Barabási Kun József ezért arra szólította fel, hogy cáfolja meg az abban elhangzó állításokat. Ezt Mártonffy március 19-én kelt levelében meg is tette.⁵⁴ Az egyetemi tanács fegyelmi bizottsága „[...] *fegyelmi vétségben vétkesnek nyilvánítja, s őt ezért [...] rosszállásra ítélte.*”⁵⁵ Fellebbezésében olvasható: „*Az indoklás szerint nagyfokú kötelességsértést követtem el azzal, hogy 1918 november havában a debreceni Nemzeti Tanácsban elnöki tiszteletet vállaltam [...] az abban való részvételtől nekem mint esküt tett közalkalmazottnak tartózkodnom kellett volna. [...] Közéleti szereplésemben soha más cél, mint az, hogy a hazának tehetségemhez képest szolgálatot tegyek, nem vezetett. [...] Én csak meggyőződéseimnek megfelelő elveket hirdethetek és soha nem leszek kapható arra, hogy Leninizmust vagy bolsevizmust tanítsak.*”⁵⁶ Az egyetemi tanács felmentette ugyan, de a hatóságok tovább zaklatták. A kari tanácshoz 1920. december 1-jén írt levelében panaszolta: „[...] *a mai naptól fogva [...] rendőri felügyelet alá helyeztettem. A végzés indokai szerint ez azért vált szükségessé, mert a fennálló társadalmi rendre veszélyes vagyok. [...] a szőbanforgó rendőrhatalom intézkedése, amely az egyéni szabadságnak brutális és teljesen törvénytelen megsértését jelenti, egyéni akció útján kezdeményezett politikai üldözés.*”⁵⁷ Az egyetemi tanács az ő ügyében is próbált közbenjárni a minisztériumnál, feliratukban sérelmezték az ellene folyó eljárást, mivel az sérti az egyetem autonómiáját is. Még csak 48 éves, amikor a folyamatos rendőri zaklatások miatt 1923 februárjában nyugdíjazását kérte.⁵⁸

Fegyelmi indult *Kenézy Gyula orvoskari professzor* ellen is. 1920 áprilisában letartóztatta a nemzeti hadsereg. Az egyetem megkereste a katonai parancsnokságot és próbált tájékozódni a rektor letartóztatásának okáról, de az orvosi körökből ellene érkezett feljelentésen kívül mást nem mondtak. Április 28-án már személyesen számolt be az egyetemi tanács előtt letartóztatása körülményeiről és a nála végrehajtott házkutatásról. Ő úgy tudta,

⁵¹ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.; Református Konventi bíróság ítélete 1920. május 29.

⁵² Balogh 2014. 279–294.

⁵³ A cikk arról ír, hogy Mártonffy Marcell – akkor, amikor a jogi kar tiltakozott – magánlevelében helyeselte, hogy Kunfi a budapesti egyetemre önkényesen tanárokat nevezett ki. Véleménye szerint Kunfi intézkedése jogszerűen történt. A cikk írója megvádolja azzal is, hogy Mártonffy a debreceni egyetemre is kért tanárokat az egyetem szellemének átalakítása végett.

⁵⁴ MNL HBML VIII.7.a 7. k. 1920. március 19. 157. szám

⁵⁵ MNL HBML VIII.1.b 8. d. 516-1919/20. etsz.

⁵⁶ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1445-1919/20. etsz.

⁵⁷ MNL HBML VIII.7.a 8. k. 1920. december 2. 169. szám

⁵⁸ MNL HBML VIII.7.a 10. k. 1923. február 12. 229. szám

ellene, mint szabadkőműves ellen jártak el.⁵⁹ Kenézy már 1917-ben beadta a Körösi Csoma Páholyhoz kilépési nyilatkozatát, ami azonban nem nyert elintézését. A szabadkőműveseket és zsidókat tették felelőssé akkoriban a liberális és kommunista eszmék terjedéséért. 1920 májusában ő kért maga ellen fegyelmi vizsgálatot, mert a debreceni Fehér Újság 1920. április 11-i számában megjelent cikk szerint „*bemocskolta a rectori méltóságot*”.⁶⁰ Meglehető módon, ő volt az egyik személy, aki ellen az újságban közzétett felhívásra is érkezett bejelentés.⁶¹ „[...] itt Debrecenben éppen azon emberek működnek, vezetnek és rendezgetnek ismét, kik a kommunista uralom alatt, részint kommunista voltaképpen, részint ehhez húzó hajlamuknál fogva ezekkel együtt működtek [...] a Kormánytanács egy olyan embert tüntetett ki bizalmával és rubázott fel – az egészségügy területén – korlátlan hatalommal, kinek a kommunista uralom alatti múltját és munkáját bizonyosan nem ismerte és nem ismeri. Ez az ember Kenézy Gyula, a debreceni Szülészeti és női Klinika igazgató főorvosa, ny. rendes egyetemi tanár, eszédei Rector.”⁶² – írják a levélben. Azzal vádolták meg a feljelentők (közkórházi orvosok), hogy megengedte a szülészeti klinikán, hogy kommunista orvosok ott gyűlést tartsanak, egyiküket (Balogh Artúr) maga mellett tartotta tanársegédként. Később ezt az orvost megtette a sebészet előadó tanárának az egyetemi nyári pótszemeszteren. (A feljelentést írók azt a tényt elhallgatták, hogy csak akkor bízta meg Baloghot, amikor két másik sebész a megbízatást visszautasította.) Bár két esetben is sikerült elfogatni Balogh Artúrt, de Kenézy közbenjárására mindkétszer szabadon bocsátották. Felhozták ellene azt a vádat is, hogy védelmébe vette Handler Gyula⁶³ főispán-kormánybiztost és Jánosi Zoltán lelkészt, akik a tanácsköztársaság idején vállaltak szerepet Debrecen közéletében. Kenézy valóban megpróbált az érdeklükben eljárni Dumitrescu tábornoknál, de sikertelenül. Azzal is megvádolták, hogy „[...] még az oláh megszállás alatt is építeni-építeni akart, s minden áron és módon megakartá nyitni az orvosegyetemét”.⁶⁴ Példaértékű, ahogyan Orsós Ferenc orvoskari dékán védelmébe vette kollégáját és többször is megpróbált eljárni az érdekében a fegyelmi bizottság előtt.⁶⁵ „[...] annyi nyomós enyhítő körülmény áll fenn, hogy még a legridegebb elbírálás mellett sem adhat elég okot arra, hogy valakit, ki a közjóért általában, de kivált egyetemiünknek annyi éven át buzgalommal és önzetlenséggel szolgált, oly súlyosan sújtsunk, mint ez esetben történt. [...] tekintetbe vehette volna a tekintetes egyetemi tanács Dr. Kenézy Gyulánál, hogy egy súlyos testi és lelki szenvedésektől megviselt, odaadó, önzetlen, munkában megöregedett tanártárs sorsában dönt.”⁶⁶ Kenézy maga is elmondta, hogy ő nem indíthatott fegyelmi eljárást Balogh ellen, mivel a Bábaképezde alkalmazottai a VKM fennhatósága alá tartoztak. Az előterjesztést fegyelmi eljárás megindítására ő megtette, de Budapesten még kommunista uralom volt akkor, később pedig megszakadt a kapcsolat a fővárossal. Amikor a rendőrség 1919 decemberében tájékoztatta őt, hogy Balogh Artúr tanársegédet és Füredi Miklós gyakornokot izgatással és lázítással vádolják, rögtön írt az államtitkárnak további intézkedést kérve.⁶⁷ Felmentették őt a vádak alól, de azzal a megjegyzéssel, hogy hibázott annyiban, hogy a rendkívüli viszonyok között nem bocsátotta el azonnal a kommunista érzelmű orvosokat, és ezzel azt a látszatot kellette,

⁵⁹ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. április 26-i jegyzőkönyv 132. szám

⁶⁰ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. május 28. 166. szám; 1075. etsz.

⁶¹ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1362-1919/20. etsz.

⁶² MNL HBML VIII.1.b 9. d. 879-1919/20. etsz.

⁶³ Handler Gyula Debrecen város főispánja volt 1918. november 10-től 1919. március 21-ig.

⁶⁴ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1362-1919/20. etsz.

⁶⁵ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1410-1919/20. etsz.

⁶⁶ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1354-1919/20. etsz.

⁶⁷ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1425-1919/20. etsz.

mintha pártfogolná őket.⁶⁸ Sajnálatos módon később mégis mellőzték, eltávolították az Egyetemi Építési Bizottságból is.⁶⁹

Huss Richárd bölcsészkeri tanár ellen a román megszállás alatt tanúsított magatartása miatt indult fegyelmi eljárás.⁷⁰ Huss erdélyi szász származású volt, aki maga is megjárta a frontot. A fronton átélt élményei miatt vált erősen antiszemita beállítottságúvá, aki a zsidóság politikai és gazdasági súlyának visszaszorításáért küzdött a maga „szellemi” eszközeivel. A bizottság azt vizsgálta, hogy a román tisztekkel hogyan érintkezett, származott-e ebből bármilyen anyagi vagy egyéb előnye. „[...] ezzel az érintkezéssel nem lépte e túl azokat a határokat, melyeket reá nézve is szükségképpen írnak elő magyar állampolgársága, a magyar köztisztviselői minősége, egyetemi tanári állásának méltósága s végül az egyéni tisztesség és becsület.”⁷¹ A felhozott vádak szerint a román hadsereg szász nemzetiségű tisztjeivel állt szoros és bensőséges baráti viszonyban. Ahogy fogalmaztak: „[...] ennek a baráti viszonyoknak nap nap után, reggelig tartó mulatozás által is kifejezést adott.”⁷² A tanúk között meghallgatták Báthori Sándor orvost, aki Huss Richárddal egy házban lakott. Bár az általa elmondottakat nem tagadta Huss Richárd, mégis elégtételt kért tőle vallomása miatt, elküldte hozzá segédeit, két katonatisztet.⁷³ Párbajozni már akkor is büntetendő cselekménynek számított, ezenkívül „alkalmas arra, hogy a kihallgatandó tanukat terrorizálja” – olvasható a jegyzőkönyvben. Orsós Ferenc orvoskari dékánnak a DEMKE épületében lévő lakása mellett béreltek szobát a román hadsereg szász nemzetiségű orvosai, akiket Huss Richárd gyakran meglátogatott. Ő vallomásában elmondta, hogy „[...] módomban volt a zárt ajtókon keresztül a mulatozásnál uralkodó hangulatról tudomást szerezni. Minden ilyen heti mulatozásnál az ott összegyűltek csak német és magyar dalokat énekeltek. Többek között ismételt hallottam a szózatot és a himnuszot is.” A román tisztek közül, akik között volt saját öccse is, többekkel ápolt baráti kapcsolatot. Előfordult, hogy román barátai szívességből átengedték neki tisztiszolgájukat, aki fát vágott vagy egyéb háztartási munkát végzett. Egy esetben saját fájukból adtak el neki, hogy fűteni tudjon. „[...] alkalmat adhatott arra, hogy a megszállás teréből súlyosan érző városi lakosság megütkezősítését váltsák ki, s azt a látszatot kelthessék, hogy Huss R. [...] mint magyar köztisztviselő a magyar hazáért tartozó bünségéről megfélemedezett.”⁷⁴ Magatartását egyetemi tanárhoz nem illő viselkedésnek találta a fegyelmi bizottság és feddésre ítélték.⁷⁵ Végleges felmentését majd 1922-ben kapta meg.

A debreceni egyetem vezetői és tanárai igyekeztek nem túllícitálni a Horthy-korszak megtorló gépezetét, próbáltak emberségesen eljárni „megtévedt” kollégáikkal szemben. A forradalmi mozgalmakban részt vett egyetemi tanárokat érték atrocitások a rendőrség, katonai hatóságok részéről is. Az egyetem vezetése, ha nem túl erélyesen is, de kiállt tanárai mellett, a törvénytelen ségek megszüntetését sürgetve.

⁶⁸ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

⁶⁹ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 236-1920/21. etsz.

⁷⁰ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

⁷¹ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1041-1919/20. etsz.

⁷² MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

⁷³ MNL HBML VIII.1.a 3. k. 1920. május 6. 151. szám

⁷⁴ MNL HBML VIII.1.b 9. d. 1041-1919/20. etsz.

⁷⁵ MNL HBML VIII.1.b 10. d. 1605-1919/20. etsz.

Ágnes Tóth

Details about the History of the University of Debrecen during the Republic of Councils and the Romanian Occupation

When the Royal couple visited Debrecen on 23 October 1918 to attend the inauguration of the University “Clinic” site, nobody could have predicted that upcoming events would soon shatter the state order of Hungary and fundamentally determine the country’s fate. The town received the news of the monarch appointing Mihály Károlyi as head of government on 30 October. Citizens of Debrecen gathered in front of the Town Hall and demanded the display of the national flag. Soldiers pinned cockades in the national colours in place of their cap badges. The National Council of Debrecen was formed and joined the Hungarian National Council on 1 November. When the Republic of Councils was declared on 21 March 1919 in Budapest, the Directorate was also formed in Debrecen. However, the “glory days” of the Republic of Councils did not last long here, as Romanian forces occupied the town only a month later on 23 April 1919. When the Romanian occupiers left on 11 March 1920, they left a ransacked and impoverished town in their wake.

The University of Debrecen had three faculties in those days, namely the Faculties of Reformed Theology, Law and Liberal Arts. The Faculty of Medicine was under organisation. In October 1919, Béla Sz. Kun, dean of the Faculty of Law initiated an investigation into the conduct of every lecturer and employee of the University during the time of the Republic of Councils. The investigation was later extended to include the period of the Romanian occupation. This study set out to review the public disciplinary proceedings against lecturers non-exhaustively, mainly on the basis of sources in the archives. The author demonstrates through the examples of a number of disciplinary procedures how retaliations happened in the Horthy-period.

Források

Levéltári források

MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
IV.1406.a	Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Elnöki iratok.
VIII.1.a	A Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai. Egyetemi Tanács jegyzőkönyvei.
VIII.1.b	A Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai. Rektori Hivatal iratai.
VIII.7.a	A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Jog és Államtudományi Karának iratai. Kari Tanács jegyzőkönyvei.
XV.41.	A román megszállás iratai.
MNL VML	Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
	Kratochvil Károly iratai.

Sajtóforrások

Egyetértés, 1. évf. (1919), 4. sz., 1919. május 6.; 20. sz., 1919. május 24.; 22. sz., 1919. május 27.; 39. sz., 1919. június 18.

Szakirodalom

DKK 1919.	A diadalmas forradalom Debreczenben. A két első nap krónikája. In: Debreczeni Képes Kalendáriom 1919. I–V.
DKK 1921.	Zoltai Lajos: Oláhok Debreczenben – 1919. április 23. – 1920. március 11. siralmas története. In: Debreczeni Képes Kalendáriom 1921. 40–58.
DKK 1922.	Dr. Rác Lajos: Mit szenvedett Debreczen város az oláhok fosztogatásaitól? In: Debreczeni Képes Kalendáriom 1922. 65–69.
DKK 1942.	Egy nevezetes nap története. A románok bevonulása Debreczenbe 1919. április 23-án. Dr. Csűrös Ferenc ny. közművelődési tanácsnoknak a román megszállás alatt írott naplójából. In: Debreczeni Képes Kalendáriom 1942. 55–57.

- Balogh 2014. Balogh Judit: Krasznarécei Mártonffy Marczel. In: A Debreceni Tudományegyetem jogász professzorai (1914–1949). Szerk.: P. Szabó Béla. Debrecen, 2014. 279–294.
- Bödők 2016. Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. In: Kommentár, 2016. 1. sz. 68–86.
- Kahler 1979. Kahler Frigyes: Adalékok Debrecen román megszállásának történetéhez. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1979. Szerk.: Dankó Imre, Módy György, Ujváry Zoltán. Debrecen, (1981). 231–254.
- Madai 2002. Madai Sándor: Kiss Géza – Az elfeledett római jogász. In: A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947). Szerk.: P. Szabó Béla. Debrecen, 2002. 53–73.
- Réczei 2017. Naplójegyzetek: dr. Réczei Sándor ítélőtáblai bíró naplója. Szerk.: Szilágyiné dr. Karsai Andrea. Debrecen, 2017.
- Veress 1982. Veress Géza: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. In: Magyar történeti tanulmányok XV. Szerk.: Fehér András. Debrecen, (1982). 5–54.
- Veress 1986. Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919–1923). In: Debrecen története 4. Szerk.: Tokody Gyula. Debrecen, 1986. 165–234.

Perczel Olivér

Bihar megye román megszállása, 1919–1920¹

Bevezetés

Az I. világháború végére az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege összeomlott, ami a Központi Hatalmak vereségét okozta. Az 1918. november 3-án Piavéban megkötött fegyverszüneti megállapodással a tényleges harcok megszűntek, ám Magyarország számára még nem jött el a béke ideje. A november 13-i ún. belgrádi fegyverszünet elrendelte, hogy Magyarország a Szamos felső folyása–Beszterce–Maros–Baja–Pécs–Dráva vonalra rendelje vissza a hadseregét. A szerződés következtében a déli területeket már megszálló szerb csapatok ittléte legitimé vált, és a román hadsereg számára is lehetővé vált az erdélyi behatolás a kijelölt demarkációs vonalig. Ezután a román csapatok november 12-én megjelentek a Gyimesekben, sorra megszállták a székelyföldi településeket, majd december 24-én elfoglalták Kolozsvárt. Az ellenőrzésük alá eső területen rögtön megkezdték tartósan tervezett berendezkedésüket,² bár a kialakult helyzetet még egyik háborús fél sem tekintette véglegesnek. Ugyanekkor a Hadügyi kormányzat az Erdélyi Katonai Kerület átszervezésével és a hadosztály megszervezésével Kratochvil Károly ezredest bízta meg. A toborzás november végén kezdődött Székelyföldön, de az ezredek feltöltése nehezen haladt. Gondot jelentett a katonák felszerelése, felfegyverzése. A kolozsvári katonák felének december közepén még nem volt fegyvere.³

Tanulmányunkban a korabeli Bihar vármegye területének román megszállására koncentrálnunk. Kutatásaink során a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML) központi, debreceni levéltárában őrzött, a megye településeire vonatkozó alispáni – sajnos csekély számú – iratokat és a Hajdúböszörményi Fióklevéltárban (MNL HBML HL) őrzött halotti anyakönyveket vizsgáltuk. Levéltári kutatásunk mellett a Magyarországon fellelhető nagyváradi és nagyszalontai sajtót és a helytörténeti szakirodalmakat használtuk. Kutatásunk eddigi szakaszában román forrásokat egyelőre nem volt módunk vizsgálni, emiatt a megszállás történetét csak a magyar levéltári dokumentumok alapján mutathatjuk be. Tanulmányunkban röviden kitérünk a térségben zajlott ütközetek és azok következményeinek, valamint – Nagyvárad, Nagyszalonta és a mai bihari települések példáján – a megszállás hétköznapijainak bemutatására is.

Harcok a térségben

A román hadsereg már december 2-án átlépte a belgrádi demarkációs vonalat, a Marost. A későbbi jegyzékéről elhíresült Ferdinand Vyx francia alezredes december 16-án

¹ Jelen tanulmány a Berettyóújfalun 2019. november 6-án rendezett 46. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Napok és a XI. Bihari Diéta közös konferenciáján elhangzott előadás bővített változata. Kutatásom során segítséget kaptam dr. Brígovác László levéltárostól a debreceni levéltár munkatársától és Husvéth András főlevéltárostól a Hajdúböszörményi Fióklevéltár főlevéltárosától, valamint Török Pétertől a Berettyóújfalui Bihari Múzeum vezetőjétől. Segítségüket ezúton is hálásan köszönöm.

² Az erdélyi eseményekről lásd: Raffay 1987.; Fodor 2016.; Romsics 2018.

³ Gottfried 2009. 177.

arról tájékoztatta a magyar kormányt, hogy ez az antant engedélyével történik, ahogy a stratégiai városok (Máramarossziget, Dés, Kolozsvár, Nagyenyed, Gyulafehérvár stb.) megszállása is. A magyar kormány – a vérontás elkerülése érdekében – megtöltötte a harc felvételét, visszavonulást parancsolt a székely katonák számára. A csapatok december 22-én elhagyták Kolozsvárt, a demarkációs vonaltól nyugatra vonultak vissza. Kratochvil a parancsnokságát január 7-én Bánffyhunyadra, majd onnan Nagyváradra, végül Debrecenbe helyezte át. Eközben csapatait védekezésre küldte ki: a 21. ezred Csucsára, a Királyhágó lezárására indult, a 24. ezred a Maros völgyét zárta le, a 32. ezred pedig a Szamosét. Ezzel létrejött a Szinérváralja–Zilah–Csucsá védelmi vonal. És a védekezésre szükség is volt, mivel a román királyi hadsereg ismét támadásba lendült. Kolozsvárt elhagyva folytatta előrenyomulását Nagyvárad felé. A székely hadosztály megkapta a jogot a fegyveres ellenállásra, így harcokra került sor január 6-án Egeres környékén, január 14-én Cigányinál,⁴ majd január 15-én Zilahon. A következő román támadásra január 19-én került sor Csucsánál, de azt a 21. ezred katonái feltartóztatták. A román csapatok 1919. január végén a Máramarossziget–Nagybánya–Zilah–Bánffyhunyad–Zám vonalig nyomultak előre. Miután a román hadsereget támogató francia antant bizottság értesült az összetűzésekről, tiltakozásukat fejezték ki és követelték a harcok azonnali beszüntetését. A magyar kormány a tiltakozás hatására január 28-án elrendelte a tüzszünetet – azonban kisebb összecsapásokra ezután is sor került⁵ – majd a front április közepéig megmerevedett.⁶ Időközben a Székely Hadosztály folyamatosan toborzott. A fennmaradt kimutatásokból kiderül, hogy a bevonulók a Székelyföldről, valamint Kolozs, Maros és Bihar megyéből érkeztek.⁷

A világháborút lezáró béketárgyalások 1919 januárjában kezdődtek Párizsban, ahol február 28-án újabb demarkációs vonalat határoztak meg. A széles demilitarizált zóna nyugati kiterjedése a Vásárosnamény–Debrecen–Gyoma–Hódmezővásárhely–Szeged vonalig terjedt. A kijelölt területet a magyar hadsereg köteles volt elhagyni. Az erről rendelkező jegyzéket Ferdinand Vyx francia alezredes közölte a magyar kormánnyal 1919. március 20-án, aminek következtében Károlyi Mihály lemondott. A hatalmat másnap a Kun Béla irányította Tanácsköztársaság ragadta magához. De, mivel a proletárdiktatúra az erdélyi hadosztályt ellenforradalmi alakulatként értékelte, nem támogatta a székelymagyar katonákat. Miután a román hadsereg az antanttól felhatalmazást nyert a magyarországi bolsevizmus letörésére, április 16-án újra előrenyomult. Az ellenséges csapatok számára Berthelot⁸ francia tábornok engedélyt adott a demarkációs vonal keleti szélén elhelyezkedő városok megszállására is.⁹ Előrenyomulásuk átfogó és összehangolt volt, északon és délen is azonos időben került rá sor. A harcok a bihari térséget is érintették. Vaskoh-n és Belényesen állomásozott a Verbőczy Kálmán százados parancsnoksága alatt álló csoport, míg velük szemben az 1. és 2. román vadászadosztály állt. A Nagyvárad–Csucsá vonalat a székely katonákat felváltó 39. dandár őrizte a 6. román hadosztállyal szemben. Az északi térségben pedig a székely katonák állomásoztak. A román arcvonalon 48 román zászlóalj helyezkedett el, mintegy 55.000 katonával, míg a magyar csapatok

⁴ A harcok során kilenc román katona elesett, öt megsebesült és 38-an fogságba estek – őket szabadon bocsátották. A fiaskó következményeként megtorlásul Kolozsvár városát 900000 korona és 450000 lei büntetés kifizetésére sarcolták.

⁵ Ilyen eset volt a február 22-i, amikor Zilah rövid időre gazdát cserélt.

⁶ Fráter 2001.

⁷ Révész 2019. 143–144.

⁸ Henri Mathias Berthelot (1861–1931), a francia keleti intervenció hadsereg parancsnoka.

⁹ Suba 2000.

18.000 főt számláltak.¹⁰ Tagjaik között 972 Bihar megyei és 1500 nagyváradai férfi is sorakozott.¹¹ Mivel a román katonák háromszoros túlerőben voltak – és mint említettük utánpótlás (fegyverek, lőszer, ruházat stb.) nem érkezett – Kratochvil számára nyilvánvalóvá vált, hogy a front tarthatatlan, ezért a visszavonulásról döntött.¹² A román támadás hatására a Székely Hadosztály tehát visszavonult, sőt a déli szakaszon harcoló vöröskatonák is elhagyták állásaikat, Halmágycsúcsnál vonatokra szálltak és elutaztak. A menekülés megpecsételte a csucsai frontot is, így az ott védekezők az átkarolás elkerülése végett további hátrálásra kényszerültek. Verbőczy százados tartott ki legtovább, csapatai három napon át elkeseredett harcokat vívtak Belényes és Vaskoh térségében. Azonban április 18-án ők is visszavonultak Nagyváradra. A román alakulatok április 20-ára elfoglalták Nagykárolyt, Nagyváradot, Aradot, így a Partium is román megszállás alá került. A Székely Hadosztály is visszavonult, de a harcok még folytatódtak. Április 20–23. között Mátészalka közelében a Kraszna-csatorna partján sikeresen verték vissza a román támadásokat, majd 24–25-én Nyírmédgyesnél és Nyírmadánál vették fel a harcot. Végül – elfogadva Constantin Presan tábornok fegyverszüneti ajánlatát – Nyíregyháza¹³ térségében, Demecsernél április 26-án letették a fegyvert. A Székely Hadosztály ellenállásán kívül harcok folytak a mai határnál elhelyezkedő Létavértesnél a visszavonuló vöröskatonák és a román hadsereg között.¹⁴ De a román hadsereg előretörése megállíthatatlannak bizonyult. További kisebb ütközetekre került sor Berettyóújfalunál¹⁵ és Derecskénél. A falunál az első vörös gyalogezred Hencidán állomásozó egységének negyven járőre felvette a harcot a román hadsereg Nagyvárad felől érkező kb. húsz vagonból álló szerelvényével. A járőr sortüze után a megszállók visszavonultak, de később visszatértek és elfoglalták a települést.¹⁶ A menekülő kommunisták fosztogatva és egy gyilkosságot is elkövetve hagyták el a települést.¹⁷ A lövöldözés Derecskénél – ahogy a halotti anyakönyvek kutatása megállapította – összesen kilenc halálos áldozatot (két vöröskatona és hét civil) követelt.¹⁸ Míg a szomszédos Hajdúság területén Kaba–Tetétlen környékén került sor összecsapásokra.¹⁹ Bihar megye egész területe április 26-án került a román királyi hadsereg megszállása alá,²⁰ akik továbbvonultak, és a Tisza vonalának elérésével – ideiglenesen – befejezték előrenyomulásukat.

Nagyvárad

A városban a honvédelem kérdése – a csucsai front közelsége miatt – erősebben jelentkezett, így a Tanácsköztársaság megalakulása után azonnal elkezdődött a hadseregbe való toborzás. A munka elvégzésére Véd és Karhatalmi Direktórium szerveződött,

¹⁰ Breit 1925. 58.

¹¹ Bihar megye területén Nagyvárad mellett Berettyóújfaluban, Komádiban, Derecskén és Gáborjából jelentkeztek a legtöbben. Fehér 1959. 35–36.

¹² A Székely Hadosztály történetéről lásd: Gottfried–Nagy 2018.

¹³ A nyíregyházi eseményekről lásd: Bene 2013.

¹⁴ Bodnár [1988.]

¹⁵ Veress 1970. 138.

¹⁶ Szendrey–Nyakas 1980. 286.

¹⁷ A bihari terror napok emlékeiből. Vásárhelyi reggeli ujság, 1919. május 21. 2.

¹⁸ Szikla 2018.

¹⁹ A hajdúsági harcokról és berendezkedésről lásd: Perczel 2018.

²⁰ Farkas 1965. 102.

amelynek tagjai plakátokon, röplapokon és a sajtón keresztül, valamint nagygyűléseken szólították fel a lakosságot a Vörös Hadseregbe való belépésre. Pár nap múlva megalakult a nagyváradi zászlóalj, amit egy 80 fős orosz csapat is kiegészített. Az egységek felszerelésének biztosítása érdekében Rekviráló Bizottságot hoztak létre, amely elrendelte a város területén fellelhető hadfelszerelések (katonaruhák, lábbelik stb.) összegyűjtését. A létrejött zászlóalj felszerelése erősen hiányos maradt, kiképzése elmaradt a megfelelőtől, de a közeli hadi helyzet miatt április 4-től kiszállították a frontra. A front további erősítést kapott: április 11-én Nagyváradon keresztül érkeztek Csucsára az első nemzetközi ezred katonái. Azonban az ezred katonái Csucsára érve rabolni kezdtek, majd céltalanul lövöldöztek, később pedig a román támadás elől elmenekültek. A fosztogatva menekülő internacionalista vörös egységeket a Székely Hadosztály katonái fegyverezték le Berettyóújfalunál.²¹ A nemzetközi ezred dicstelen szereplése mellett a csucsai katonákat támogatta a Leo Rothzigel vezette 1200 fős bécsi népőr zászlóalj is.²² Az osztrák katonák hősiesebben helytálltak, a Vámospércsnél zajló ütközetnél 30 tagjuk – köztük a parancsnok – esett el április 21-én. Azonban, – mint már említettük – a csucsai front 16-án elveszett és Nagyváradon néhány napon át menekülő katonák és direktórium tagok vonultak keresztül. A román hadsereg közeledésének hírére április 19-én reggel a város fegyverbe szólító falragaszokkal látták el, és a jelentkezőkből nemzetőrséget alakítottak, egyfajta „ellenforradalom” szerveződött. Eközben a megyeszékhely civil vezetői – a harcok elkerülésének érdekében – több lépést is tettek. Küldöttség utazott a román katonasághoz, akik biztosították az érkező ellenséges katonákat, hogy a városban nem kell ellenállástól tartaniuk, sőt a mielőbbi megszállásra kérték őket. Ugyanekkor igyekeztek megelőzni az elmenekült vöröskatonák visszatérését. Cselhez folyamodtak. A helyben maradt kommunisták között elterjesztették, hogy a Tanácsköztársaság megbukott Budapesten. Míg a fővárost egy telefonhívással megnyugtatták arról, hogy a városban rend van.²³ A várost a Tanács hatalom igyekezett megmenteni, emiatt Budapesten döntés született a harc felvételéről és katonavonatok indultak el Budapestről. Azonban a vörös csapatok érkezése előtt – a lakosság védelmének érdekében – Rimler Károly polgármester utasítására Biharpüspökinél felrobantották a városba vezető síneket. Így megakadályozták a vörös hadsereg Nagyváradba érkezését és a harcok itt elmaradtak. A megszállók április 20-án délelőtt vonultak be a városba. Az érkező Traian Mosoiu tábornok elmondta, hogy „*a rendet és a békét megteremteni érkeztek, a testvériség, egyenlőség, szabadság jelszavával.*”²⁴ A bevonulás után a város közvetlen román katonai irányítás alá került, Stefan Holban tábornok vezetésével. Ő már másnap a Holdas templomban tartott istentiszteleten bejelentette, hogy a város immár Nagyromániához tartozik, majd a helyi románok képviselői közül kinevezte azokat, akiknek ellenőrzési joga lett a város és a megye irányításában.²⁵ Aznap már kiadták első intézkedéseiket, amelyek – uralmuk biztosítása érdekében – a rend fenntartására szólítottak fel, ezért a fegyverek begyűjtésére és az ostromállapot kihirdetésére vonatkoztak. Kijárási és gyülekezési tilalmat léptettek életbe, felfüggesztették a mozi és színházi előadásokat, bevezették a cenzúrát, és akiknek nem volt nagyváradi lakcímük, azoknak három nap alatt el kellett hagyni a várost. A tisztviselőket helyükön hagyták, ám minden hivatalban kinevez-

²¹ Gottfried 2013. 75–76.

²² Kormányos 2002. 269–283.

²³ Gottfried–Nagy 2018. 153–155.

²⁴ Fleisz 2005. 10.

²⁵ Bihar–Biharmegye, Oradea–Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve. Szerk.: Fehér Dezső. Nagyvárad, 1933–1937. 48.

tek feléjük egy ellenőrzési jogkörű felügyelőt. Így a megyei felügyelő dr. Coriolan Pop, a városi felügyelő Grigore Egry lett. Április 24-én a városba érkezett dr. Aurel Lazar, a nagyszebeni Erdélyi Kormányzó Tanács teljhatalmú megbízottja, aki bejelentette, hogy jövelele célja a román impérium berendezése. Intézkedésének következtében a város és a megye tisztviselőinek – a munkahelyük elvesztésével megfenyítve – esküt kellett tenni a román királyságra. Az eskü így hangzott: „*En, ... esküszöm az élő Istenre, hogy I. Ferdinánd királyhoz és kormányzótanácsához hű leszek, az ország törvényeit megtartom, a hivatalommal járó kötelességeimet lelkiismeretes pontossággal teljesítem, a nép javára működöm és a hivatalos titkot megőrzi. Isten engem úgy segítjen.*”²⁶

Az élet normalizálása érdekében április 25-től újra engedélyezték a színházi előadásokat, megnyitották a bankokat és újra közlekedtek a vonatok (de csak utazási igazolvánnyal és csak a környező településekre lehetett utazni). Április 29-én Lazar hirdetményben hozta a lakosság tudomására, hogy Nagyváradon és az egész megyében életbe lépett a román uralom.²⁷ Pár nap múlva – a bírák eskütételén – is kijelentette, hogy „*az antanttól biztos tudomása van arról, hogy Nagyvárad és Bihar megye Romániához fog tartozni.*”²⁸ Ezzel együtt, a 95 %-ban magyarok lakta városban bevezették a román hivatali nyelvként. Május 1-jén a városba érkezett Iuli Maniu a Kormányzótanács elnöke, hogy a várost a román impérium alá vegye. Időközben a román csapatok elérték a Tiszát. A hírre a megszállók hálaadó szentmisét és bankettet tartottak, ahol a város vezetői mind megjelentek. Május 23-án pedig I. Ferdinánd román király és felesége Mária királyné érkezett a városba. A királyi párt ünnepélyesen fogadták, a várost kidíszítették, fellobogózták, az úton díszkaput, a Szent László téren tribünt állítottak. Az istentisztelet után katonai parádéra, majd kihallgatásokra és később vacsorára került sor. A románok berendezkedésüket véglegesnek tekintették, ezt újra megerősítette Bratianu miniszterelnök augusztus 2-i látogatásakor. Kihangsúlyozta, hogy Nagyvárad már Románia része, mivel a békekonferencia már véglegesen Romániának ítélte²⁹ (mondta ezt tehát jóval a trianoni döntés megszületése előtt). Időközben rendeletet hoztak, hogy az 1914 után a városba költözötteknek el kell hagyniuk a várost. Megtiltották a magyar nemzeti színek használatát és a cégfeliratok román nyelvű feltüntetéséről határoztak. Bejelentették, hogy a következő tanévben a főreáliskola I–V. osztályaiban már csak románul fognak tanítani. A három felső osztály tanítási nyelve még magyar marad. A leánygimnázium mint román leány-lyceum fog tovább működni. Új középiskolát is felállítanak, az öt osztályos Gozdu lyceumot.³⁰ A nagyváradi prefektus, dr. Popovici értesítette a várost, hogy az óvodákban a tanítási nyelv továbbra is magyar marad, de két román óvoda és két zsidó tannyelvű óvoda létrehozásáról is döntöttek. Azonban a magyar és a zsidó óvodákban egy-egy román óvónőt is kell alkalmazni, hogy a nevelő a gyermeket a román nyelvre oktassa.³¹ Rövid idő múlva megkezdték a tankerületek átalakítását is. Augusztus 8-án Bihar megye tanfelügyelőségének vezetését Turbule György vette át, aki a közigazgatási bizottsági ülésen román nyelven mondta el köszön-

²⁶ Raffay 1987. 358. 40. lábjegyzet.

²⁷ A hirdetmény a helyi lapokban (*Nagyvárad, Szabadság*) 1919. április 29-én jelent meg, de a hírt közölte a *Vásárhegyi Reggeli Ujság* is. 1919. május 17. 1.

²⁸ Bihar–Biharmegye, Oradea–Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve. Szerk.: Fehér Dezső. Nagyvárad, 1933–1937. 49.

²⁹ Uo. 52.

³⁰ Román állami középiskolák Nagyváradon. Szalonta és vidéke, 1919. július 27. 1.

³¹ Magyar marad a tanítási nyelv a nagyváradi óvodákban és a reáliskolákban. Szalonta és vidéke, 1919. szeptember 21. 2.

tőjét. Bejelentette a belényesi és a tenkei tanfelügyelőség megszüntetését és felszólította a tanítókat, hogy tegyenek esküt a román államra.³² A megye Romániához kerülésének további aktusát jelentette, amikor Nagyváradon nagy ünnepség keretében új prefektust neveztek ki, dr. Zigre Miklós személyében, október 7-én. A főispánt a teremben harsány „setreiaszka” (éljen) fogadta. Felolvasták a román nyelvű kinevezési okmányt, majd jegyzőkönyvben rögzítették Zigre román nyelvű eskütételét.³³ A közigazgatás változásainak sorában egy újabb lépést jelentett a törvénykezésben hivatalossá tett román nyelvhasználat ügye. Emiatt (a sajtó szerint) a nagyváradi törvényszéki járásbírókat – a román nyelv tökéletes elsajátítása végett – Erdély román lakta vidékeire és „*a régi Romániába*” helyezték át. És megfordítva, a nagyváradi törvényszékhez pedig Erdélyből és Romániából helyeztek át bírákat.³⁴ Az állami hivatalokban dolgozó tisztviselők áthelyezése később folytatódott. A bukaresti kormány határozata szerint a Clemenceau-vonal és Erdély nyugati hegysegei közötti területen – vagyis a Partiumban – csak román nemzetiségűek tölthettek be állami szolgálatot. Az „idegen” hivatalnokokat elhelyezték az ország belsejébe.³⁵ 1919 őszén államosították a rendőrséget és felállították a nagyváradi kerületi rendőr prefektúrát. A rendelet szerint a prefektúra hatásköre Bihar, Szilágy, Máramaros és Szatmár vármegyékre terjedt ki, Bárdossy Kornél alezredes vezetésével.³⁶

Az új hatalom időnként a magyarok megfélemlítésének eszközével élt. Erre példa az úgynevezett összeesküvés-per. Karácsonykor mintegy 170 polgárt és katonai vezetőket tartóztattak le,³⁷ akik a vád szerint a magyar fővezérségtől kapott megbízás alapján összeesküvést szöttek a román csapatok ellen. A vádlottak védekezése szerint csak megbeszélésekről volt szó, amelyek a román csapatok kivonulása utáni rend fenntartására vonatkoztak. A megbeszéléseik pedig még akkor zajlottak, amikor a város – és a térség – hovatarozása nem volt eldöntött. A védekezést a román bíró nem vette figyelembe és az első, 1920 februárjában Kolozsváron tartott tárgyaláson az összes vádlottat halálra ítélte. A súlyos döntés ellen az antant is tiltakozott, így a második tárgyaláson enyhítettek az ítéleteken. De a per végén mégis súlyos ítéleteket hoztak: Cserey Vilmos huszár alezredest, Csécsy Nagy Imre huszár ezredest, Csapó Lóránt főhadnagyot és Szunyogh huszár őrnagyot halálra ítélték. A korábbi polgármestert, Lukács Ödönt 11 évi, Jankovits járásbíró 5 évi fogházra ítélték, míg Örley közjegyzőt és Birla ezredest felmentették.³⁸ A halálos ítéleteket végül nem hajtották végre, a perbe fogottakat hosszú fogság után szabadon engedték.³⁹

A román állam uralmát jelképekben is megmutatta a lakosság számára. Másfél évvel a megszállás után Nagyváradon, a kadétiskola udvarán ünnepélyesen leleplezték Ferdinánd király szobrát.⁴⁰ A bronzból készült mellszobrot Kara Mihály szobrász készítette, az előállítási költségeket pedig a Mosoiu tábornok által 1919–1920 telén szervezett jótékony célú hangversenyekből és estélyekből befolyt összegek biztosították.

³² Az állami tanítók többsége letette az esküt, míg községi kollégáik közül csak kevesen tették le az esküt. In: Megszűnt két tanfelügyelőség Bihar megyében. Szalonta és vidéke, 1919. augusztus 9. 2.

³³ A megyei prefektus beiktatása. Szalonta és vidéke, 1919. október 7. 1.

³⁴ Román hivatalos nyelv a bíróságnál. Szalonta és vidéke, 1919. október 25. 2.

³⁵ Tömeges áthelyezések Erdélyben. Szalonta és vidéke, 1920. március 7. 3.

³⁶ A nagyváradi rendőrség államosítása. Szalonta és vidéke, 1919. október 31. 2.

³⁷ HM HIM HL Fegyverszüneti Bizottság iratai (I. 53.) 17. doboz. 3620/1920. Jelentés a Nagyváradi letartóztatásokról 1920. január 21-én.

³⁸ A nagyváradi halálos ítéletek. Friss Ujság, 1920. július 31. 3.

³⁹ Fleisz 2005. 16.

⁴⁰ Román kulturális ünnepek Nagyváradon. Nagyváradi Napló, 1920. október 17. 2–3.

Nagyszalonta

A város román megszállása elől a Tanácsköztársaság helyi vezetői, a Munkás Tanács tagjai elmenekültek. A későbbi vizsgálatból kiderült, hogy távozásukkor magukkal vitték a község két lovas kocsiját, és 79000 korona közpénzt tulajdonítottak el.⁴¹ A település román megszállása 1919. április 21-én következett be.⁴² A bevonuló katonák első lépései a rend fenntartására vonatkoztak. Céljuk elérése érdekében leszámoltak a korábbi hatalommal, ezért az ott maradt kommunistákat letartóztatták, a vezetőkkel szemben megtorló eljárást indítottak. Ugyanakkor a lakosság szórakozását engedélyezték. A pünkösdi ünnepekre labdarúgó mérkőzést tartottak, amelyen a nagyváradi csapat 4:1-re nyert a helyiek ellen. Zenekaros fellépéssel megnyílt az új Központi Kávéház és a mozi is működött. A hétvégén „Vergődő szívek” címmel egy 5 felvonásos drámát és az „Akik kétszer halnak meg” című tragédiát vetítettek.⁴³ Az ünnepek után viszont a román megszállók újabb intézkedéseket fogantatosítottak: dr. Gáll Pál polgármester bejelentette az árak maximalizálását, majd felhívta a lótulajdonosok figyelmét, hogy június 16-áig jelentsék be állataikat a lóvásártéren működő bizottságnak. Jelentkezniük kellett továbbá az arany I. és II. osztályú ezüst vitézségi éremmel kitüntetett katonáknak a rendőrfelügyelő hivatali helyiségeiben.⁴⁴ A megszálló hatóság korlátozta az utazást. A lakosság csak fényképes engedély birtokában utazhatott a vármegye határain túlra. Pár nap múlva a rendelkezést szigorították. A város területére se bejönni, sem onnan kimenni nem lehetett (még a gazdasági munkák végzése miatt sem) engedély nélkül. Az igazolványokat a polgármesteri hivatal állította ki, darabját 4 koronáért, de csak a térparancsnokság láttamozásával adták azt át a kérelmezőnek. Az igazolvány csak a vármegye területére volt érvényes, a megyehatáron túli utazáshoz a főispán hozzájárulására volt szükség.⁴⁵ Az utazás korlátozásán október 1-től lazított a parancsnokság. Aznapról egy évre szóló személyi igazolványt bocsájtottak ki, melyekre nem kellett a térparancsnok láttamozása. Az új igazolványokkal a megye területén lehetett utazni.⁴⁶ Megtiltották a gyülekezést, a politikai gyűlések rendezését, és más jellegű tömegrendezvények tartásához engedélyt kellett kérni. A városba érkezőknek szintén jelentkezniük kellett a térparancsnokságon, ugyanakkor a lakosságot arra kötelezték, hogy jelentsék be a házukban lakó idegeneket.⁴⁷ A leszerelt tartalékos katonák számára megtiltották egyenruhájuk viselését. Később a hatóságok a gazdatisztek, a cséplőgépészek és a fűtők, valamint a 100 holdnál nagyon földdel rendelkező birtokosok jelentkezéséről rendelkeztek.⁴⁸ A lakosságot további meghurcolások érték a rekvirálások során. A katonaság minden rendszer nélkül vitte el a gazdák szénáját, oly mértékben, amely a lakosság tiltakozását is kiváltotta. A gyakori panaszokat a polgármester továbbította a katonai hatóság felé, ám a rekvirálások folytatódtak. És a hivatalos rekvirálásokon túl a román katonák önkényesen is elvették a lakosság értékeit, vagyis fosztogatásokat hajtottak végre. A sajtó beszámolója szerint katonai ruhát viselő személyek bementek a polgárok házaiba, és élelmiszert, állatokat szállítottak el tőlük. Az elvitt értékekért nem, vagy csak ritkán és keveset fizettek, esetleg értéktelen

⁴¹ Eltulajdonított közpénzek. Szalonta és vidéke, 1919. június 15. 1.

⁴² Fehér 1970. 134.

⁴³ Szalonta és vidéke, 1919. június 8. 2.

⁴⁴ A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. június 12. 1.

⁴⁵ A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. június 29. 1.

⁴⁶ Nem kell utazási igazolvány a megyében. Szalonta és vidéke, 1919. szeptember 28. 2.

⁴⁷ Szalonta és vidéke, 1919. június 21. 2.

⁴⁸ A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. június 27. 2.

jegyeket (ügynevezett bont) adtak a lefoglalt árukért cserébe. A román déli hadsereg parancsnoka, Holban tábornok végül hirdetményben tiltotta meg a katonák rekvirálását.⁴⁹ A lakossággal szembeni rablások azonban nem szüntek meg. Később ismét rablásokról érkeztek a hírek, melyeket 5–10 fős katonaruhás bandák követtek el.⁵⁰ Az elszállított élelmiszerek következményeként gabona és liszthiány lépett fel, és a megye súlyos éhínség elé nézett. A helyzet javítása érdekében az új megyei prefektus, dr. Zigre Miklós beszámolt a kialakult állapotokról a kolozsvári közéleti igazgatóságnak. Ugyanakkor Nyisztor Alajos alispán táviratokat küldött Bukarestbe a miniszterelnökhöz, a földművelésügyi miniszterhez és az erdélyi katonai elöljárósághoz, amelyekben ecsetelte a lakosság válságos helyzetét. Végül a beszámolók célt értek. Mardaescu tábornok 1920 januárjában 9142. számú rendeletével megtiltotta Bihar megyében a katonai rekvirálást.⁵¹

A fentebb említett Nagyváradon hozott közigazgatási rendelkezések Nagyszalontán is érvénybe léptek. A helyi polgármestert arra utasították, hogy ezután minden műsort, sportplakátot stb. román nyelven is kell közölni.⁵² A város közigazgatási vezetősége együttműködött a katonai parancsnokkal. Take Jonascu áthelyezésének napján a város – köszönete jeleként – ünnepélyes bankettet rendezett a távozó katonatiszt tiszteletére. A nagyszabású esten a város vezetői mind megjelentek és kifejezték köszönetüket.⁵³ Az újonnan kialakuló berendezkedés uralmát díszes katonai felvonulásokkal tarkított ünnepekkel, egyfajta erődemonstrációkkal hangsúlyozta. Erre jelentett példát a gyulafehérvári román nemzetgyűlés – ahol kimondták az egyesülést a régi Romániával – egy éves évfordulóján rendezett parádé is. A Nagyszalontán tartózkodó katonaság délelőtt 10 órakor a Toldi téren istentiszteletet, délben pedig bankettet tartott.⁵⁴ Ugyanakkor a hatóságok karácsonykor és Szilveszterkor megengedték a „*helyi szokások és a vallásos szertartások megtartását*”, valamint engedélyezték a kávéházak és vendéglők nyitva tartását egész éjszakára.⁵⁵ Az új év azonban új rendeleteket hozott. Mosoiu tábornok, Nagyvárad parancsnoka Bihar vármegye egész területére elrendelte az összes hatóságok és a kereskedők feliratainak átírását román nyelvre. A román feliratok alatt feleakkora betűkkel lehetett magyar nyelven feltüntetni az üzlet nevét. Minden üzletnek, kereskedőnek, sőt mindenkinek előírták a román zászlók kitézését a nemzeti ünnepeken.⁵⁶ Ezekon kívül érvénytelenítették a magyar okmánybélyegeket.⁵⁷

1920. január elején a térség Romániához kerülését már kész tényként közölte a Szalontai lap. Maniu Gyula nyilatkozatában hangoztatta, hogy: „*meg kell állapítani, hogy Románia megkapta egész Erdélyt, valamint a régi Magyarországból a Máramarossziget, Szatmár, Nagykároly, Nagyvárad, Nagyszalonta és Arad városokon túl húzóódó vonalakat e városokkal együtt.*”⁵⁸ A hónap végére a békeszerződés részletei is nyilvánosságra kerültek, amely szerint a régi Partiumból Románia kapta a következő városokat: „*Nagyszalonta, Belényes, Nagyvárad, Érmihályfalva, Szilágysomlyó, Zilah, Szatmár, Nagykároly, Nagybánya, Felsőbánya, Színérváralja, Erdőd, Nagysomkut, Magyarláros.*”⁵⁹ Miután a határ véglegessé vált, az új állam a város

⁴⁹ Hirdetmény. Szalonta és vidéke, 1919. június 29. 1–2.

⁵⁰ A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. november 8. 2.

⁵¹ Mardaescu tábornok betiltotta a rekvirálásokat Bihar megyében. Szalontai Lapok, 1920. január 18. 1.

⁵² A plakátok román és magyar nyelven jelennek meg ezután. Szalonta és vidéke, 1919. szeptember 2. 2.

⁵³ Bankett. Szalonta és vidéke, 1919. november 29. 2.

⁵⁴ A gyulafehérvári nemzetgyűlés évfordulója. Szalonta és vidéke, 1919. december 3. 2.

⁵⁵ Körrendelet. Szalonta és vidéke, 1919. december 30. 1.

⁵⁶ A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1920. január 1. 2.

⁵⁷ Szalontai Lapok, 1920. január 1. 2.

⁵⁸ Hová fog tartozni Szalonta. Szalontai Lapok, 1920. január 16. 1.

⁵⁹ A magyar békeszerződés újabb részletei. Szalontai Lapok, 1920. január 30. 2.

legfontosabb utcáinak és tereinek neveit is megváltoztatta és román elnevezések kerültek a helyükre.⁶⁰ Elrendelték a román nemzeti ünnepek ünneplését is, így január 14., május 10. és december 1.-jét állami ünnepekké nyilvánították az új területeken. Ugyanakkor megtiltották a magyar augusztus 20-a ünneplését, és súlyos büntetéssel fenyegették meg azokat, akik ezt mégis megteszik.⁶¹ Március végén a helyi sajtó fejlécén már a város román neve (Salonta) szerepelt.

Csonka Bihar vármegye

A területről a román hadsereg érkezésének hírére a helyi direktóriumok – néhol túszokkal és értéktárgyakkal együtt – elmenekültek. Komádiból pl. a falu csendőrőrsét az elmenekülő kommunisták április 22-én kirabolták.⁶² A román katonák bevonulása után a települések közvetlen román katonai irányítás alá kerültek és a helyiségek polgári igazgatását a korábbi – 1918. október 30. előtti – adminisztrációk intézték. A megszálló román hadsereg elmondása szerint nem hódítani, hanem a „*bolszevizmus letörése végett*” érkezett. Ennek megfelelően első intézkedésük – uralmuk bebiztosítása érdekében – a fegyverek begyűjtésére vonatkozott. Megtiltották az egyenruha viselését, éjszakai kijárási tilalmat vezettek be, az ellenszegülőket szigorúan – 25 botütéssel – büntették,⁶³ valamint megtiltották, hogy az utcán háromnál több ember csoportosuljon. Majd a vörös uralom vezetőinek átadását követelték. A térségből összegyűjtötték a kommunistákat, akik közül több személyt internáltak (Brassóba, majd Moldvába kerültek), sokuk még 1920 tavaszán sem tért vissza a fogságból. Számuk kiderítésére a honvédelmi miniszter utasította az alispánt az adatok összegyűjtésére. Az adatok Berettyóújfalu, Váncsod, Hencida, Derecske, Biharnagybajom, Komádi településekről megérkeztek, ám az azokban feltüntetett internáltakat tartalmazó listák elvesztek.⁶⁴ Intézkedéseiket hirdetményeken, falragaszokon és a cenzúrázott sajtón keresztül tudatták a néppel. A lakosság túlélése érdekében kénytelen volt alkalmazkodni. Megtiltották az utazást Erdély felé, utazni csak külön engedéllyel és csak a szomszéd településekre lehetett. Gyakran vitték el a férfiakat sáncásásra, a kocsisokat fuvarozásra. Eltiltották a magyar nemzeti zászló használatát és a dalok éneklését, ellenben a középületekre román zászlókat kellett kitűzni. A Tiszántúlt a megszállók a tiszai front mögötti, hadműveleti területnek tekintették, hadseregük ellátása a lakosságot terhelte.⁶⁵ Azonban a katonaságuk élelmezésén túl – rekvirálások címén – a térség kifosztását hajtották végre. A rekvirálásokat több hullámban végezték el. Először összeszedték a takarmányt, begyűjtötték a gabonát és lisztet. Derecskén rögtön a megszállás után elkezdődtek a rekvirálások, amelyek a község 62 gazdáját érintették, és tehenek, sertések, búza, szalonna, bor beszolgáltatására vonatkoztak, 203 902 korona értékben.⁶⁶ A rekvirálások hatalmas összegű kárt okoztak, pl. 485 mázsa hüvelyes növényt szállítottak el 300 000 korona értékben.⁶⁷ Az élelmiszerek után a gazdasági eszközöket, a gépeket, szíjakat szedték össze és leszerelték a

⁶⁰ Román utcanevek. Szalontai Lapok, 1920. április 24. 2.

⁶¹ Rendelet a hivatalos ünnepekről. Szalontai Lapok, 1920. január 18. 1.

⁶² A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban, 1919 – Dokumentumgyűjtemény. Szerk.: Komoróczy György et al. Debrecen, 1959. 464. dokumentum. 515.

⁶³ Makai 2001. 124.

⁶⁴ MNL HBML IV.406.b 223/1920.

⁶⁵ Veress 1970. 143–144.

⁶⁶ Szendrey–Nyakas 1980. 287.

⁶⁷ Laky 1923. 193.

malmok többségét. A gépek begyűjtése után a haszonállatok következtek. Elhajtották az ökröket, szarvasmarhákat, lovakat és juhokat. A térség elveszítette állatállományának több mint 60%-át. A megszállók – ha fizettek is a rekvirálások során – jóval áron alul értékelték az állatokat és a gabonát. Az összegyűjtött holmit azután vasúton szállították Románia felé.

A párizsi békeszerződések eldöntötték Magyarország új határait, amely nagy vonalakban 1920 januárjában már ismert volt. A kivonulásra több ütemben került sor, a megszállók a Tiszántúlt 1920. február 25. után fokozatosan hagyták el. Berettyóújfaluból március 24-én vonultak ki, utánuk érkeztek a gálfalvi Réthy Zsolt ezredes vezette Nemzeti Hadsereg katonái,⁶⁸ akiket a lakosság ünnepelve fogadott. A terület felszabadulása után siralmas állapotokat mutatott. Mivel a román hatóságok a térséget úgy kezelték, mint kiürítendő területet, ezért az elsőrendű közszükségleti cikkekkel sem látták el a lakosságot. A 180.000 fős népességnél teljesen elfogyott a só, bors, kömény, cukor, rizs, paprika, kávé, olaj, petroléum, de a ruhaszövet is. A lakók megsegítése érdekében az alispán levelet címzett a Közélelmezési Miniszter részére. A minisztérium intézkedése után 200 mázsa cukrot, kellő mennyiségű sót és kávé is utaltak a helyiek számára.⁶⁹ A határ kérdésében még akadtak vitás pontok. A végleges rendezésig egy ún. semleges zónát hoztak létre a határ két oldalán.⁷⁰ A semleges zónába került bihari falvakat (Újléta, Monostorpályi, Konyár, Gáborján, Mezőpeterd, Mezősas, Komádi, Zsadány) a magyar nemzeti hadsereg nem szállhatta meg, a békeszerződés véglegesítéséig. A határ rendezését az antant misszió véggezte. Végül a határ kiigazító bizottság 1920. május végén négy bihari falut (Körösszegapáti, Bedő, Pocsaj, Kokad) a magyar oldalnak ítélte.⁷¹

Atrocitások

Az atrocitások egyik formáját jelentették a lakosságot megalázó nyilvános botozások. Gyakori volt a 25 botütés kirovása a román hatósággal szembeni ellenszegülők számára. Ráadásul ezt a nyilvános, megalázó kínzást kis engedetlenségért is megítélték. És a rekvirálások során többféle erőszakosságra is sor került. A lakosságot több esetben kirabolták, bántalmazták. A rablások főleg a tanyákon élőket érték, de a városiak is sokat szenvedtek tőlük. Sőt, a megszállók a veréseken és a rablásokon kívül sok gyilkosságot is elkövettek. Ahol fegyveres ellenállással találkoztak, azokat megtorolták, erre Biharban is találunk példát. A leghírhedtebb eset a Belényesi-medencében magyar szigetet alkotó Köröstárkányban és a szomszédos Kisnyégerfalván történt április 19-én. Amint említettük, a Verbőczy-különítmény ezen a vidéken napokon át elkeseredett harcokat vívott – érzékeny veszteségeket okozva⁷² – a román hadsereggel. A székely katonák küzdelmét a tárkányiak segítették, amely tudott volt a környékbeli románság között. A csucsai román áttörés miatt – a bekerítésüket elkerülve – a magyar katonák visszahúzódtak, és az érkező irreguláris környékbeli civil alakulatok a helyben maradt lakosokon álltak bosszút. A borzalmas tragédiára az egyik túlélő így emlékezett: *„Több száz mócból álló borda rövidesen megérkezett. Christa Nicolae és a sánta Perçe Nicolae ma is élő tatárjalvi románok vezették őket. Fejszével, kapával s a közeli reguláris román csapatoktól kapott puskákkal voltak felszerelve. Körülállták a községet, s az*

⁶⁸ Vermes 1930. 11.

⁶⁹ MNL HBML IV.406.b 137/1920.

⁷⁰ Hol húzódik a semleges zóna Bihar megye területén keresztül? Szalontai Lapok, 1920. április 17. 1.

⁷¹ Szalontai Lapok, 1920. május 28. 1.

⁷² Koréh 2000. 295–301.

elfogott magyarokat tízesével a templom és a ma 83. számot viselő ház előtt kihallgatás vagy eljárás nélkül legyilkolták. Nagyrészüket agyonlőtték, de többet késsel, baltával, kaszával öltek meg. M. Antal Mihályt és feleségét elevenen temették el! A vérengzés két magyar szemtanúja, nevezetesen a fenti P. Sebestyén Mihály és az esztendeje elhalt K. Benedek László úgy menekültek meg, hogy bár megsebesültek, nem mozogtak, s ezért az oláhok halottnak nézték őket is. A magyarok legyilkolása után a vérszomjas oláhok teljesen kifosztották a falut; amit nem tudtak elvinni azt összetörték. A rend behydráltával visszatérő lakosok még egy kanalat sem vagy zsebkendőt sem találtak. A hívek egy része a templomba menekült, s ide a román horda nem tudott behatolni. Ezeket a magyarokat a mócok távozása után érkező reguláris román csapatok végezték ki, ma sem tudja senki, hogy miért. Együttesen 88 köröstárkányi és 17 kisnyégerfalvi magyar lett az 1919. évi húsvét vasárnapi vérengzés áldozata.”⁷³ A bevonulás során fegyveres ellenállásra került sor Derecske közelében is, ami után a román katonák ott is a civileken álltak bosszút. Ezeken kívül a román megszállás időszakában több rablógyilkosságot is elkövettek. Kutatásunk eredményeit a szakirodalom vizsgálata mellett az 1919–1920-as halotti anyakönyvek adták. Az anyakönyvekben gyakran nincs odáírva az elkövető, tehát nem állítható biztosan, hogy az áldozatok mind a román katonák áldozatai voltak. De egy olyan helyzetben, ahol a lőfegyvereket összegyűjtötték, ez valószínűsíthető.

A román megszállás Bihar megyei áldozatai⁷⁴

Település	Halálos áldozatok száma	A gyilkosságok ideje	A halál oka
Álmosd	1	1919. 05. 09.	lelőtték
Bedő	1	1919. 08. 11.	harctéri sérülés
Berettyóújfalu	2	1919. 04. 20., 1919. 08. 24.	lelőtték, leszúrták
Biharkeresztes	1	1919. 12. 31.	gyilkosság, elvézés
Biharnagybajom	1	1919. 10. 25.	rablógyilkosság
Bihartorda	2	1919. 12. 18., 1920. 03. 10.	gyilkosság, elvézés
Csökmő	1	1920. 01. 11.	leszúrták
Derecske	9	1919. 04. 22–23.	lelőtték
Kisnyégerfalva	17	1919. 04. 19.	kivégzés
Köröstárkány	88	1919. 04. 19.	kivégzés
Mezősas	1	1919. 12. 26.	lelőtték
Nagyvárad	1	1919. 05. 19.	lelőtték
Sárrétudvari	1	1919. 12. 06.	lövés
Vértes	1	1919. 04. 23.	lövés
Összesen	127		

⁷³ Lorx Tibor aradi konzul 1943-as jelentése. Idézi: Seres 2009. 22–25.

⁷⁴ MNL HBML HL XXXIII.1. 1919–1920-as évek halotti anyakönyveinek vizsgálata és Breit József adatai alapján.

Összegzés

Tanulmányunk összegzésében elmondhatjuk, hogy a román megszállók Nagyváradon azonnal a végleges berendezkedést hajtották végre. Annak ellenére, hogy a terület hovatartozását még nem döntötték el, a román katonai vezetők és politikusok a bevonulást követően hivatalosan bejelentették a város Romániához való csatolását. Ezt alátámasztandó sorra hozták azon rendelkezéseiket, amelyek az új állam keretébe való beillesztésre utaltak. Ezzel szemben Nagyszalonta megszállása átmenetet mutat. A kisebb városban hasonló intézkedéseket fogantatosítottak, mint Váradon, ám ott hangsúly helyeződött a rekvirálásokra is. Aztán miután a város hovatartozása Románia javára dőlt el, a begyűjtéseket leállították. Míg a mai Magyarország területéről sokkal inkább elmondható, hogy itt a rekvirálás jóval nagyobb arányú volt, mint a határ túloldalán. Úgy tűnik tehát, hogy a megszállók – nagyjából – tudták, hogy hol fog húzódni a határ és így a terület javainak elszállítását ennek ismeretében hajtották végre. A tetemes anyagi károkozás mellett pedig a lakosságot megalázták, megfélemlítették és – kutatásunk eddigi eredményei szerint – 127 gyilkosságot is elkövettek.

Olivér Perczel

Romanian Occupation of Bihar County, 1919–1920

In our study, we concentrate on the Romanian occupation of the area of Bihar county. For this topic, we have used documents of deputy-lieutenants, and death records from the settlements of the county, the press data from Oradea and Salonta in Hungary, as well as the local history literature.

For the time being, we have not been able to examine Romanian resources, so the occupation can only be described on the basis of Hungarian archival documents.

We briefly discuss the conflicts in the region and their consequences, and we present everyday life.

Források

Levéltári források

HM HIM HL	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
	Fegyverszüneti Bizottság iratai (I. 53.) 17. doboz. 3620/1920. Jelentés a Nagyvárad i letartóztatásokról 1920. január 21-én.
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
IV.406.b	Bihar vármegye alispánjának iratai.
MNL HBML HL	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Haj dúböszörményi Fióklevéltár
XXXIII.1.	Halotti anyakönyvek, 1919–1920.

Sajtóforrások

A bihari terror napok emlékeiből. Vásárhelyi reggeli ujság, 1919. május 21. 2.

A gyulafehérvári nemzetgyűlés évfordulója. Szalonta és vidéke, 1919. december 3. 2.

A magyar békeszerződés újabb részletei. Szalontai Lapok, 1920. január 30. 2.

A megyei prefektus beiktatása. Szalonta és vidéke, 1919. október 7. 1.

A nagyvárad halálos ítéletek. Friss Ujság, 1920. július 31. 3.

A nagyvárad rendőrség államosítása. Szalonta és vidéke, 1919. október 31. 2.

A plakátok román és magyar nyelven jelennek meg ezután. Szalonta és vidéke, 1919. szeptember 2. 2.

A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. június 12. 1.

A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. június 27. 2.

A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. június 29. 1.

A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1919. november 8. 2.

A polgármester rendeletei. Szalonta és vidéke, 1920. január 1. 2.

- Bankett. Szalonta és vidéke, 1919. november 29. 2.
- Eltulajdonított közpénzek. Szalonta és vidéke, 1919. június 15. 1.
- Hirdetmény. Szalonta és vidéke, 1919. június 29. 1–2.
- Hol húzódik a semleges zóna Bihar megye területén keresztül? Szalontai Lapok, 1920. április 17. 1.
- Hová fog tartozni Szalonta. Szalontai Lapok, 1920. január 16. 1.
- Körrendelet. Szalonta és vidéke, 1919. december 30. 1.
- Magyar marad a tanítási nyelv a nagyváradi óvodákban és a reáliskolákban. Szalonta és vidéke, 1919. szeptember 21. 2.
- Mardaescu tábornok betiltotta a rekvirálásokat Bihar megyében. Szalontai Lapok, 1920. január 18. 1.
- Megszűnt két tanfelügyelőség Bihar megyében. Szalonta és vidéke, 1919. augusztus 9. 2.
- Nagyvárad, 1919. április 29.
- Nem kell utazási igazolvány a megyében. Szalonta és vidéke, 1919. szeptember 28. 2.
- Rendelet a hivatalos ünnepekről. Szalontai Lapok, 1920. január 18. 1.
- Román állami középiskolák Nagyváradon. Szalonta és vidéke, 1919. július 27. 1.
- Román hivatalos nyelv a bíróságnál. Szalonta és vidéke, 1919. október 25. 2.
- Román kulturális ünnepek Nagyváradon. Nagyvárad Napló, 1920. október 17. 2–3.
- Román utcanevek. Szalontai Lapok, 1920. április 24. 2.
- Szabadság, 1919. április 29.
- Szalonta és vidéke, 1919. június 21. 2.
- Szalonta és vidéke, 1919. június 8. 2.
- Szalontai Lapok, 1920. január 1. 2.
- Szalontai Lapok, 1920. május 28. 1.
- Tömeges áthelyezések Erdélyben. Szalonta és vidéke, 1920. március 7. 3.
- Vásárhelyi Reggeli Ujság, 1919. május 17. 1.

Szakirodalom

- A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban, 1919 – Dokumentumgyűjtemény. Szerk.: Komoróczy György et al. Debrecen, 1959.
- Bene 2013. Bene János: Nyíregyháza román megszállása 1918–1919-ben. In: Vörös és fehér. A vörös és a fehér uralom hátországa – 1919 vidéken. Szerk.: Nagy Szabolcs. Veszprém, 2013. 79–94. (A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára kiadványai 30.)
- Bihar–Biharmegye, Oradea–Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve. Szerk.: Fehér Dezső. Nagyvárad, 1933–1937.
- Bodnár [1988.] dr. Bodnár László: A 275 éve újjátelepült Monostorpályi. [h. n.,] [1988.]
- Breit 1925. doberdoi Breit József: A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. II. kötet. [Bp.,] 1925.
- Farkas 1965. Farkas Dezső: A két forradalom Bihar megyei történetéhez 1917–1919. Bp., 1965.
- Fehér 1959. Fehér András: Az 1919-es proletárdiktatúra Hajdú megyei történetéhez. In: Párttörténeti Közlemények, 5. (1959) 2. sz. 1–52.
- Fehér 1970. Fehér András: A forradalmak útján (1918. október – 1919. április). In: Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. Szerk.: Tokody Gyula. Debrecen, 1970. 85–141.
- Fleisz 2005. dr. Fleisz János: Egy város átalakulása. Nagyvárad a két világháború között 1919–1940. Nagyvárad, 2005.
- Fodor 2016. Fodor János: Impériumváltás Marosvásárhelyen 1918–1922. In: Múltunk, 61. (2016) 2. sz. 148–186.
- Fráter 2001. Fráter Olivér: A Székely Hadosztály és Dandár rövid története (1918–1919). In: Tanulmányok a XIX–XX. századi történelemből. Szerk.: Zeidler Miklós. Bp., 2001. 149–164.
- Gottfried 2009. Gottfried Barna: A székely hadosztály és Debrecen, 1919. In: Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia, 2009. október 2–3. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2009. 177–189. (Erdély történeti könyvek 8.)
- Gottfried 2013. Gottfried Barna: A Székely Hadosztály „következményei” a Tiszántúl északi felén. In: Vörös és fehér. A vörös és a fehér uralom hátországa – 1919 vidéken. Szerk.: Nagy Szabolcs. Veszprém, 2013. 69–78. (A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára kiadványai 30.)

- Gottfried–Nagy 2018. Gottfried Barna, Nagy Szabolcs: A Székely Hadosztály története. Csíkszereda, 2018.
- Koréh 2000. Koréh Endre: „Erdélyért” A székely hadosztály és dandár története 1918–1919. I–II. kötet. Bp., 2000. (reprint)
- Kormányos 2002. Kormányos László: Nagyvárad város történetének rövid áttekintése a magyarországi Tanácsköztársaság időszakában (1919. március 21 – április 29.) In: Történeti Tanulmányok X. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, (2002). 269–283.
- Laky 1923. Laky Dezső: Csonka Magyarország megszállásának gazdasági kárai. Bp., 1923.
- Makai 2001. dr. Makai Sándor: Komádi története és népelete. Békéscsaba, 2001.
- Perczel 2018. Perczel Olivér: A Hajdúság román megszállása, 1919–1920. In: Történeti Tanulmányok XXVI. Szerk.: Bárány Attila, Novák Ádám, Szakács János, Véber Zoltán. Debrecen, (2018). 183–211.
- Raffay 1987. Raffay Ernő: Erdély 1918–1919-ben. Bp., 1987.
- Révész 2019. Révész Tamás: „Nem akartak katonát látni?” A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben. Bp., 2019.
- Romsics 2018. Romsics Ignác: Erdély elvesztése 1918–1947. Bp., 2018.
- Seres 2009. Seres Attila: Köröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében. In: Honismeret, 37. (2009) 4. sz. 18–25.
- Suba 2000. Dr. Suba János: A Román Királyság 1919. évi hadjárata Magyarország ellen. In: Új Honvédségi Szemle, 54. (2000) 8. sz. 82–90.
- Szendrey–Nyakas 1980. Szendrey István, Nyakas Miklós: Derecske története. Debrecen, 1980.
- Szikla 2018. Szikla Gergő: Derecske I. világháborús hősi halottai és hősi emlékei. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXXV. Szerk.: Szendiné Orvos Erzsébet, Szikla Gergő. Debrecen, (2018). 187–218.
- Veress 1970. Veress Géza: Az ellenforradalom hatalomra jutásának és átmeneti stabilizációjának évei (1919–1929). In: Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. Szerk.: Tokody Gyula. Debrecen, 1970. 143–219.
- Vermes 1930. Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Összeállította: Vermes Ernő. Berettyóújfalu, 1930.

Orbán Melinda

A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet hálózatának kiépülése Ungváron a második világháború éveiben

Magyarország a 20. század első felében közegészségügyi-járványügyi szempontból kedvezőtlen képet mutatott. Az orvostudomány rámutatott az ember környezetének és a fertőző betegségek kialakulásának szoros kapcsolatára. A növekvő epidemiológiai kutatások lehetővé tették az egyes fertőző betegségek tömeges előfordulásának a visszaszorítását. Ebben kiemelkedő szerepet vállalt a Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet (OKI) és a hozzá tartozó intézményrendszer. A közegészségügy fejlesztési területei közé tartoztak a mikrobiológiai diagnosztika, a korszerű járványügyi szolgálat, az oltóanyag termelés biztosítása, a lakosság egészségügyi kulturáltságának emelése, a gyógyszerek engedélyezése, az egészséges ivóvíz biztosítása.¹

Az 1930–1940-es években az egymás mellett működő, a közegészségüggyel kapcsolatban álló szervezetek munkájának egységbe szervezésére törekedtek. Az általános egészségvédelem állami megszervezése felett a felügyeletet az OKI gyakorolta. Az ország megnagyobbodott területének következtében újabb problémák merültek fel. Az éppen kialakuló országos közegészségügyi infrastruktúrába ezeket ugyanúgy be kellett építeni. Ebben nehézséget okozott több fertőző betegség egyidejű jelenléte, a helyi intézményrendszer elmaradottsága, valamint a háborús viszonyok negatív hatása. Ezen kívül, hogy a területátadások előtt a különféle egészségügyi intézmények berendezési tárgyait a távozó csehszlovák közigazgatás a kiürítések során elszállította.²

Az adott időszakban Kárpátalja területén több fertőző betegség endémiásan jelentkezett, azaz tartósan, rendszeresen előfordult a lakosság körében. Ezek közé tartoztak a kiütéses tífusz (typhus exanthematicus vagy flekkítífusz), a hastífusz (typhus abdominalis vagy hasi hagymáz), a malária (mocsárláz, váltóláz), a vérhas (dysenteria), a kanyaró (morbilli), a járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás (meningitis cerebrospinalis epidemica), a tuberkulózis (tüdőgümőkór), a gonorrhoea (kankó vagy tripper) és a szifilisz (syphilis). A fellépésük során jelentkező kellemetlen tünetek mellett az egészségre káros hatásuk többféle módon jelentkezett. Növelték az egyéb betegségek iránti hajlamot, befolyásolták a születésszám alakulását és csökkentették az átlag élettartamot.³

Az OKI az átszervezéseket követően, mint központi intézmény működött, amely 1942-re kialakította a hálózatát, így 16 fiókállomás, 7 malária állomás, 11 kórházi jogosítványos laboratórium és 1 oltóanyag termelő állomás tartozott a felügyelete alá. Az egységítés komoly többletmunkát jelentett, mivel a vizsgálandó terület nagysága és az osztályok száma jelentősen bővült. Emiatt az egyes fertőző betegségeknél előírt laboratóriumi vizsgálatok végzésével megbízott állomások működési körzetének arányosítása és újabb fiókintézetek létrehozása szükségszerűvé vált. Az egészségügyi infrastruktúra kiépítése

¹ Melles 2010. 8., 87.; Pápay 1998. 7., 11., 19.; Kapronczay 2010. 44–45., 54.; Kapronczay 2008. 261–263.; Kapronczay 2005. 5.; Kertai 2005. 21–22.; Kempler 1988. 44–45., 48–50.

² Johan 1939. 9–10.; Kapronczay 2008. 278.; Jäger 1938. 351–352.

³ Dreguss 1942. 48.; MNL. OL K 150 4268. cs. XV. k. 9. t.; K 150 4268. cs. XV. k. 10. t.

során Ungváron az OKI közegészségügyi fiókállomása, oltóanyag termelő intézet, fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító, illetve malária állomás került berendezésre.⁴

Az intézmények az Egészségházban kaptak elhelyezést. Az épület még az 1930-as években létesült a Rockefeller Alapítvány támogatásával. Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt a Dům lidového zdraví v Užhorodě (népegészségügyi ház) nevet viselte a két szárny- és egy középső háromemeletes részből álló épületegyüttes. Személyzeti lakások, rendelők, laboratóriumok nyertek benne elhelyezést. A közegészségügyi és a malária állomás élére Kun Lajos orvost, higiénikust és egyetemi tanárt nevezték ki.⁵

A járványok visszaszorítására megalkotott jogszabályok és rendelkezések gyakorlati végrehajtóivá a helyi fiókállomások váltak. A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomása a 187.843/XV. 1939. sz. belügyminiszteri rendelet alapján kezdte meg a tevékenységét. A fennhatósága kiterjedt Ung, Szatmár, Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék, Szabolcs vármegyéből a kisvárdai és a tiszai járások, illetve a közigazgatási kirendeltségek területére. Az állomás működési területe 1941-ben ismét szabályozás alá került, melynek során Szatmár vármegyét a nagyváradai állomáshoz csatolták és helyette Máramaros vármegyét osztották be az ungvári állomás körzetébe.⁶

A fertőző betegségek megelőzésének eszközei közé tartoztak a védőoltás bevezetése, a fertőzést terjesztő személyek beazonosítása, az élelmiszer és ivóvíz bakteriológiai ellenőrzése és fertőtlenítése. A kötelező hivatalos laboratóriumi vizsgálatokat csak az OKI, illetve annak fiókállomásai, ezen kívül a külön rendelettel erre feljogosított laboratóriumok végezheték el. Országos szinten az állomásokat úgy igyekeztek elhelyezni a nagyobb városokban, hogy a minták 24 órán belül megérkezzenek és feldolgozhatók legyenek. A vizsgálati anyagokat csak az arra megfelelő tartályokban küldhették be, melyet egy adott betegség nevének feltüntetésével, illetve gyanús vagy gazdakutató jelzéssel láthattak el. Ezekkel minden gyógyszerháznak rendelkeznie kellett, melyet az orvosok ingyenesen igényelhetek. A vizsgálati anyagok lehetnek vér-, széklet-, köpet- és vizeletminták, liquor (gerincvelő folyadék), adott esetben váladékok (torok, nemi szervek, genny), víz-, tej- és élelmiszerminták.⁷

Az ungvári állomás a vizsgálati módszerek tekintetében az OKI által alkalmazott eljárásokat követte. Elsődlegesen a kiütéses tifuszra, a hastífuszra, a járványos gerincvelő-agyhártyagyulladásra beküldött minták vizsgálatával foglalkozott. Ezen kívül fontos szerepe volt a veszélyes elleni gyógyszerek kiutalásában, az ivóvíz ellenőrzésében, a kötelező házasság előtti orvosi vizsgálatok elvégzésében. A prioritást élvező fertőzések mellett egyéb betegségekkel kapcsolatban is végeztek tesztek, ilyenek voltak a paratífusz, a

⁴ Straub 2001. 446–447.; Simonovits 1970. 19.; Melles 2010. 34.; Szabó 2014. 188.; Tomcsik 1940a. 4–7.; MRT 1941. 3956–3959.; KTÁL 42. fond, 1. op. 392. od. zb. 1–5., 393. od. zb. 1–6., 394. od. zb. 1–14., 397. od. zb. 2., 398. od. zb. 1–5., 399. od. zb. 1–7., 401. od. zb. 1–5., 1150. od. zb. 1., 1965. od. zb. 1–2., 3. op. 600. od. zb. 1–76., 601. od. zb. 1–72., 602. od. zb. 1–5.; 162. fond, 3. op. 1321. od. zb. 196.; MRT 1939. 2381., 2419–2421.

⁵ Jäger 1938. 351–352.; Kun 1941a. 1–4.; Kun 1948. 1.; Tomcsik 1940b. 125–126.; Tomcsik 1941. 3.; PSP. 19. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy.; PSP. Důvodová zpráva návrhu finančního zákona a státního rozpočtu na rok 1935.; Hrbek 2013. 8–9.; MNL OL K 150 2793. cs. I. k. 8. t. 8-h.

⁶ Petres 1939. 194.; Kun 1941a. 1.; Tomcsik 1940b. 125.; Tomcsik 1943. 195.; MRT 1939. 2421.; MRT 1941. 3959.

⁷ Kertai 2005. 19.; Darányi 1940. 55., 87.; Kerbolt 1943. 1., 3., 5–6.; Lőrincz 1943. 182., 187.; MNL OL K 150 2792. cs. I. k. 8. t. 8-f.; KTÁL 42. fond, 1. op. 389. od. zb. 1–16.; 340. fond, 1. op. 74. od. zb. 9.

tuberkulózis, a Bang-fertőzés. Munkájuk szoros kapcsolatban állt a községi és körorvosi rendelők működésével. Az 1941-es évtől a különféle laboratóriumi vizsgálatok száma csökkent, mert a hatósági orvosok egy részét katonai szolgálatra hívták be.⁸

A tífuszra beküldött mintákat a Weil-Felix- és Widal-reakció alkalmazásával vizsgálták meg. A legtöbb az ungi, a beregi és a máramarosi kirendeltségekből, illetve Máramaros vármegyéből érkezett. A járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás (meningitis cerebrospinalis epidemica) az 1940-es évben Európa több országában felütötte a fejét. A járványt követő években többször folytattak meningococcus gyakoriságának előfordulására irányuló vizsgálatokat a helyben állomásozó katonai alakulatok körében. Az 1940-es évek rendeletei előírták a nemi betegségek kötelező bejelentését és a házasságkötés előtti vizsgálatot. A törvény négy nemi betegségre (szifilisz (lues), gonorrhoea, lágyfekély (ulcus molle) és lymphogranuloma inguinale) terjedt ki. Az intézetbe küldött vérminták száma minden évben fokozatosan emelkedett. Ez részben a kötelező házasság előtti vizsgálatoknak, részben a működési terület bővülésének volt köszönhető. A házasulandók körében a Wassermann-reakcióval végzett laboratóriumi vizsgálatoknak átlagosan 5%-a volt pozitív. Az ivóvíz-ellenőrző tevékenység egyrészt a közutak, az iskolák, az óvodák, a szikvízüzemek, a tejüzemek, a vízművek vízének helyszíni, másrészt azoknak kémiai és bakteriológiai vizsgálatára terjedt ki. A terület hidrológiai viszonyai megfelelőek voltak, mégis kedvezőtlen kép mutatkozott a vízminőségi vizsgálatok alkalmával. Az intézmény kiadhatta a központból kapott veszetségi elleni oltóanyagot, illetve a kór- és nyilvántartó lapokat. Így a működési területén évente átlagosan 800–900 ampulla Hempt-féle vakcina eljuttatásában vállalt szerepet.⁹

A második világháború után Kárpátalja szovjet fennhatóság alá került, 1991-től pedig Ukrajna részét képezi. Az állomást a kijevei egészségügyi miniszter javaslatára megbízták az Állami Mikrobiológiai és Epidemiológiai Intézet feladatainak ellátásával. A vezetője továbbra is Kun Lajos maradt, egészen 1947-ig, aki ezután visszatért Magyarországra és az OKI szerológiai, majd a járványtani laboratóriumát irányította, ahol tovább foglalkozott az influenza-vírus és a kiütéses tífusz elleni szérum kutatásával, illetve a pécsi orvosi karon folytatta tanári munkásságát.¹⁰

A járványok megelőzésének egyik módja a különféle fertőzésekkel szembeni védőoltások bevezetése. Az Egészségház addig állami bérházként működő részében nyert

⁸ MNL OL K 567 1–8. cs. XVI. k.

⁹ A Weil-Felix reakció 1916-ban vált alkalmazottá a kiütéses tífusz kimutatására. Edmund Weil (1879–1922) és Arthur Felix (1887–1956) bakteriológusokról kapta az elnevezést. A Widal-reakciót a hastífuszos betegek specifikus antitestjeinek vizsgálatára alkalmazták, melyet Georges Fernand Isidore Widal (1862–1929) francia orvos, bakteriológus és patológus kísérletezett ki 1896-ban. A Wassermann-reakciót a szifilisz diagnosztizálására használták, a módszert August Paul von Wassermann (1866–1925) német bakteriológus dolgozta ki 1906-ban. A veszetségi elleni vakcinát Adolf Hempt (1874–1943) orvos kísérletezte ki 1925-ben. A birka agyvelőjéből készült, inaktívált vírust tartalmazó oltást 1989-ig alkalmazták Magyarországon. Tomcsik 1940b. 130.; Tomcsik 1941. 187–189.; Tomcsik 1942. 39., 51., 84., 174–175.; Tomcsik 1943. 199–201.; Johan 1943. 15.; Kun 1941a. 9.; Kun 1943b. 3., 7.; Kun 1942a. 3., 5–6.; Kun 1941b. 4–6.; Kun 1942b. 9–11.; Tomcsik 1940c. 157–159.; Kun 1948. 2., 5.; Kertai 2005. 19., 24.; Domahidy 1942. 645–648.; Mezey 1939. 25–28.; Makara 1943. 3–6.; MRT 1941. 3979.; MNL OL K 150 4267. cs. XV. k. 8. t.; KTÁL 42. fond, 1. op. 395. od. zb. 1–2., 400. od. zb. 6., 1965. od. zb. 5.; 144. fond, 1. op. 4. od. zb. 3.; 162. fond, 1. op. 1137. od. zb. 1., 1628. od. zb. 76., 1629. od. zb. 1–18., 2177. od. zb. 5–6. 10.; 340. fond, 1. op. 75. od. zb. 14. 17., 76. od. zb. 115., 398. od. zb. 14–21. 41. 129. 130., 3. op. 96. od. zb. 1.; 725. fond, 1. op. 364. od. zb. 31. 33. 45–47. 57. 76. 85.; 744. fond, 1. op. 316. od. zb. 1. 16. 23.

¹⁰ Ongrádi–Vértés–Kövesdi–Horváth 2009. 81–90.; Kocsis 2015. 126–127.; Kun 1948. 4–5.; MRT 1945. 169., 1606–1607.

elhelyezést az Ungvári Kiütéses Typhus Védőoltóanyagtermelő Intézet, melynek megnyitására 1942 januárjában került sor. Ennek aktualitását adta a fent említett betegségek endémiás jelenléte. 1939 és 1944 között a kiütéses tífusz és a hastífusz bejelentések döntő többsége Kárpátalja területének ruszinok lakta részeiről és Erdélyből érkezett. Ennek egyik oka, hogy olyan országokkal voltak határosak, ahol ezek nagyobb számban fordultak elő. Kárpátalján főként a Lengyelországba vezető utak menti településeken volt elterjedt.¹¹

A munka megkezdését nehezítette a háború során kialakult anyaghiány. A gépek egy részét késve szállították le a gyárak, különösen nehéz volt azokat külföldről beszerezni. November végére, december elejére a munka megindulhatott a félkész épületben. Az intézmény azon kevesek egyike volt, ahol kétféle módszerrel dolgoztak a kiütéses tífusz elleni vakcina előállításán. A Cox-módszert, az úgynevezett tojás-módszert alkalmazták Berlinben, Frankfurtban, Varsóban, Marburgban, Dessauban és Lembergben. Továbbá Lembergben és Krakkóban a Weigl-módszerrel is állítottak elő oltóanyagot. Az első emeleten kísérleti laboratóriumot hoztak létre a Cox-féle módszerrel való kutatások számára. A második emeleten a Weigl-féle eljárással állították elő az immunizálásra használt vakcinát.¹²

A két módszer tanulmányozására 1942 nyarán Lembergbe, Krakkóba és Berlinbe szerveztek tanulmányutakat. Szeptemberben megkezdtek az oltóanyag termelés bevezető kísérleteit. A vezető orvos Farkas Elek volt, mellette dolgozott Takátsy Gyula és Zoltai Nándor. Céljuk a kiütéses tífusz elleni vakcina termelés segítségével a járvány kialakulásának a megakadályozása volt. Megindították Ung vármegye különböző községeiben a tetvek gyűjtését, azoknak a táplálását, tenyésztését és szaporítását laboratóriumi vizsgálatok végzéséhez. Mindhárom kutató a magyarországi virológia kiemelkedő alakja, kutatási eredményeik hozzájárultak a kiütéses tífusz elleni és más vakcinák eredményes előállításához. Az előállított szérumot igen jó eredménnyel használták fel a katonai és a polgári egészségügyi személyzet védőoltására. Mivel a Weigl-féle módszer nem volt hatékony a tömegtermelés szempontjából, 1944-ben felhagytak az alkalmazásával. A háború után az intézetben megszűntek a kutatások, az ott dolgozó szakemberek pedig Magyarországon folytatták tovább tevékenységüket. Végül az ungvári oltóanyagtermelő intézet 1946-ban egyesült az OKI influenzakutató, később a víruskutató osztályával.¹³

A csehszlovák kormányzat alatt az állami diagnosztikai állomás mellett tevékenykedett a járványügyi gépkocsi-oszlop. A területátadások után egy fertőzőbeteg-szállító gépkocsi és egy fertőtlenítő kazánkocsi maradt hátra. A magyar belügyminisztérium az üzembe

¹¹ Kun 1943a. 1.; Tomcsik 1943. 230–231.; Petrilla 1943. 205–206., 208.; Zboray 1965. 176.

¹² A 20. század elején több kutató kísérletezett a kiütéses tífusz elleni védőoltás előállításával. Rudolf Stefan Jan Weigl (1883–1957) és Herald Rea Cox (1907–1986) módszereinek segítségével állították elő a hatásos vakcinát. A Weigl-féle módszer komplikált volt. Csak olyan tetveket lehetett használni, amelyek előzőleg nem fertőzöttek más parazitákkal, ezért laboratóriumban tenyésztették azokat. A tetű emberi vérről táplálkozik, így az élősködőket dobozban tárolták, melyet etetéskor rákötöttek az emberek végtagjaira. Ezt kezdetben az intézet dolgozói vállalták, majd díjazás fejében a már kiütéses tífuszon átesett személyek végezték ezt a feladatot. A rickettsiával fertőzött, tenyésztett tetvek gyomrából a megfelelő hígítások mellett oltóanyagot készítettek. A Cox-féle eljárás szerint a rickettsiákat csirkeembrióban tenyésztették ki. A megtermékenyített tojásba oltották a kórokozót, majd keltetőgépbe helyezték, és a fejlődő embrióból körülbelül 5 nap múlva emulziót készítettek. Ez lényegesen egyszerűbb volt, azonban a hatásosságára még nem voltak olyan egyértelmű adatok, mint az előbbi módszernél. Petrilla 1943. 209.; Makara 1943. 3–6.; Kun 1948. 3–4.; Kun 1943b. 2–4., 6–7.; Tomcsik 1943. 230–231., 234–237.; Melles 2010. 76.

¹³ Kun 1943b. 8–11.; Tomcsik 1943. 233–240.; Melles 2010. 76.

helyezését államsegély keretében valósította meg. Fertőzőbeteg-szállító állomás Kárpát-alján csak Ungváron volt felállítva, amely térítésmentesen végezte a betegszállítást. A további mentőállomások a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete kötelékébe tartoztak és nem minden esetben voltak berendezve fertőzőbeteg-szállításhoz, illetve szállítási díj megfizetése mellett lehetett igénybe venni. A fertőzőbeteg-szállítás államosítása az 1940-es évek elején ment végbe. A 342.356/1941. XV. B. M. rendelet értelmében az addig Ung vármegye fenntartásába tartozó intézmény 1942. január 1-től kezdve, mint Magyar Királyi Fertőtlenítő és Fertőzőbeteg Szállító Állomás működött tovább. A hatásköre Ung vármegye, valamint az ungi és a beregi közigazgatási kirendeltség területére terjedt ki. Szigorúan csak a fertőző betegek kórházba szállítását látta el, a sérült vagy más betegek számára a gépkocsi nem volt kirendelhető.¹⁴

Kezdetben elsősorban kiütéses tífusz, hastífusz, járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás, gyermekbénulás (poliomyelitis), később diftéria és skarlát fellépése esetében is igénybe vették. A betegszállítót a megbetegedést észlelő orvos az állomástól írásban vagy telefon útján igényelhetette. Ezután az érintett községbe azonnal kiküldték és a beteget az illetékes kórház fertőző osztályára szállították. Az elhelyezésüket nehezítette, hogy az állami kórházak nem rendelkeztek elegendő számú ágygal. Továbbá hátráltatta munkájukat az üzemanyagihiány és időnként a gépkocsi katonai szolgálatra való igénybevétele. A működési területen évente átlagosan 400–500 fertőző beteget szállítottak kórházba. A kiérkezők nagyobb része has- és kiütéses tífuszban szenvedő egyénekhez történt.¹⁵

Az 1940-es években a kiütéses tífuszt terjesztő tetvek elleni védekezés a bejelentett esetek számának növekedése miatt vált fontossá. A tetvetlenítés céljára úgynevezett tetvetlenítő járőrök felállítását határozták el. Ezek közül az egyiket az Ungvári Fertőtlenítő és Fertőzőbeteg Szállító Állomás keretébe utalták. A mozgó tetvetlenítő járőrök felszerelése tartalmazta a zuhanyozó berendezést, a formiolos tetvetlenítő ládát és a hőfejlesztő készüléket. Az ungvári járőr egy vezető és két beosztott egészségőről állt, akiknek több érintett településre sikerült eljutni. A fertőzésveszélynek kitett orvosok, védőnők, ápolónők, egészségőrök és fertőtlenítők részére az OKI a kiütéses tífusz elleni védőoltóanyagot díjtalanul szolgáltatta.¹⁶

Magyarországon a bejelentett esetek számát alapul véve két maláriával fertőzött terület rajzolódott ki: az egyik a Mura, a Dráva és a Duna alsó folyásának, a másik a Felső-Tisza

¹⁴ Palotai 1943. 1–4.; Kovács 1944. 110.; Tomcsik 1943. 202–203.; Tomcsik 1942. 53.; Kun 1942a. 7.; Tomcsik 1941. 189–190.; Országos Mentőügyi Közlöny 1939. 1., 15., 15–16.; Országos Mentőügyi Közlöny 1940. 3., 7., 8.; Országos Mentőügyi Közlöny 1941. 4., 8.; Országos Mentőügyi Közlöny 1942. 5.

¹⁵ Magyarországon hivatalosan a következő betegségek fennállása esetén igényelhetek betegszállítót: a kolera (cholera asiatica), a hólyagos himlő (variola vera), a kiütéses tífusz (typhus exanthematicus), a hasi hagymáz (typhus abdominalis), a járványos agyhártya- és gerincvelő gyulladás (meningitis cerebrospinalis epidemica), a gyermekbénulás (Heine-Medin, poliomyelitis anterior acuta), az emberi veszettség (lyssa), a takonykór (malleus), az emberi lépfene (anthrax). Tomcsik 1942. 176.; Kun 1948. 3.; Kun 1942a. 7–8.; Tomcsik 1941. 189–190.; Tomcsik 1943. 203.; Makara–Mihályi 1943. 188–189.

¹⁶ Az ágyi poloska és csótányirtásra alkalmazott cian-hidrogén mellett az egészségügyi kártevőirtásban megjelentek az egyéb mérges gázok, így ruhatetvek irtására a metil- és az etilformiát-keverék (Formiol) vált elterjedté. A tetűirtásra alkalmazott mérges gázok felhasználása a kiütéses tífusz felszámolását követően Magyarországon 1950-től megszűnt. Tetűmentesítés 1941. 1–3., 15.; Petrilla 1943. 209–210.; Kapronczay 2008. 276.; Hargitai 1942. 597–598.; Tomcsik 1943. 204.; Kun 1948. 3.; Melles 2010. 46.; MNL OL K 150 4268. cs. XV. k. 10. t.; KTÁL 42. fond, 1. op. 421. od. zb. 5. 8., 423. od. zb. 7. 11. 14., 1132. od. zb. 15. 18. 23–24., 4155. od. zb. 1–7., 4169. od. zb. 2.; 162. fond, 3. op. 1313. od. zb. 1–7.; 340. fond, 1. op. 398. od. zb. 3. 10–18. 21. 58. 157.; 725. fond, 1. op. 364. od. zb. 29. 31.

és mellékfolyóinak vidéke volt. A betegség visszaszorítása céljából az OKI malária állomásokot szervezett ezeken a vidékeken. Az ungvári hivatalosan 1940. február 1-jén kezdte meg a működését, amely a háromemeletes Ungvári Közegészségügyi Állomás földszinti négy termében nyert elhelyezést. Az évben még a beregszászi, a csengeri, a mándoki és a nagykanizsai malária állomás kezdte meg a tevékenységét. A működési területe kiterjedt a máramarosi, az ungi, a beregi közigazgatási kirendeltségek területére, illetve Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék területének munkácsi, valamint Ung vármegye nagykaposi és Zemplén vármegye bodrogi járására. A csengeri és a mándoki állomás a tevékenységét az 1941-es év végén befejezte. A két megszűnő állomás körzetét az ungvári, a szatmárnémeti és a beregszászi állomások munkaterületébe utalták.¹⁷

A váltóláz fogalma alatt valójában több betegség húzódik meg, melyeknek a tünetei és a kezelése különböző. A megjelenését általában három tényező befolyásolta: a maláriás betegek jelenléte az adott területen, megfelelő tenyészőhelyek a szúnyogok számára és a malária-parazita fejlődésének körfolyamatát biztosító klimatikus feltételek. A betegséget a vörösvértesteket megfertőző Plasmodium család egyszélű élősködői okozzák. A lappangási idő, a tünetek, a lefolyásának sebessége és a halálzási rátája a kialakulásáért felelős parazitafajtól függ. A fertőzött szúnyogok évszakos előfordulása július-szeptember hónapokra esett, és jellemzően a Plasmodium vivax volt elterjedve. Azonban Kárpátalja területén kimutatták a Plasmodium falciparum jelenlétét is. Ezeket a parazitákat kizárólag az Anopheles szúnyogfajok vagy más néven a maláriaszúnyogok közvetítik az emberre. A Kárpát-medencében a malária endémiás előfordulásának időszakában a megbetegedést elsősorban az Anopheles maculipennis fajcsoport tagjai terjesztették.¹⁸

Az OKI által felállított állomások tevékenysége hozzájárult a malária endémiás jelenlétének a megszüntetéséhez. A feladataik a kutatásra, a gyógyításra, a tanácsadásra, a védekezésre és a kísérleti munkára terjedtek ki. Vizsgálták a malária terjedésének okait, a közvetítő Anopheles szúnyogfajt, felkutatták a tenyészőhelyeket, a betegeket, illetve tanácsadásokon világosították fel a lakosságot. Ezen kívül iskolavizsgálatokat tartottak az érintettebb településeken. A heti rendelések alkalmával lehetőség nyílt az akut betegek tüneteinek a kezelésére, ahol különféle gyógyszerek kombinált alkalmazását javasolták. A szúnyogirtás területén a 20. század elején használt eljárásokat követték. A maláriaszúnyogok irtásának hatékonyabbá tétele érdekében kísérleteket végeztek, azonban a párisi zöld és a nafta jelentette az elsőszámú megoldást. A településeket környező mocsaras részeket szórták szét az említett anyagokat, bár az ökoszisztémára gyakorolt hatásuk rendkívül káros volt. Emellett egyéb európai országokra jellemző módon a szúnyogok számának természetes úton való visszaszorítására a Gambusia affinis halfajt telepítették be a munkácsi és az ungvári téglagyári gödrökbe. A vidék éghajlati jellemzői mellett nem telettek át a kinti vizekben, így a téli időszakra összegyűjtötték azokat, majd a kedvező feltételek

¹⁷ Zoltai 1949. 5.; Kapronczay 2008. 287–288.; Tomcsik 1940b. 125.; Tomcsik 1941. 125–126., 205–206.; Tomcsik 1942. 177., 191–193.; Tomcsik 1943. 49., 195., 218., 512.; Kun 1941a. 1–4.; Kun 1948. 1–2.; Hátori 2006. 171.; Jäger 1938. 351–352.; MRT 1939. 2421.; MRT 1940. 395.; MRT 1941. 3959.

¹⁸ A Plasmodium genusba tartozó fajok közül négy jelentős az emberre gyakorolt hatás szempontjából: a Plasmodium vivax, a Plasmodium ovale, a Plasmodium falciparum és a Plasmodium malariae. A legveszélyesebb formáját a maláriának a Plasmodium falciparum okozza. Zoltai 1947. 1–2.; Zoltai 1949. 8.; Lőrincz 1939. 130–132.; Kerbolt 1943. 91.; Darányi 1940. 24–25., 28., 55., 87., 246.; Makara–Mihályi 1943. 135–136., 162., 183., 187.; Lepes 1982. 6–7.; Erdős–Szlobodnyik 2008. 433.; Szergijev 1949. 6–8., 16–17.; Kertai 2005. 19.; Johan 1943. 7–9., 13., 15–16.; Tomcsik 1941. 203.; Tomcsik 1942. 191.; Tomcsik 1943. 512.

beköszöntével ismét eredményesen széttelepítették. A terepmunkálatokat a vályog- és agyaggödörök, a mocsaras területek, a vízenyős legelők, a kisebb folyóholtágak feltöltése, azoknak facsetetékkel való betelepítése jelentette. A tapasztalatok megosztása érdekében 1940-ben az OKI malária tanfolyamot szervezett a hatósági orvosok számára Ungváron. A második világháború miatt azonban a munkálatok félbeszakadtak és a hasonló jellegű kutatások a Magyar Tudományos Akadémia keretein belül folytatódtak tovább. Az Európában is több országot érintő malária előfordulását csak a második világháború után sikerült tartósan rendezni.¹⁹

Magyarországon a közegészségügy általános színvonalának emelését és az immunizálást egyes fertőző betegségek ellen az 1930-as években kezdték el a különféle rendeletekben rögzített szabályozások által. Ehhez a munkához csatlakozott az Ungváron felállított közegészségügyi, fertőzőbeteg-szállító és malária állomás, illetve az oltóanyag termelő intézet. Munkájukat hátráltatta az orvosok, intézeti dolgozók katonai szolgálatra való behívása, valamint a háború következményeként fellépő anyagbeszerzési gondok. A kutatók számos vakcinát és a diagnosztizálás újabb módszereit kísérletezték ki, melyek később bevezetésre kerültek. Ennek hatására nemcsak a gyermek- és csecsemőkori, hanem a felnőttkori fertőző betegségek aránya is csökkent. Továbbá a laboratóriumi vizsgálatok során lehetőség adódott a nemi betegségeket idejében felismerni és a beteget gondozó intézetbe küldeni. A járványügyi szolgálat kiépítésével csökkenthették az egészséges emberek fertőződésének kockázatát, illetve a késői kórformák szövődményeinek kialakulását. A háború után az intézetekben dolgozó szakemberek visszatérve Magyarországra megalapozták a további mikrobiológiai kutatásokat.

---

¹⁹ A párisi zöld, más néven a réz(II)-acetoarzenit erősen toxikus szervesetlen vegyület, melyet rovarirtóként először Hollandiában alkalmaztak 1921-ben. A vegyszernek számos más megnevezése ismert, mint például schweinfurti zöld, franciazöld stb. Az Észak-Amerika déli területeinek állóvizeiben honos *Gambusia affinis* (szúnyogirtó fogaspony) nagyfokú alkalmazkodóképessége lehetővé tette a számára idegen ökoszisztémákba való betelepítését. Európa több országában alkalmazták, így a malária elleni küzdelem szimbólumának tekintették. Baskay–Pénzes–Repkényi 1998. 67., 69–71.; Makara–Mihályi 1943. 161., 173., 175.; Kerbolt 1943. 93.; Erdős–Szlobodnyik 2008. 433.; Lőrincz 1982. 253.; Tomcsik 1941. 205–206.; Tomcsik 1942. 191., 193.; Tomcsik 1943. 216., 218., 512.

Melinda Orbán

Establishment of the Network of the Royal Hungarian National Public Health Institute in Ungvár during the Second World War

In Hungary, raising the standards of public health and immunization against certain infectious diseases began in the 1930s. The Royal Hungarian National Public Health Institute and the related institutional system played an outstanding role in this process. The primary mission was to diagnose and research communicable diseases. Therefore, a public health, a disinfection and infectious supplier, a malaria station and a vaccine production institute were established in Ungvár. The tasks included research, healing, counselling, defence and experimental work. Researchers at the institutes developed vaccines and new methods of diagnosis that were introduced later. As a result, the proportion of infectious diseases in the country decreased.

Források

Levéltári források

KTÁL	Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області)
42. fond	Az Ungi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944).
144. fond	Az Aknaszlatinai Körjegyzőség iratai (1939–1944).
162. fond	A Máramarosi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944).
340. fond	A Huszti járás főszolgabírájának iratai (1939–1944).
725. fond	A Szolyvai Körjegyzőség iratai (1939–1944).
744. fond	A Taracvölgyi járás főszolgabírájának iratai (1939–1944).
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 150	Belügyminisztériumi Levéltár. Általános iratok. 2792. csomó. I. kútfő. 8. tétel. 8-f. Kórházak, gyógyintézetekkel kapcsolatos rendelkezések. 2793. csomó. I. kútfő. 8. tétel. 8-h. Egészségvédelmi szolgálattal kapcsolatos rendelkezések, javaslatok. 4267. csomó. XV. kútfő. 8. tétel. Tüdő- és nemi beteggondozó intézet, tüdőbetegotthon, tüdőgyógyintézet létesítése, fenntartása. 4268. csomó. XV. kútfő. 9. tétel. Fertőtlenítő intézetek ügyei. 4268. csomó. XV. kútfő. 10. tétel. Fertőző betegségekkel szembeni védekezéssel kapcsolatos féregirtás szabályozása.
K 567	Belügyminisztériumi Levéltár. Orvosi Munkaerők Felhasználásának Kormánybiztosa. 1–8. csomó. XVI. kútfő. Orvosoknak honvédelmi munkára kötelezése, felmentése, elbocsátása. Zsidó orvosok gyógyászati eszközeinek felhasználása.

Jogtárak, adattárak

MRT 1939.	Magyarországi Rendeletok Tára 1939. Bp., 1940. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2019. november 19.)
-----------	---

- MRT 1940. Magyarországi Rendeletek Tára 1940. Bp., 1940. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2019. november 19.)
- MRT 1941. Magyarországi Rendeletek Tára 1941. Bp., 1942. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2019. november 19.)
- MRT 1945. Magyarországi Rendeletek Tára 1945. Bp., 1946. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2019. november 19.)
- PSP Poslanecká Sněmovna Parlamentu České Republiky. Digitální repozitář. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Digitální knihovna.
19. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesně výchovy. http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t0080_33.htm (Utolsó letöltés: 2019. november 17.)
- Důvodová zpráva k návrhu finančního zákona a státního rozpočtu na rok 1935. http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2750_02.htm (Utolsó letöltés: 2019. november 17.)

Sajtóforrások

Országos Mentőügyi Közlöny

- 1939 A vidéken működő mentőállomások székhelyei. Országos Mentőügyi Közlöny, 9. évf. (1939), 4. sz. 1.
- Egyesületünk hálózatának kiterjesztése a felszabadult területekre. Országos Mentőügyi Közlöny, 9. évf. (1939), 2. sz. 15.
- Új mentőállomások. Országos Mentőügyi Közlöny, 9. évf. (1939), 4. sz. 15–16.
- 1940 A szállítási díjak felemelése. Országos Mentőügyi Közlöny, 10. évf. (1940), 4. sz. 7.
- Jelentés az egyesület 1939. évi működéséről és gazdálkodásáról. Országos Mentőügyi Közlöny, 10. évf. (1940), 3. sz. 3.
- Új mentőállomások. Országos Mentőügyi Közlöny, 10. évf. (1940), 6. sz. 8.
- 1941 Jelentés az egyesület 1940. évi működéséről és gazdálkodásáról. Országos Mentőügyi Közlöny, 11. évf. (1941), 2. sz. 4.
- Új mentőállomások. Országos Mentőügyi Közlöny, 11. évf. (1941), 5. sz. 8.

1942 Jelentés az egyesület 1941. évi működéséről és gazdálkodásáról. Országos Mentőügyi Közlöny, 12. évf. (1942), 3. sz. 5.

Szakirodalom

- Báskay–Pénzes–Repkényi 1998. Báskay Imre, Pénzes Bethen, Repkényi Zoltán: Adatok a szűnyogirtó fogasponty (*Gambusia affinis holbrooki* Girard, 1859) táplálkozásához és szaporodásához hazai körülmények között. In: Állattani Közlemények, 83. (1998) 1. sz. 69–82.
- Darányi 1940. Darányi Gyula: Közegészségtan. Fertőző- és népbetegségek. (Járványtan). Bp., 1940.
- Domahidy 1942. Domahidy György: A nemibetegségek elleni küzdelem. In: A mai magyar egészségügyi közszolgálat. Szerk.: Mártonffy Károly. Bp., 1942. 645–652.
- Dreguss 1942. Dreguss Miklós: Mit kell tudnunk a kiütéses tífuszról. In: Egészség, 56. (1942) 2. sz.
- Erdős–Szlobodnyik 2008. Erdős Gyula, Szlobodnyik Judit: Csípőszűnyog vektorral terjedő fertőző megbetegedések Európában és Magyarországon III. In: Epiinfo, 15. (2008) 37. sz. 433–437.
- Hámori 2006. Hámori Péter: A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Szerk.: Bárdi Nándor, Simon Attila. Somorja, 2006. 167–185.
- Hargitai 1942. Hargitai Elek: A fertőtlenítés és elkülönítés. In: A mai magyar egészségügyi közszolgálat. Szerk.: Mártonffy Károly. Bp., 1942.
- Hrbek 2013. Antonín Hrbek: Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929. Podkarpatská Rus, 4. č. (2013), 8–9.
- Jäger 1938. Jäger Gyula: A visszacsatolt Felvidék kórházai. In: Magyar Kórház, 7. (1938) 12. sz. 351–370.
- Johan 1939. Johan Béla: A racionális egészségpolitika alapelvei. Bp., 1939.
- Johan 1943. Johan Béla: A magyar közegészségügy területi kérdései. Bp., 1943.
- Kapronczay 2005. Kapronczay Károly: Johan Béla (1889–1983). In: Magyar Epidemiológia, 2. (2005) 1. sz. 5–11.
- Kapronczay 2008. Kapronczay Károly: A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom. Bp., 2008.

- Kapronczay 2010. Kapronczay Károly: A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944. Bp., 2010.
- Kempler 1988. Kempler Kurt: Adatok az Országos Közegészségügyi Intézet létesítéséről és működésének kezdetéről. In: Technikatörténeti Szemle, 16. (1986–1987) [1988] 39–60.
- Kerbolt 1943. Kerbolt László: Fertőzőbetegségek. A fertőző ragályos betegségek, járványok ismertetése a reájuk vonatkozó jogszabályokkal és Budapest székhely város szabályrendeletének kivonta. Bp., 1943.
- Kertai 2005. Kertai Pál: Járványok és járványügy a magyar történelemben II. A XX. század eseményei a századfordulótól a második világháború végéig. In: Magyar Epidemiológia, 2. (2005) 1. sz. 13–24.
- Kocsis 2015. Kocsis Piroska: Pillanatfelvétel a második világháború utáni közegészségügyi helyzetről. In: Levéltári Közlemények, 86. (2015) 1–2. sz. 125–153.
- Kovács 1944. Kovács János: A mentés. Bp., 1944.
- Kun 1941a. Kun Lajos: A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának 1939. évi munkája. Ungvár, 1941.
- Kun 1941b. Kun Lajos: Adatok a meningitis cerebrospinalis epidemica járványtanához nagyobb számú gazdakutató vizsgálat alapján. Bp., 1941.
- Kun 1942a. Kun Lajos: A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának 1940. évi munkája. Ungvár, 1942.
- Kun 1942b. Kun Lajos: A meningitis cerebrospinalis epidemica bacteriologiája. Bp., 1942.
- Kun 1943a. Kun Lajos: A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Kiütéses Typhus Védőoltóanyagtermelő Intézete. Bp., 1943.
- Kun 1943b. Kun Lajos: Az O. K. I. Ungvári Állomásának munkája. Bp., 1943.
- Kun 1948. Kun Lajos: A volt ungvári OKI Állomás szovjet-rendszer szerinti újjászervezése. In: Népegészségügy, 29. (1948) 23. sz.
- Lepes 1982. Lepes Tibor: A malária elleni küzdelem múltja, jelene és jövője. In: Parasitologia Hungarica, 14. (1982) 5–11.
- Lőrincz 1939. Lőrincz Ferenc: Az ember egészségét veszélyeztető állati parazitákról. In: Egészség, 53. (1939) 5. sz. 130–132.

- Lőrincz 1943. Lőrincz Ferenc: Országos Közegészségügyi Intézet. In: Egészség, 57. (1943) 6–7. sz.
- Lőrincz 1982. Lőrincz Ferenc: A malária elleni küzdelem hazánkban az első világháború után – visszaemlékezés. In: Orvostörténeti Közlemények, 97–99. (1982) No. 1–3. 251–254.
- Makara 1943. Makara György: Oltóanyagtermelés kiütéses tífusz ellen. In: Természettudományi Közlöny, 75. (1943) 10. sz.
- Makara–Mihályi 1943. Makara György, Mihályi Ferenc: Rovarok és betegségek. Bp., 1943.
- Melles 2010. Melles Márta: Az Országos Epidemiológiai Központ hagyományai az Országos Közegészségügyi Intézetben (1927–1997). Bp., 2010.
- Mezey 1939. Mezey Margit: Kárpátalja. In: Zöld Kereszt, 10. (1939) 2. sz.
- Ongrádi–Vértes–Kövesdi–Horváth 2009. Ongrádi József, Vértes László, Kövesdi Valéria, Horváth Imre: Kun Lajos közegészségtan professzorról születése 105. évfordulóján. In: Egészségtudomány, 53. (2009) 4. sz. 81–92.
- Palotai 1943. Palotai Tivadar: Fertőző beteg szállítás a gyakorlatban. In: Népegészségügy, 24. (1943) 4. sz.
- Pápay 1998. Pápay Dénes: A „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997. Jubileumi évkönyv. Bp., 1998.
- Petres 1939. Petres Antal: A visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területen megindított egészségvédelmi munkáról. In: Orvostársadalmi Szemle, 16. (1939) 11. sz.
- Petrilla 1943. Petrilla Aladár: A kiütéses tífusz időszerű kérdései. In: Orvosképzés, 33. (1943) 2. sz. 201–210.
- Simonovits 1970. Simonovits István: A magyar egészségpolitika 25 éve. In: Orvostörténeti Közlemények, 54. (1970) 19–38.
- Straub 2001. Straub Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. In: Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. Szerk.: Faragó Tamás, Óri Péter. Bp., (2001). 445–457.
- Szabó 2014. Szabó Katalin: Egészségügy a trianoni Magyarországon. In: Orvostörténeti Közlemények, 226–229. (2014) 183–200.
- Szergijev 1949. Pjotr Grigorjevics Szergijev: A malária megelőzése és gyógyítása. Bp., 1949.
- Tetűmentesítés Tetűmentesítés: a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet tájékoztatója a 313.302/1941. B. M. számú rendelet alapján. Bp., 1941.

- Tomcsik 1940a. Tomcsik József: A közegészségügy feladatai a Felvidéken és a Kárpátalján. In: Zöld Kereszt, 11. (1940) 1. sz.
- Tomcsik 1940b. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évben végzett munkájáról. Bp., 1940.
- Tomcsik 1940c. Tomcsik József: Meningitis cerebrospinalis epidemica Magyarországon. In: Orvostudományi Közlemények, 1. (1940) 6. sz.
- Tomcsik 1941. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évben végzett munkájáról. Bp., 1941.
- Tomcsik 1942. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941. évben végzett munkájáról. Bp., 1942.
- Tomcsik 1943. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1942. évben végzett munkájáról. Bp., 1943.
- Zboray 1965. Zboray Bertalan: Adatok a magyar oltóanyagtermelés történetéhez. In: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 36. Szerk.: Palla Ákos. Bp., (1965). 161–178.
- Zoltai 1947. Zoltai Nándor: A malária elleni védekezés új útjai Magyarországon. Népegészségügy, 28. (1947) 49. sz.
- Zoltai 1949. Zoltai Nándor: A malária helyzet alakulása Magyarországon és a védekezés lehetőségei. Népegészségügy, 30. (1949) 9. sz.

Kázmér László

**Hangulatjelentések a Don-kanyarból
Hit, önbizalom és motiváció változása a keleti fronton
harcoló 10/I. tüzérosztálynál**

Kutatásról

A II. világháború nagy narratívájában az egyes személyek a sokaság homályába vesznek. Az összefoglaló és már-már statisztika jellegű számok mögött méltánytalanul háttérbe szoruló individuumok vannak, akik elszenvedték a nagy érdekszférák ütközését. John Keegan „A csata arca”¹ című könyvében ismertette azt a fajta aspektust, melyben a hadi eseményeket a legénységi² és az alegység-parancsnoki³ szemüvegen keresztül mutatja be. Az újfajta megvilágítás további források felhasználását tette szükségessé, melyek által realisabb kép formálódik ki a fegyveres küzdelem mechanizmusáról. Fontosnak tartom a főbb események és a vezető személyek nagy látószögű optikáján túl a mikroszinten történeteket is vizsgálni. Mellyel megismerhetjük az egész részelemeit a benne lévő szubjektumokkal. Az interperszonális viselkedést a politikától távol,⁴ a különleges jogrendi helyzetben és nem ritkán igen szélsőséges élethelyzetben.

Tanulmányomban arra törekszem, hogy feltárjam az 1942-ben a keleti frontra vezényelt 10/I. tüzérosztály állományát foglalkoztató problémákat, melyek kihatással lehettek a morális állapotukra. Ehhez elsődlegesen a primer forrásnak tekintett és az osztályparancsnok által készített hangulatjelentéseket és a relevánsan szóba jöhető naplókat használom fel. Az említett jelentésekben feltárt gondolatokat témák szerint csoportosítom, majd az idő függvényében megkísérlek folyamatokat feltárni és tendenciákat megállapítani. Azzal a céllal, hogy az alegységparancsnok szemszögéből determináljam a beosztottak lelkiállapotát és az azokat befolyásoló tényezőket. A hadtudomány fejlődésével ma már számos szabályzat⁵ és bő szakirodalom foglalkozik a moralitás kérdésével, így az elemzésemhez ezeket segítségül tudtam hívni.

Úgy gondolom, hogy a vizsgálat hozzájárul a magyar 2. hadsereg tekintetében a hadtörténelmi ismeretek bővüléséhez, valamint elősegíti a mai katonai vezetők tudásának gyarapodását, mely által könnyebben megérthetik az alegységekben végbemenő morális változásokat.

¹ Keegan 2013.

² közkatonák, tisztesek és tiszthelyettesek

³ szakasz-, század- és zászlóaljparancsnokok

⁴ Egyik értelmezésben Zachar József gondolatához kapcsolódva, miszerint a hadtörténelem elkülönülő szakterület. In: Kincses 2015. 105.; Másik értelmezésben az alacsonyabb beosztású katonák tekintetében a fegyverek megszólalásával a politikai nézetek jelentőségüket veszítik.

⁵ FM 6-22.5

Parancsnok és forrás kapcsolata

Az osztály állományáról szóló hangulatjelentéseket kéthetente terjesztették fel az ezred parancsnokának. Kezdetben az alegység eredeti parancsnoka Kassay Albert alezredes – aki már 1940. november 20. óta látta el ezt a beosztást – írta alá a jelentéseket. Az idősebb katonatiszt már 46 éves volt, amikor 1942-ben kivezényelték a keleti frontra. Ő vezette az osztályát a kicsoportosítás és a korotoljaki hídfőcsata alatt. Viszont 1940. szeptember 3-án kinevezték ezredparancsnokká, így a továbbiakban a jelentéseket a korábbi segédtszjtje Téry Gyula százados készítette. Mindketten a hivatásos tisztek közé tartoztak, és szinte végig a fronton tartózkodtak.⁶

Az általuk készített jelentések célja a vezetés részére információk szolgáltatása az alegység morális állapotáról. A harcszabályzat szerint erre azért volt szükség, hogy az előjáró szervezetek az eredményes vezetés érdekében helyes helyzetképet lássanak az alegység harcértékét⁷ illetően.⁸ A harci készség magában foglalja a legkülönbözőbb anyagi szükségleteket,⁹ valamint a korabeli felfogás szerint¹⁰ természetszerűleg beleértették a csapatok mentális állapotát is. Eszerint minden szintű parancsnoknak kötelessége „*csapatának teljes lelki és testi harc-készségét a legnehezebb viszonyok között is fenntartsa, mert sokszor emberfeletti teljesítményeket kell követelnie.*”¹¹ További követelményként került meghatározásra, hogy a jelentéseket és egyéb közléseket időben, érthetően, őszintén, megbízhatóan, tényszerűen és elfogultság nélkül kell megtenni.¹² Valamint kerülni kell a pusztá feltételezéseket, melyeket legfeljebb találgatásokra lehet visszavezetni. A morál fenntartásának parancsnoki kötelezettségét leginkább a szabályzat 7. pontjában lehet tetten érni. Miszerint a vezetőnek „*belső erkölcsi kapcsolatot*” kell teremteni és meg kell találni „*az utat alárendeltjei szívébe*”. Nem csupán arról van szó, hogy az alegységparancsnoknak folyamatosan monitorozni kell az aktuális hangulatot, azt szükség szerint a kívánt irányba kell terelni és az így kapott jó ambíciószintet a lehető leghatékonyabban kihasználni.

A paradox jelenséget az képezi, hogy az alegységparancsnok minőségét mutatja a beosztott állomány teljesítménye. Egyszerűen megfogalmazva, ha a csapat gyenge, vele együtt a vezető is rossz, ha a csapat ügyes, akkor a parancsnok is jó. Ez azért is érdekes, mert egy autokratikus módon szerveződött, hierarchikusan strukturált erőszakszervezetben az egyszemélyi vezetők mindenért felelősek, amit megtettek, vagy amit megtenni elmulasztottak.¹³ Ily módon bármely parancsnoknak érdekében áll, hogy alegységét jó színben tüntesse fel a felsőbb vezetők szemében, hogy ezáltal saját magáról is jó „bizonyítványt” állíttathasson ki. Izgalmas kérdés azt eldönteni, hogy milyen arányban érvényesül az egyes jelentésekben az őszinteség, a feltételezés és a tárgyilagosság. Tehát mennyire akarta az adott parancsnok magát igazolni, esetleg másokat kritikával illetni, vagy éppen mekkora hitelt adott az általa biztosnak vélt forrásoknak.

⁶ Kassay Albert alezredes december végétől szabadságra távozott, így a januári szovjet támadáskor nem volt jelen. Lukács–Szabó 2015. 411.

⁷ Pontosabban a korabeli fogalmak szerint ezt „harc-készség”-nek nevezték.

⁸ Harcászati Szabályzat 1939. 46. pont

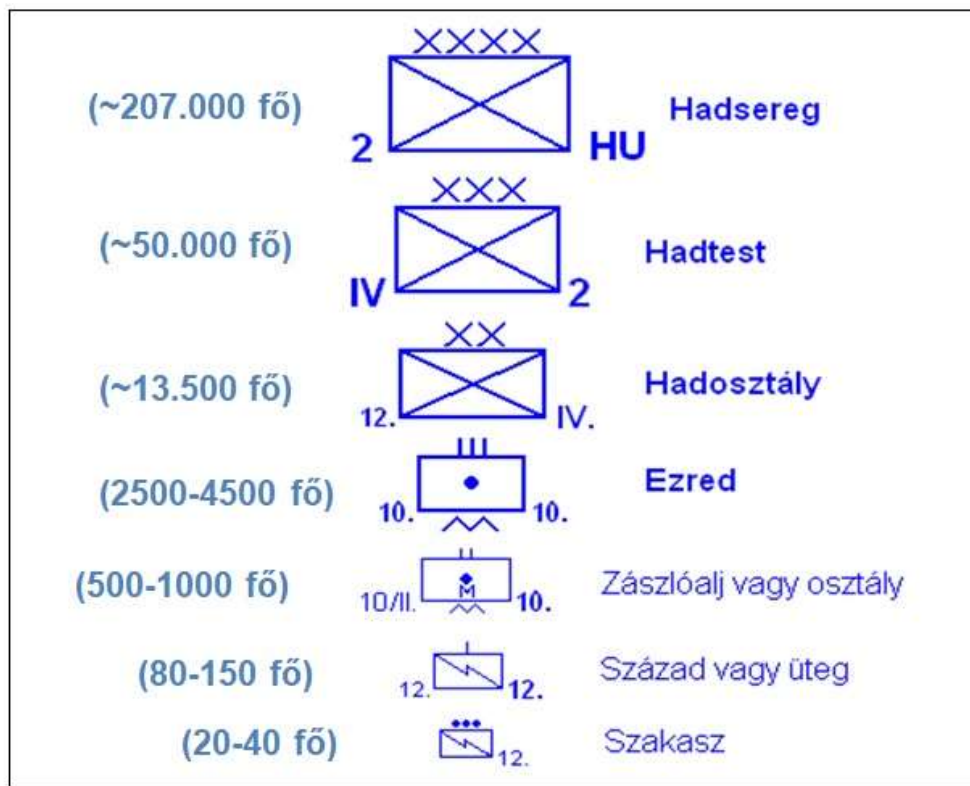
⁹ uo. 389. pont

¹⁰ uo. 48. pont

¹¹ uo. 503. pont

¹² uo. 46. pont

¹³ uo. 4. pont

1. ábra. Vezetési szintek.

Az elemzés megkezdése előtt fontos megismerni, hogy milyen kapcsolat lehetett a jelentést készítő parancsnok és a jelentés tárgyát képező szervezet emberei közt. Ehhez tudni kell, hogy a jelentő a haderő mely szintjén dolgozott, mivel a lehetséges interakciók száma a beosztott állomány nagyságával fordított arányban változik. Az 1. számú ábrán¹⁴ jelenítettem meg az egymásra épülő vezetési szinteket és a hozzá tartozó létszámviszonyokat. A 2. hadsereg élén maga Jány Gusztáv vezérezredes állt és munkáját a hadsereg vezérkara támogatta. Alatta a hadtest, azok alatt pedig a könnyű hadosztályok parancsnokai és vezérkarai álltak. A hadosztályok alapvetően ezred szintű szervezeteket vezettek, melyek zászlóaljakból (tüzér fegyvernemnél osztályokból) épültek fel. Utóbbiak köztélékben lévő századokból (tüzér fegyvernemnél ütegekből), valamint önálló szakaszokból állhattak össze. A legelső vezetési szint, ahol még tisztek tevékenykedtek, az a szakasz. Az alsó három esetében a parancsnoki állomány még napi kapcsolatot ápol a legénységi katonákkal. Ettől magasabban már csak legfeljebb szemléken, ünnepeken vagy ellenőrzéseken kerülhetnek személyesebb kontaktba. Viszont ezek rendkívül kötött formális megnyilvánulások, melyek alapján releváns következtetéseket levonni nem lehet. Természetesen a szakaszparancsnok volt (van) a legtöbbet az embereivel. Gyakorlatilag „együtt él” velük, és mivel személyesen vezeti őket, azonos hatások és hasonló élmények érik. A századparancsnok is közvetlenül az emberek közt mozgott, a legénységi katonák a század kihallgatásán közvetlenül hozzá fordulhattak problémáikkal. Így egy

¹⁴ Az ábra a szerző saját készítése.

kötetlenebb, olykor akár személyesebb interakcióba kerülhetett a beosztott állománnyal. A zászlóaljparancsnok ezzel szemben már kevesebbet tartózkodott a legénysége között, de még mindig életvitelszerűen jelen volt a mindennapokban. Valamint ő az a személy, aki még rendszeresen tudott kommunikálni azokkal a beosztott parancsnokokkal, akik az állomány között mozogtak és relatíve reális információval rendelkeztek.

A jelentésekből kitűnik, hogy valószínűleg semmilyen reprezentatív felmérést nem végeztek az egyes megállapítások elkészítésekor. Sokkal inkább elképzelhető (és életszerűbb), hogy azok az események kerültek az írásokba, melyek a parancsnok „fülébe” jutottak, valamint azok, melyeket ő maga is fontosnak tartott.

A fentiek alapján elmondható, hogy az osztályparancsnok által készített helyzetjelentéseknek lehetnek (és minden bizonnyal vannak is) valóságos alapjai. Viszont az sem zárható ki, hogy a jobb kép feltüntetése érdekében tartalmaznak torzításokat, esetleg nem került bele olyan információ, ami negatív visszhangot válthatott volna ki. Így összességében megállapítható, hogy a hangulatjelentésekből – mint szellemi konstrukciókból¹⁵ – nem lehet pontosan rekonstruálni az alegység tényleges morális hangulatát. Amennyiben ez igaz, akkor az ezredtörzs sem lehetett képes ezeket megfelelően értelmezni. Ráadásul ezen bedolgozásokból készített összefoglaló jelentésben ők sem adhatták tovább a hadosztály-vezérkar felé. A sor pedig tőlük folytatódhat a hadtesten át a hadsereg vezetéséig, ahol már egy rendkívül szelektív és torz kép is megjelenhetett a hadsereg morális állapotáról.¹⁶ Ugyanakkor felhasználhatónak tartom a forrást annak megállapítására, hogy az alegységparancsnok mit kívánt láttatni az alegysége morális állapotáról az előljáró irányába. Így abból, amit tartalmaz (és abból is, amit nem tartalmaz), képet alkothatunk arról, hogy miként gondolkodott a parancsnok, miket tartott problematikusnak és kihívásnak. Esetlegesen arról is, hogy milyen javaslatai voltak a megoldásokra, illetve kik lehetnek a felelősök a hangulat romlásáért.

A hangulatjelentések keletkezésének „nagy” történelmi körülményei

Egyetlen politikatörténeti gondolatként elmondható, hogy a hadsereg alkalmazása a keleti fronton egy politikai döntés következménye.¹⁷ A tanulmány tárgyát képező 10/I. tüzérosztály tekintetében az előző kijelentés először az 1942. április 20-án elrendelt mozgósításban realizálódott. A kicsoportosítást június 2-án kezdték meg egy megközelítőleg 1600 km-es vasúti szállítással.¹⁸ A hatodik napon Rjesica vasútállomásán viszont ki kellett rakodniuk, mivel a vasúti vonalak túlterheltek voltak. Az osztály személyi állományának szempontjából nincs jelentősége, hogy miért kellett a vasúti szerelvényről leszállni. Sokkal fontosabb, hogy a menetet „lábon”¹⁹ kellett folytatniuk egészen a Don folyóig. Kurszkon

¹⁵ Gyáni 2015.

¹⁶ Érdemesnek tartom a jövőben egy olyan kutatás végrehajtását, mely leköveti a vezetési láncolat mentén a kezdeti jelentés tartamának esetleges változását.

¹⁷ ld. Romsics 2004.; Romsics 2011.; Szabó 2001.; Ungváry 2005.; Ungváry 2010.

¹⁸ Szabó 2001. 84.

¹⁹ katonai szleng: A szállítással ellentétben (ahol a menet végrehajtása valamilyen alegységen kívüli szállító eszközön történik), a „lábon” történő menetvégrehajtás az alegységnél rendszeresített technikai eszközökön történik. Így például a gépkocsizó lövészeknél a „lábon” történő kijutás gépkocsin történik, viszont a gyalogságnál a „lábon” történő mozgás ténylegesen a gyaloglást jelenti.

keresztül néhány nap pihenővel megtűzdelve mindösszesen 54 nap alatt tették meg a hátulévő ~950 km-t. Egyaránt megterhelő volt ez embernek, lónak és technikának egyaránt.

1942. július 26-ra értek a Don folyótól néhány kilométerre fekvő Osztrogozsszk városához. Ezután kellett megkezdeniük a folyó mentén lévő német csapatok felváltását, éppen a parton fekvő Korotoljak település térségében. Ahol augusztus elején a Vörös Hadsereg katonái átkeltek a folyón és a jobb partján sikeresen hídfőállást foglalhattak. Ezzel a kaposvári alakulatnak ténylegesen megkezdődött a háború.²⁰ A váltakozó intenzitású és eredményű harcok egy hónapon keresztül zajlottak, miután német segítséggel felszámolták a hídfőt és a szovjet csapatokat sikerült a bal partra visszaszorítani.

Ezt követően a 10. k. hadosztály gyalogezredeivel együttműködve a támogató 10/I. és 10/II. tüzérsztyályok is megkezdték a folyamvédelemre történő felkészülést. A folyamvédelem során az ellátás az időjárással arányosan fokozatosan romlott. A hídfőcsatához hasonló intenzitású összecsapásra ugyan egészen januárig nem került sor, más kihívások viszont akadtak az alegység életében. A helyzetjelentések egészen decemberig kerültek felterjesztésre. A január elején esedékes jelentés már nincs meg, valószínűleg a szovjet támadás okozta válság okán.

A jelentések és elemzésük

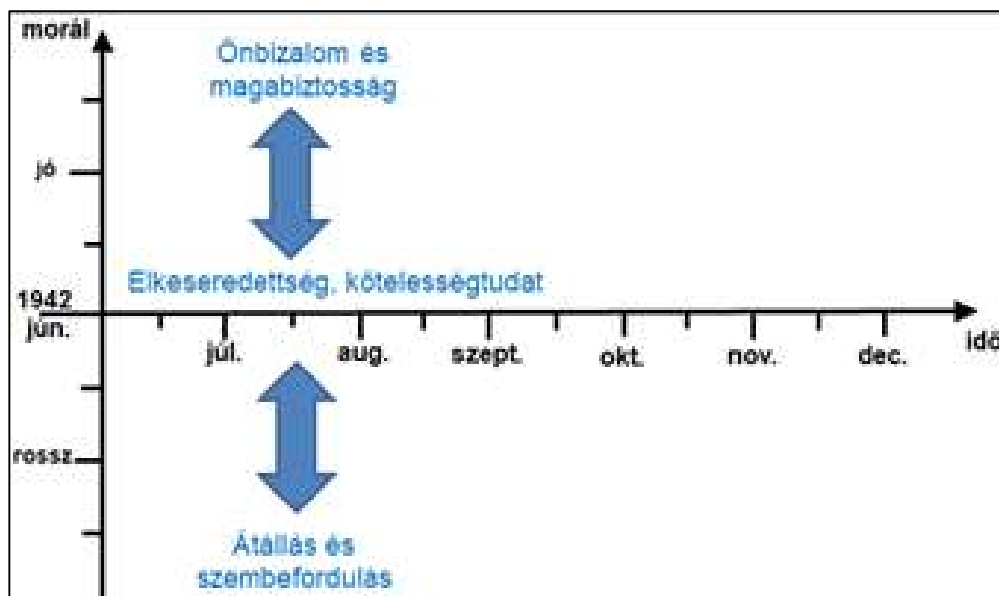
Az első hangulatjelentés az 1942. 06. 06-tól 14-ig terjedő egyhetes időszakot öleli fel. Ez a 10/I. tüzérsztyály életében a vasúti szállítást és a „lábbon” történő menet megkezdését foglalja magában. Tehát kijelenthető, hogy a kicsoportosítás első percétől kezdve terjesztettek fel ilyen típusú jelentéseket. Kezdetben heti rendszerességgel, majd augusztus elejétől (miután kértek a Don folyóhoz) áttértek kéthetes időrendre. A menet időszakából mindössze két hét nem kerül be a levéltárba (06. 21-28. és 07. 19-26.), valamint a hídfőcsaták idejéből az augusztus első két hete. A folyamvédelem idejéből egészen december közepéig rendelkezésre áll az összes jelentés. A december második feléről készített írás – amit ugye január elején kellett volna felterjeszteni – már nem áll rendelkezésre. A januári felmorzsolódás és az azt követő visszavonulás idejéről egyetlen hangulatjelentés sem készült a vizsgált osztály tekintetében.

A jelentés formátuma és felépítése a források tanúsága szerint kötött volt, mivel a szövegben következetesen és strukturáltan jelentek meg az egymást követő részegységek. Így ennek megfelelően több témára lehet osztani az olvasottakat. Az első folyószám (vagy amikor nem írt folyószámot, akkor az első bekezdésben) jelentette ki az alegységének morális helyzetére vonatkozó összegzett gondolatát. Ezek az egyetlen rövid tömondattól egészen a fél oldalas leírásig terjedtek. Ebből a részből lehet a legjobban felépíteni a parancsnok elképzelését a morális helyzetről, melyet az előljáró tudtára kívánt hozni. A többi részben kerültek kifejtésre a főbb (a parancsnok által fontosnak tartott vagy tudomására jutott) hangulatot befolyásoló tényezők. Ilyenek voltak az anyagi (hadtáp, felszerelés, gazdálkodás) ellátásra vonatkozó feljegyzések, a csapat tevékenysége által kifejtett hatások (pl. óvóárok-ásás), ellenség által kifejtett hatások (pl. lehallgatás), a nemzetiségek kérdése (pl. ruszin katonák integrálása a magyar katonák közé), végül az utolsó szakaszban fejté ki az őket érintő problémákra tett javaslatait. Nem minden pontra reflektált minden egyes jelentésben, illetve vannak bekezdések közti átfedések is, melyek hasonló témát

---

²⁰ Ekkor estek át a tűzkeresztségen. ld. Szabó 2001. 131–148.

más szemszögből közelítenek meg. Így a saját vizsgálatomban a forrás lehetőségeit kihasználva²¹ a következő hat témát különítettem el: a *parancsnok összegzett megállapítása, az élelmezési ellátás, a ruházati ellátás, a katonacsaládok helyzete, a kapcsolattartás, végül a szóbeszéd.*

2. ábra. Értékmérő rendszer.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a morális szintet nem lehet bizony számokhoz determinálni. Főleg nem lehet azt egy külső személy (pl. olvasó) szemszögéből minősíteni, hogy ez vagy az az esemény miként kellett volna, hogy befolyásolja a hangulatot. Az általuk átélt élményeket csak ők a saját helyzetükből élhették át, mely megismételhetetlen. A kiválasztott források személyes élményanyagok alapján készültek, Gyáni Gábor szerint a hivatásos történetírókkal ellentétben, akik a történeteket megfelelő kontextusban szakemberként képesek ábrázolni, a forráskészítő saját élményéből szerzett jogától fogva mutatják be az egyes eseményeket.²² Mivel az ő szemszögéből kizárólag ő élhette meg a vele történő eseményeket, ezért egyeduralmi helyzetbe került. Így gondolatait, érzéseit és élményeit el kell fogadnunk, mivel nem lehet ellenérveket felsorakoztatni a szubjektív történelemmel szemben.²³ Valamint a vizsgálatom során nem történelmi tények rekonstruálására, hanem az egyén történelmi szerepfelfogásának és történelmi tapasztalatainak²⁴ a megismerésére törekszem. Az ehhez szükséges értékmérő rendszer felállításánál is figyelembe kell venni a szubjektum igazságát. A 2. számú ábrán²⁵ az idő függvényében lehet ábrázolni a hangulatváltozás tendenciáit. Viszont azt meghatározni, hogy valami jó vagy rossz morális állapotot jelent, csak a forrásból lehet. Úgy, hogy az időben következő jelentéshez képest az előző jó vagy rosszabb állapotot tükröz. Így, ha az összes jelentés

²¹ Megfelelő mennyiségű információ áll rendelkezésre.

²² ld. Gyáni 2000.

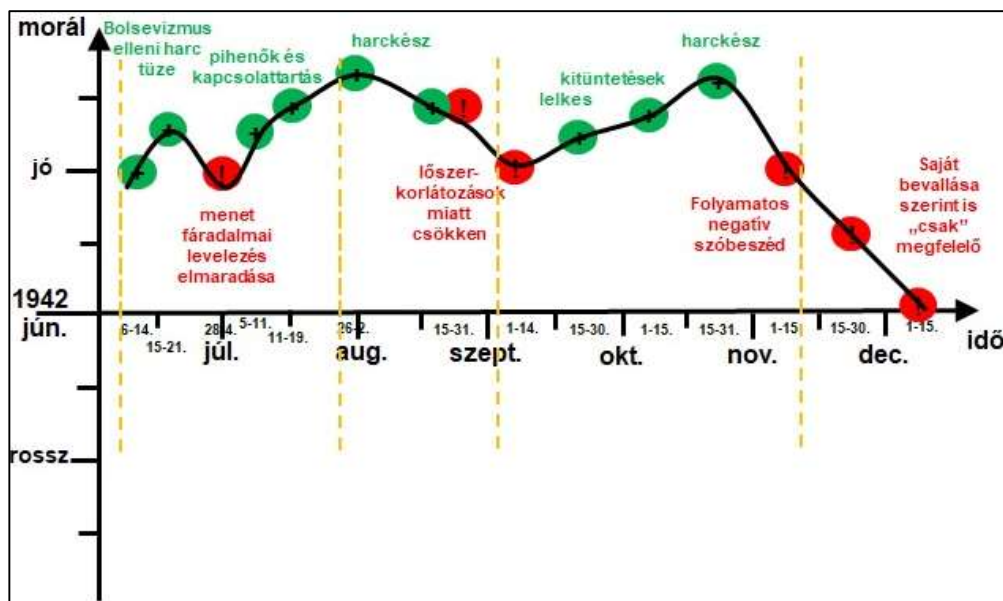
²³ Gyáni 2002. 298–300.

²⁴ Gyáni 2007. 187–192.

²⁵ Az ábra a szerző saját készítése.

feldolgozásra kerül, akkor kirajzolható egy görbe, melynek a zérus²⁶ értékéhez lehet állítani az „Y” tengely középértékét.

Parancsnok összegzett megállapítása

3. ábra. Parancsnok összegzett megállapítása.

Az osztályparancsnok az első helyzetjelentésében az alábbiak szerint foglalta össze a csapata hangulatát: „Jelentem, úgy a tiszték, mint a legénység hangulata igen jó és lelkes.”²⁷ Ezen időszak alatt rakodtak ki Rjesica vasútállomáson és kezdték meg a menetet. Kassay szerint a következő egy hét alatt számottevő változás nem történt. Rendkívül egyszerűen összegzi a fő gondolatát: „A tiszték és legénység hangulata igen jó.”²⁸ A rövidre sikerült második jelentésben csupa jó dologról számol be. Ezért is értékeltem úgy, hogy a kezdeti jó morál még jobb szintre emelkedett. A parancsnok összegzett megállapításait a teljes időszakra vetítve a 3. számú ábrán²⁹ mutatom be. Július elején egy kisebb visszaesés tapasztalható, mivel a menet végrehajtása során a tábori posta nem érte el sem térben, sem időben a folyamatosan mozgásban lévő csapatokat. Így a levelek és csomagok, melyek az egyetlen kapcsot jelentették az otthonmaradt szeretteikkel, elmaradtak. A parancsnok ennek tudja be a fenytések³⁰ megnövekedett számát is. Egészen július végéig tartott a „lábön” történő menetvégrehajtás. Ezen időszak alatt a morál folyamatosan javult az osztálynál, melyet

²⁶ A görbe azon pontja, ahol a pozitív (önbízalommal telt, magabiztos proaktív) hangulat eléri a pusztá kötelességtudatból történő semleges (megfelelő) végrehajtást. Negatív helyzetbe akkor kerül, ha az élethelyzettel szembefordulás tapasztalható.

²⁷ Kassay alez. 1942. 06. 06-14-i jelentés

²⁸ Kassay alez. 1942. 06. 15-21-i jelentés

²⁹ Az ábra a szerző saját készítése.

³⁰ A fegyelem fenntartása érdekében ekkor rendszeresen alkalmazták a „csuklógyakorlatokat” (testnevelés), valamint a gúzsbakötést. Ezeket tiszték rendelhették el és altisztek hajtották végre.

minden jelentésben kihangsúlyozott, a következők szerint: „*A csapat hangulata az elmúlt hétbe képest lelkesebb.*”³¹ Egy héttel később hasonló jelentést tett: „*Az elmúlt hét könnyű menetteljesítményeit könnyebben viselő csapat hangulata jó és lelkes.*”³² Az érezhető, hogy meglátása szerint a korábbiakhoz képest mindig jobbnak ítélte meg (vagy mutatta) a mentális állapotot. Ez több tényezőnek is betudható. Egyrészt valóban javulhatott, hiszen megkapták az elmaradt leveleket, másrészt nem érte őket partizántámadás vagy más jellegű kihívás, így koncentrállhattak a menet végrehajtására. Mivel fogatolt tüzékről volt szó, így az állomány egy része a mozdonyfogatokon, a másik része országos járműveken vagy éppen lovon menetelt. Ezért a tüzereken a fáradtság nem olyan mértékben jelentkezett, mint a gyalogság soraiban, akik ténylegesen végig lábon közlekedtek. Másrészt a parancsnok itt könnyűszerrel tudott jó képet festeni az alegységről, hiszen a rájuk szabott feladatot végeredményben végre tudták hajtani. Egyetlen esetet kivéve,³³ nem szenvedtek veszteséget és nem kellett magyarázkodni semmi különösebb probléma miatt.

Az augusztus eleji hangulatjelentése mindössze kettő mondatból áll, melyből az első „*A csapat hangulata a fúrasztó menetek után a harcbalépéssel lelkesé és harckészé idomult.*”³⁴ Úgy gondolom, hogy egy alegységparancsnok által kimondott legdicséretesebb jelzők közé tartozik, amikor azt állítja, hogy az általa vezetett csapat harckész. Ironikus módon más nem is lehetett, hiszen ekkor vette kezdetét a korotoljaki hídfőért vívott csata.³⁵ A gyalogságnak nyújtandó tűztámogatás már jóval nehezebb feladatnak bizonyult, mint a hosszú távú menet végrehajtása. Augusztus második felében tett jelentésében egy érdekes mondattal nyitotta meg a közlendőjét: „*A tüzérszálló hangulata, különösen a lőszerkorlátozások megszüntése óta, miáltal a harcba tevőlegesen beavatkozhat igen lelkes.*”³⁶ Ezzel együtt azt is elárulja, hogy saját véleménye szerint is az alegységnél volt olyan időszak, amikor a lelkesedés alábbhagyott. Ami érthető, hiszen egy tüzérszervezet gránát nélkül olyan, mintha nem is létezne. A lőszer hiánya nem a parancsnok felelőssége, hiszen ezeket a vonatcsapatok szállítják a tüzelőállásokba, amik pedig korlátozott szállítókapacitással bírnak.³⁷ A parancsnok szerint a tűzcsapások sikeres végrehajtásai a korábbi hanyatlást, a jelentés elkészültéig már kiűszöbölték.

Az alegység sikeres vezetésének meg is lett az eredménye. Marton Károly alezredes a 10. fogatolt tüzérezred parancsnokának hazarendelését követően 1942. 09. 15-vel Kassay Albert alezredes vette át a magasabb beosztást, ahol a későbbiek során ezredessé léptethették elő. Ezzel távozott a tüzérszállótól, ahol helyét korábbi segédtisztje vette át. Téry Gyula százados a parancsnoki teendőkkkel együtt átvette a hangulatjelentések elkészítésének feladatát is. Meg kell jegyezni, hogy az osztályparancsnoki beosztás alezredesi rendfokozatot igényel, mivel jómagá századosként teljesít szolgálatot, a jövőbe tekintve reménykedhetett a gyors előrelépésben.

³¹ Kassay alez. 1942. 07. 05-11-i jelentés

³² Kassay alez. 1942. 07. 11-19-i jelentés

³³ Június 19-én Ander Ferenc őrzető a menet alatt váratlanul elhunyt. Kassay alezredes 1942. 07. 19. 22:00-kor felterjesztett helyzetjelentése szerint.

³⁴ Kassay alez. 1942. 07. 26-08. 02-i jelentés

³⁵ Szabó 2001. 131.

³⁶ Kassay alez. 1942. 08. 15-31-i jelentés

³⁷ Egy országos jármű legfeljebb 400 kg hasznos terhet volt képes szállítani, ez mindössze 6-8 db tüzérségi gránátot jelent, amit nem egészen egy perc alatt képesek ellőni. Nem nehéz utána számolni, hogyha egy közepes harci napon 30 perces lövésekkel az üteg, hány szekérszerű löszere van szükség. Ungváry 2005.

A hídfőcsatákat és a parancsnokváltást követően megkezdhetők a folyamvédelemre való felkészülést.³⁸ A szeptember első feléről írt jelentés legelső sora a következők szerint került megfogalmazásra: „*A tüzérsztyály hangulata továbbra is lelkes.*”³⁹ A parancsnokkal és a különösebb kihívást nem jelentő tűzfeladatokkal a sikert már szinte borítékolni lehetett. A következő hetekben ez fokozatosan nőtt: „*A tüzérsztyály hangulata változatlanul lelkes. Az első ízben kiosztott legénységi kitiintetések ezt még fokozták is.*”⁴⁰ Két héttel később már ő is harckész minősítéssel jellemzi alegységét. A november elejéről szóló jelentésének első sora semmi különbséget nem mutat a korábbi lelkesedéssel kapcsolatban. Viszont a szöveg közepébe szinte elrejtett egy fontos utalást, miszerint: „*Azok a tilalom ellenére terjengő bírék, hogy a gyalogság leváltásra kerül, a tüzérek hangulatát egyelőre nem befolyásolják. Esetleges végrehajtása több mint valószínű az 1. pontban jelentett hangulat rovására menne.*”⁴¹ Ez a két mondat rendkívül sokat elárul az alegysége hangulatáról és némileg ellentmond az első sorban (pontban) leírt „lelkes” morális jelzőnek. Az idézett két mondat szerint a tüzéreket foglalkoztatta, hogy mikor kerülnek leváltásra.⁴² Olyannyira, hogy egyfajta féltékenység is felütötte a fejét, mely szerint egyesek hazamehetnek, amíg nekik a fronton kell maradniuk. Ezek a szóbeszéddek már akkora mértéket öltöttek, hogy a parancsnoki állománynak egyenesen meg kellett tiltani a terjesztésüket. Valamint ki kell emelnem, hogy az alegységparancsnok az előjáróit képletesen a falhoz állította, ugyanis, ha a gyalogosoknál váltás következik be, akkor nem tudja garantálni a saját alegysége lelkes állapotát. A csoporton belül beszélniük kellett erről a témáról, hiszen csak ebből tudhatta meg Téry százados, hogy ha mást leváltanak, az ő katonái is haza akarnak majd menni. Ha pedig erről volt szó, akkor a lelkesedés nem lehetett valami felhőtlen köztük, amit a fentebb idézett két mondat alaposan alátámaszt.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy novemberre már erős havazások és a rendszeres fagyok is megjelentek. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a lovak harcértékük megőrzése érdekében télire hátraszállításra kerültek, így jelentősen csökkent a manőverező képesség és az utánpótlás szállítási kapacitás.⁴³ Ezek után nem meglepetés, hogy a katonák hangulata fokozatosan romlott. Az utolsó kettő fennmaradt jelentés már erről tanúskodik. Az új osztályparancsnok előléptetése nem is várattott sokáig, a november végi jelentést már Téry őrnagyként írhatta alá. Az első pontban megfogalmazott összegzett véleménye szerint a hangulat már csak megfelelő, melyet a téli műszaki munkák nehézségével és a felváltásról való szóbeszéddekkel magyarázott.⁴⁴ Az utolsó meglévő jelentés tartalmazza a leghosszabb összegzést. Viszonyításként szeretném feltüntetni, hogy a fennmaradt 14 db jelentésből 10 db mindössze egymondatos, míg 3 db két-három mondatos összefoglalásokat tartalmaz, addig a legutolsó 10 bővített mondatban vonja össze a különböző gondolatokat. Ezek között beszél a lőszerkorlátozás okozta problémáról, a

³⁸ Ungváry 2005. 176.

³⁹ Téry szds. 1942. 09. 01-15-i jelentés

⁴⁰ Téry szds. 1942. 10. 01-15-i jelentés

⁴¹ Téry szds. 1942. 11. 01-15-i jelentés

⁴² A visszaemlékezők közt rendkívül gyakori téma a váltással kapcsolatos gondolatok. Az ősz folyamán a haditanács a pótlás mellé elrendelte, hogy kb. 14.000 főt váltásnak küldenek ki a frontra és ugyanennyi frontkatonát haza is hoznak. Szabó 2001. 170.

⁴³ A hadseregben közel 60.000 ló is szolgált, melyek ellátásához olyan sok lótáp kellett volna, amit képtelenség volt a frontra szállítani, ezért a lóállomány 80%-t kivonták a frontvonalból. Mivel a hadsereg mozgásban tartását alapvetően ezeknek a lovaknak kellett volna biztosítaniuk, így hiányuk érzékenyen érintett minden köteléket. Szabó 2001. 179.

⁴⁴ Téry őrgy. 1942. 11. 15-30-i jelentés

havazásban végrehajtott műszaki erősítési munkálatokról, a saját részre elkészített melegedőhelyek átadásáról, a váltás (pontosabban annak elmaradásának) problematikájáról, a hosszas távollét okozta családi problémákról és a szabadságoltatás hiányáról.⁴⁵

Érdekes vizsgálati kérdés lehet a következő: Amennyiben elfogadjuk, hogy ha a parancsnok saját érdekének megfelelően, esetlegesen jó színben akarta feltüntetni alegységét, akkor a korábbi jelentésekben megfogalmazott „lelkes” jelző némileg túlzó lehetett. Akkor ezzel párhuzamosan a november végi és decemberi „megfelelő” jelző is felülértékelt lehetett? Valamint egyáltalán előfordulhat-e, hogy egy alegységparancsnok az általa vezetett alegységre ráakassza a rossz jelzőt? Viszont, ha ezeket nem tehetik meg a mindenkori parancsnokok, akkor a jelentések nem érik el céljaikat és így az előjáróban téves kép alakul ki az alegység állapotáról.

Élelmezési ellátás

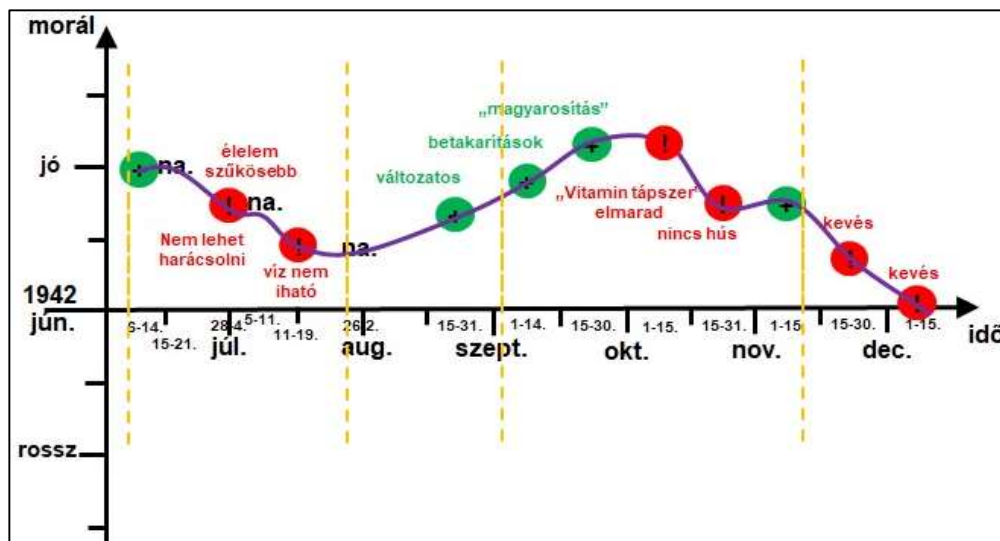
A következőkben azt vizsgálom, hogy miről árulkodnak a hangulatjelentések az oly sokat hangoztatott élelmezés tekintetében. Az alegységparancsnok véleménye szerint a jó élelmezési ellátás rendkívül pozitív hatással van az állomány morális állapotára. Ezt a legelső jelentésében már meg is említi: „*A hadi élelmiszerkészítéssel, úgy mennyiségre, mint minőségre kíváló, ami a legénység hangulatára igen jó hatást gyakorol.*”⁴⁶ Az átcsoportosítás elején még nem jelentett kihívást az élelmezési ellátás, többször sem érezte szükségét, hogy bármit is írjon ezzel kapcsolatban. A megállapított tendenciát a 4. sz. ábrán⁴⁷ mutatom be. (Az ábrán na. – nincs adatot jelent) Az élelmezés megítélése azért jelent nehézséget, mert a minőség megítélése roppant szubjektív és egyénenként is változhat. Július végéig ugyan folyamatosan nőttek a panaszok, melyek negatívan befolyásolták a hangulatot. Először negatív jelző június végén készült: „*Az elmúlt hét bőséges és változatos élelmezési ellátása e héten egyhangúbb és szűkösebbre szorított. A napi négy cigaretta nem elég.*”⁴⁸ Itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a menetben lévő könnyű hadosztály ellátásához napi több mint 40.000 adag ételre volt szükség, aminek a kiosztása a folyamatos mozgás okán nem volt egyszerű. Ráadásul a teljes menet több mint 50 napig tartott, aminek végrehajtásához közel kettő millió étkezésre volt szüksége az együtt menetelő hadosztály szervezetnek. Az ehhez való alapanyagot csak úgy lehetett eljuttatni a szükséges helyekre, hogy a manővererők menetelése közben az ellátó vonatoszlopok folyamatosan ingáznak a raktárak és a főzőpontok, valamint a főzőpontok és a kiosztó pontok között. Mindezt úgy, hogy a kiosztó pont ritkán települt kétszer ugyanarra a helyre. Ebből adódóan az, hogy még napi 4 szál cigarettát is ki tudtak osztani, az nem arról tanúskodik, hogy nem lettek volna képesek fenntartani az ellátási rendszert. Még ha ezt a háború elején a katonák negatívan is élték meg.

⁴⁵ Téry őrgy. 1942. 12. 01-15-i jelentés

⁴⁶ Kassay alez. 1942. 06. 06-14-i jelentés

⁴⁷ Az ábra a szerző saját készítése.

⁴⁸ Kassay alez. 1942. 06. 28-07. 04-i jelentés

4. ábra. Élelmezési ellátás.

Az élelmezési szakág szempontjából a hídfőcsaták idején némi könnyebbség állott be, ami megjelenik az élelmezés színvonalának növekedésében. Természetesen ez a statikus harctevékenységi fajtának köszönhető, hiszen az ellátási útvonalakat jól ismerték, valamint pontosan tudták, hogy az ellátandók hol vannak a térben. A konyhák hosszabb távra letelepülhettek, így hatékonyabbá váltak. A védelmi előkészületek idején ez tovább erősödött, amiről már Téry százados írt jelentésében: „Az élelmezési kiszábat bőséges. [...] Kívánatos lenne nemcsak a betegek, hanem az első vonalban szolgálatot teljesítők részére a más hadosztagyoknál kiadott vitamin tápszer.”⁴⁹ Egyértelműen arról beszélt, hogy van mit enniük és a szükséges mennyiségben ez rendelkezésre is áll. Olyan (rész)kérdéssel is volt lehetőségük foglalkozni, mint az immunrendszer erősítését szolgáló vitaminkészítmények hiánya. Ami természetesen nem egy elhanyagolandó dolog, viszont a későbbiekhez képest ez nem jelenthetett általános problémát. Az is igaz, hogy a tüzer csapatokhoz, akik a peremvonalról 1-2 vagy akár 4-5 kilométerre is voltak, sokkal könnyebb volt kijuttatni az ellátmányt, mint ahhoz a gyalogos katonához, aki a tényleges első vonalban valahol egy árokban lapult. Nem mellesleg, ha nappal kidugta a fejét, a szovjet katonák rálöttek. Nem beszélve azokról, akik még ezek előtt voltak a fedező-biztosítási övben kihelyezve.

Októberben az időjárás egyre inkább megnehezítette az ellátást. Ezek azonnal megmutatkoztak a jelentésekben. „Az élelmezés az utóbbi 15 napon mind minőségileg mind mennyiségben csökkent. [...] az élelmezés egyhangú és 5-6 napon keresztül bús nélküli.”⁵⁰ Itt már egyértelműen leírja, hogy az élelmezési ellátásnak negatív hatásai vannak a katonák morális állapotára. Már nem eseti jellegű volt, mint korábban, hanem általánosságban fogalmaz a problémákról. Olyanokról, melyek minden katonáját érinthették. Úgy gondolom, hogy ezt a problémát a következő idézet nagyon jól prezentálja: „[...] az élelmezés terén érzi leginkább az egyszerű ember a róla való gondoskodást.”⁵¹ Ekkorra már a lovakat hátraszállították,

⁴⁹ Téry szds. 1942. 09. 01-15-i jelentés

⁵⁰ Téry szds. 1942. 10. 15-31-i jelentés

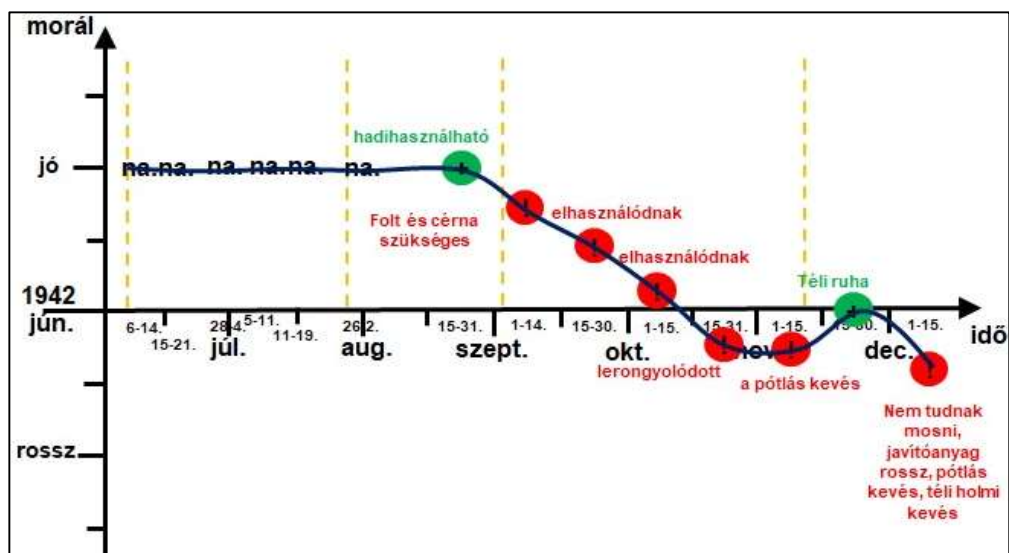
⁵¹ Téry szds. 1942. 11. 01-15-i jelentés

aminek a hatása a leggyorsabban az élelmezés szakterületén jelentkezett. A komolynak mondható gondok decemberre már tömegessé váltak. Érdekes módon a parancsnok az élelmezéssel kapcsolatban azzal kezdi a jelentését, hogy „Az élelmezés minőségileg igen jó [...]”⁵². Viszont ezt követően felsorolja, hogy a főzelék a „legénységnek szokatlan”, a kenyér kiszabot még pótlással sem elég, inkább térjenek át egytálételekre, hátha az kiadósabb lesz, valamint a megerőltető fizikai munka ellenére nem kapnak megfelelő adagokat. Ezt a bekezdését sokkal inkább lehet úgy érteni, hogy amit kapnak, az nem rossz minőségű, csak nagyon kevés.

Szintén érdemes lenne összehasonlítást végezni egy gyalogos zászlóaljjal, ahol hasonló „gazdaságok”⁵³ létrehozása sokkal körülményesebb volt, mint a tüzércsapatoknál.

Ruházati ellátás

Talán a Don-kanyarban harcoló 2. hadsereg tekintetében a legtöbbet emlegetett téma a ruházati ellátás problematikája.⁵⁴ A kicsoportosítás időszakáról a jelentések nem tartalmaznak információt ezzel kapcsolatban, ami arra utal, hogy addig nem jelentkezett gond, illetve nem érték el azt az ingerküszöböt, hogy egy ilyen jelentésbe kerülhessen.

5. ábra. Ruházati ellátás.

Az 5. számú ábrán⁵⁵ is jól látható, hogy egészen augusztus végéig nem került szóba a ruházati ellátás hiányossága. Szeptember elején is csupán egy rövidke mondat erejéig tért

⁵² Téry Örgy. 1942. 12. 01-15-i jelentés

⁵³ A hátrébb lévő csapatok rendszeresen állítottak fel helyben beszerzett háziállatokból kisebb gazdaságot az élelmezésük kiegészítésére. Például a vizsgált osztály is rendelkezett tehennel, amik tejet biztosítottak számára.

⁵⁴ Szabó 2001. 179–180.

⁵⁵ Az ábra a szerző saját készítése.

ki rá: „*A ruházatot a folyamatos javítás által még hadihasználható.*”⁵⁶ Ezt nem tartom meglepetésnek, hiszen az évszaknak megfelelő hadigyakorló öltözetben indultak ki a frontra. Az ősz beköszöntével a tavasz óta hordott gyakorló öltözetek állapota leromlott. Erről tanúskodnak a hangulatjelentések is. Pontosabban, hogy az alegységparancsnok meglátása szerint a katonái által viselt ruházat elhasználódott, valamint a foltozó és cérnaanyag híján javításuk nem megoldható.⁵⁷ Kritikussá vált a helyzet, amikor a téli időjárás beálltával az öltözetek elégtelenné váltak, ráadásul a sok használat és mosás okán lerongyolódtak. Ennek morális hatásáról leginkább csak utólag számolt be, amikor a probléma már enyhülni látszott. Méghozzá a novemberi jelentésében, amikor a téli kiegészítő felszereléseket megkapták. Miszerint a pótlás „[...] az elmúlt hónap kedvezőtlen helyzetét javította.”⁵⁸ Viszont az előző havi jelentésekben csupán utal a „kedvezőtlen” helyzetre. Ír arról, hogy kevés a ruházati pótlás, nincs cérna, hogy megvarrják a ruhákat, de nem jelenti ki, hogy a helyzet kedvezőtlen vagy éppen rossz lenne. Konkrétumok nélkül írta körbe a problémát, és így nehéz behatárolni és pontos képet alkotni, hogy milyen a ruházati ellátás az alegységnél. Itt arra gondolok, hogy ennek a kifejezése akár az élelmezéssel szemben is egészen egzakt módon leírható. Az étkezésnél eltérhet a kalóriabevitel, annak felhasználása, ráadásul az emberi szervezetek eltérő anyagcseréjükből fakadóan a bevitt táplálékot is különböző mértékben hasznosítják. Viszont a lyukas bakancs vagy a szakadt zubbony egészen könnyen számolható és rövid idő alatt felmérhető. Tehát ha azt írta volna le, hogy a 10/1. ütegnél a 146 főből már csak 28 személynek van ép lábbelije, és így szükséges 118 pár pótlása, az sokkal érthetőbb lett volna.

A grafikonon látható negatív tartományba való átlépést mindössze a december eleji jelentés tudta megfelelően meghatározni. Itt mondhatni, kifakadt a ruházattal kapcsolatban. Olyan tárgyilagos információkat szolgáltatott, melyek hatása az 5. sz. ábrán látható tendenciát kifejező görbe meredekségét jelentősen módosította. Itt írja az alábbiakat: „*A bóköpeny ütegenként 4 drb. (sic!) kevés. A figyelőben és a felderítésben résztvevő tiszték és legénység is nélkülözői [...]*”⁵⁹ Azt nem lehet tudni, hogy pusztán azért lett szókimondóbb, mert előléptették őrnaggyá, vagy azért, mert már megelégette a hiányosságokat. Az viszont biztos, hogy hó már volt korábban is, téli álcájuk pedig akkor sem volt több. Elgondolkodtató, hogy azok a tüzérek, akikről a jelentésében beszél, mindössze néhány 100 méterre (vagy legfeljebb egy kilométerre) voltak az ellenséges vonalaktól. Nem elhanyagolható az az információ, hogy ezek a hóval borított tájon zöld ruhában közelítették meg azokat a figyelőket, melyeknek létfontosságú volt, hogy rejtettek maradjanak.

Összegzés

A kutatást természetesen nem tekintem lezártnak. Sokkal inkább kezdetnek, mellyel a hadi történeteket és a velük együtt járó mindenféle egyéb eseményeket egy újabb aspektusból lehet megismerni. Az alegység szinten történtek éppúgy hatással lehetnek a hadsereg egészére (főleg, ha ezek a jelenségek általános érvényűek), mint fordítva. A nagy narratíva mélyére nézve megláthatjuk a mindennapi problémákat, azokat a gondokat, melyek

⁵⁶ Téry szds. 1942. 09. 01-15-i jelentés

⁵⁷ Téry szds. 1942. 09. 15-30-i jelentés

⁵⁸ Téry szds. 1942. 11. 01-30-i jelentések

⁵⁹ Téry örgy. 1942. 12. 01-15-i jelentés

a besorozott hétköznapi emberek gondolatait, hitét, önbizalmát és cselekedeteit befolyásolták.

Ilyen vizsgálat útján láthatjuk, hogy az alegységparancsnok miként finomítja a jelentését annak érdekében, hogy az előljáró szemében ne képezzen tüskét és ne tekintsenek rá alkalmatlan vezetőként. Minden szintű parancsnok felelős mindenért, többek közt a csapata morális állapotáért is. Ha az nem megfelelő, az egyszemélyi vezetési struktúrában nem jelent gondot a felelős megtalálása. A kérdés csupán az lehetne, hogy ugyan miért változhat negatív vagy éppen pozitív irányba a hangulat. Az elemzés során alapvetésnek tartottam, hogy egy csoport morális állapotára a rajta kívül álló esemény, mely tőle függetlenül is bekövetkezik, éppúgy hatással van, mint a belső ingerek. Kicsit másként megfogalmazva, ha nem kapnak elegendő téli kesztyűt, az nem az alegységparancsnok hibája, viszont a beosztottjai fognak fázni, ami befolyásolja a morális állapotot. A realizálódott hangulatváltozást pedig a hangulatjelentések hivatottak visszacsatolásként jelezni az előljáró számára. Jelen vizsgálati stádiumban még korai lenne kijelenteni azon feltevés igazoltságát, hogy a hivatalos úton és egyben objektív céllal bekért jelentések szándékos vagy akár szükségszerű torzításokat is tartalmaznak. Így a magasabb döntéshozók eredendően nem kerülhettek reális helyzetképbe, miáltal az elhatározásaik sem lehettek megfelelően megalapozottak.

Összegezve az elemzés eredményét, elmondható, hogy az aktuális parancsnok az osztályában uralkodó hangulatot sokáig lelkesnek és jónak tartotta. Mindössze az év végén ítélte csupán megfelelőnek. Kritikusnak vagy éppen rossznak sohasem tartotta. Természetes, hogy a morált sok minden befolyásolja. Talán a motivációkutatás legfontosabb tételei közé tartozik az Abraham Maslow által kidolgozott szükségletelmélet, mely egy piramis szerű ábrán (6. sz.) került ábrázolásra.⁶⁰ Ezen jól látszik, hogy a legalapvetőbb szükséglet a fiziológiai (ívás, evés, nemi együttlét) igények kielégítése. Melyekből a részletes analízis alá az élelmezési ellátást vontam. Az elemzés azt mutatja, hogy először csökkenő tendenciát már a kicsoportosítás során lehetett tapasztalni, mely alapvetően a mozgásban lévő csapatok bonyolult ellátási lehetőségeinek tudható be. Az is látszott, hogy amint statikusabb jellegű feladatot kaptak és ebből kifolyólag az ellátást könnyebb volt megszervezni, az élelmezés színvonalában növekedés tapasztalható. A lovak hátraszállításának eredményeként csökkenő teherszállítási kapacitás következtében a tendencia ismét csökkenő jeleget mutat.

---

⁶⁰ Fodor 2007.

6. ábra. Maslow-piramis.

A második részletesebb elemzésem a piramis második fokába sorolható. Méghozzá a ruházat által biztosított fizikai védelemet vettem górcső alá. Úgy találtam, hogy amikor évszaknak megfelelően és kielégítő minőségű öltözetet viseltek, nem volt olyan jellegű probléma, mely elérte volna a parancsnok ingerküszöbét. Viszont, amikor a szükséges pótlások nem érkeztek meg, és az időjárás is zordabbá vált, úgy ez a szükséglet is erőteljes csökkenő tendenciát mutatott, melyen az elégtelen mennyiségben kijutó pótfelszerelések sem tudtak jelentősebb változást eszközölni.

Jelenleg két alapvető szükségletben is jelentős negatív hatást érzek, így nem érzem azt, hogy a valós motivációs szint még november végén is lelkes lehetett. A forrás feltárása során megfelelő információmennyiséget találtam még további három téma részletesebb elemzéséhez. A piramis negyedik szintjébe sorolom a katonacsapadatok helyzetével foglalkozó gondolatokat, mely összefüggésben van a társadalom által mutatott megbecsüléssel a hadbavonultak hozzátartozói iránt. A harmadik szinthez tartozik a kapcsolattartás a hátszágban maradtakkal. Végül a katonák közt terjedő pletykákat és szóbeszédet lehet szemügyre venni, mely fontos összetevője a második szint integráns részét képező kiszámíthatóságnak. A kutatást természetesen tovább lehet (és érdemes is) terjeszteni a harctámogató alegységen kívül, még a harcoló (gyalogos) és a kiszolgáló (vonat) csapatokra is, mivel a feladatkörükből adódóan akár térben és időben egyezések ellenére is más motivációs érték feltételezhető.

László Kázmér

Mood Reports from the Don Bend. Change of Faith, Self-Confidence and Motivation of Artillery Battalion 10/I Fighting on the Eastern Front.

In the great narrative of World War II, the individual soldiers become obscured. Behind the summarizing and almost statistical figures, there are unfairly marginalized individuals who bore the collision of large spheres of interest. Therefore, it is important to examine military events from other angles than just the wide-angle optics of leading events.

In my study, I seek to explore the problems of battalion 10/I commanded to the Eastern Front in 1942, which might have affected their level of ambition. For this, I use mood reports and relevant logs recorded by the battalion commander. Of these, I group the revealed ideas based on subject matter, and then attempt to draw conclusions based on the relationships between them. My main aim is to determine the mental state of the subordinates and the factors that influence them from the perspective of the sub-commander.

This is interesting because in an autocratically organized, hierarchically structured violence organization, one-man leaders are responsible for everything they have done or failed to do. Paradoxically, it is in the interest of a commander to flatter them in the eyes of senior executives, so that this can issue a positive “certificate” of themselves, too.

The study contributes to the expansion of knowledge regarding the military history of the 2nd Army of Hungary, and it also helps the development of the knowledge of today’s military leaders, making it easier for them to understand the moral changes taking place in the subunits.

Források

Levéltári források

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár. II. fondfőcsoport. 2. hadsereg iratanyaga. 25. d.

10/I. tüzérosztály hangulatjelentései.

10/I. tüzérosztály helyzetjelentései.

10. k. ho. hangulatjelentésekkel kapcsolatos észrevételei.

Szabályzatok

APP-6 NATO Military Symbols for Land Based Systems. [1986.]

FM 6-22.5   FM 6-22.5 Combat Stress Field Manual. Washington D. C., 2000.

Harcászati Szabályzat 1939. Harcászati Szabályzat. 1. Bp., 1939.

Forrásfeldolgozások és forrásgyűjtemények

Lukács–Szabó 2015.   Lukács Bence Ákos, Szabó Péter: A somogyi rosseb hadosztály a Don-kanyarban. Bp., 2015.

Szakirodalom

Andaházi Szeghy Viktor: A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban. 1941. június-december. Szeged, 2016.

Barta Róbert: Világháborúk sodrában (1914–1945). In: Bárány Attila, Barta János, Barta Róbert, Forisek Péter, Pósnán László: Egyetemes történelem. Bp., 2004. (21. századi enciklopédia.)

Fodor 2007.   Fodor László: Fejezetek a motivációkutatásból. Bp., 2007.

Gyáni 2000.   Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000.

Gyáni 2002.   Gyáni Gábor: Történésszdiskurzusok. Bp., 2002.

Gyáni 2007.   Gyáni Gábor: Relatív történelem. Bp., 2007.

- Gyáni Gábor: Az elveszithető múlt. Bp., 2010.
- Gyáni 2015. Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata igaz története? In: A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk.: Kincses Katalin Mária. Bp., 2015. 25–38.
- Keegan 2013. John Keegan: A csata arca. A közkatonák háborúja 1415–1976. Bp., 2013.
- Kincses 2015. Kincses Katalin Mária (szerk.): A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Bp., 2015.
- Kiss Gábor Ferenc: „Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton ...” A magyar királyi Honvédség gyorscsapatai. Szeged, 2014.
- Kövér György: A magánélet titkai és a napló. In: Aetas, 23. (2008) 3. sz. 82–100.
- Ormos Mária: A történelem és a történelemtudományok. Bp., 2003.
- Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Debrecen, 2006.
- Pihurik Judit: Második világháborús naplók és emlékiratok, mint történeti források. In: Aetas, 22. (2007) 2. sz. 130–146.
- Pihurik Judit: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943. Bp., 2015.
- Ránki György: A második világháború története. (3. kiadás.) Bp., 1982.
- Romsics 2004. Romsics Ignác: Múltról a mának. Bp., 2004.
- Romsics 2011. Romsics Ignác: Magyarország a második világháborúban. Bp., 2011.
- Szabó 2001. Szabó Péter: Don-kanyar. Bp., 2001.
- Szabó Péter, Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. Bp., 2002.
- Ungváry 2005. Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp., 2005.
- Ungváry 2010. Ungváry Krisztián: Magyarország a második világháborúban. Bp., 2010. (Magyarország története 19.)

Kovács I. Gábor – Takács Árpád

Bihar megyei, hajdúsági és debreceni származású református MTA-tagok
(1920–1944) ősfái

A két világháború közötti magyarországi elítscsoportok kutatásának keretében kezdünk foglalkozni a tudáselittel. Ennek körébe azokat soroltuk, akik a széles értelemben vett tudás termelésében, elosztásában, továbbadásában szerepet játszó intézmények legfelső pozícióit foglalták el.¹ Az így meghatározott tudáseliten belül a legtöbb pozíciót az egyetemi tanárok és a Magyar Tudományos Akadémia tagjai foglalták el. Hosszabb ideje foglalkozunk ennek a két legfajsúlyosabb tudáselit-csoportnak a rekrutációjával, társadalmi származásával.² Úgy gondoljuk, hogy a problémát érdemes felekezeti-művelődési alakzatok szerint tagolni.³ Ilyen megfontolásból kezdtük a különböző felekezeti-művelődési alakzatokból származó egyetemi tanárok és akadémikusok családfáit illetve ősfáit összeállítani.⁴ Ezen belül kipróbáltuk azt is, hogy kiválasztottunk kisebb-nagyobb tájegységeket.⁵ Most egy kisebb terület, a Bihar megyei, hajdúsági és debreceni régió két világháború közötti református akadémikusait választottuk ki. Azt reméljük, hogy a 13 közül ősa érdemes a helytörténészek és a régió iránt érdeklődők figyelmére s észrevételeik segítenek is tökéletesíteni ezeket az összeállításokat.

Balogh Ernő

orvos, onkológus, egyetemi tanár

MTA tagság: l. 1942. máj. 15., tanácskozó 1949. okt. 31., l. tagsága visszaállítva 1989. máj. 9.

(Nagyszalonta, Bihar m., 1890. augusztus 11. – Budapest, 1964. november 24.; a Farkasréti temetőben nyugszik.)

Nemesség: Bihar megyei nemes család, amelynek nemességét 1825-ben és 1830-ban igazolták.

Apja: nemes Balogh Elek (ref., Nagyszalonta, 1845 – Nagyszalonta, 1916. jan. 2.). Pesten és Bécsben (1865–1866) járt egyetemre, 1868-tól Nagyszalonta tisztiorvosa, a Ferenc József r. lovagja (1912), a MÁV orvosi tanácsadója, a nagyszalontai református egyházmegye tanácsbírája. 1888-ban Bihar vm. virilistája (475 forint adó).

Apai nagyapja: nemes Balogh János, szabad hajdú. Fia a bécsi egyetem anyakönyvébe 1866-ban „Öconom”-ként jegyezte be (mezőgazda/gazdatiszt).

Anyja: nemes Kenyeres Ilona (ref., Nagyszalonta, 1852 – Bp., 1938. márc. 16.). Balogh Elek második felesége volt.

¹ Kovács I. G. 2011.

² Kovács I. G.–Kende G. 2011.

³ Kovács I. G. 2019.

⁴ Kovács I. G. 2012.; Kovács I. G. 2014.

⁵ Kovács I. G. 2016.

Anyai nagypapa: nemes Kenyeres János (ref., Nagyszalonta, 1818 – Nagyszalonta, 1881. dec. 29.). Ügyvéd. 1835–1839: publicusként a debreceni ref. kollégiumban végezte a bölcsészetet és a jogot; közben 1836–1837-ben Késmárkon tanult. 1848–1849 előtt Nagyszalonta főbírója, 1849-től szolgabíró.

Anyai dédapa I.: nemes Kenyeres Mihály (ref.)

Vallása: ref.

Felesége: nemes Gödény Irma (ref., Balkány, 1890. dec. 3. – Bp., 1960. szept. 23.). Házasságkötés: 1919. márc. 31. Apja: Gödény Ferenc (ref., Balkány, 1867 – Hajdúsámson, 1937) földbirtokos (1897: 366 kh, 1925: 882 kh), a hajdúsámsoni ref. egyház főgondnoka. Anyja: Goda Róza (ref., –1934). Gödény Irmának is volt birtoka (214 kh).

Középiszkola: 1900–1908: aradi kir. kat. gimn., I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1908. jún. 13.

Bay Zoltán

fizikus, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1937. ápr. 29., r. 1945. máj. 30.; tagsága megszűnt külföldre távozása miatt 1949. nov. 29., r.

tagsága visszaállítva 1989. máj. 9., t. 1981. máj. 5.

(Gyulavári, Békés m., 1900. július 24. – Washington, USA, 1992. október 4.; 1993. ápr. 10-től Gyulán, a Gyulavári református temetőben családi sírboltban nyugszik.)

Nemesség: A barczi nemesi előnév először Bay Zoltán apjának, Bay Józsefnek 1910-es gyászjelentésén tűnik fel, majd Ilona nevű testvérének 1912-es partecéduláján. Bay Józsefnek gyászjelentésén ismét a barczi előnév szerepel 1931-ben. Bay Zoltán viszont később a ludányi előnevet kezdte használni. Valójában azonban a nemes Bay családok egyik ágával sem igazolható a kapcsolat, nem mutatható ki a kétségtelen leszármazás. Az első igazolható ősök a Gömör megyei Balogújfaluban és környékén elterjedt Balyó jobbágy-családból származnak.

Apja: barczi Bay/Balyi József (ref., Alsókállosa, Gömör m., 1858. nov. 29. – Gyulavári, 1910. nov. 11.). Református lelkész. Miskolci ref. gimnáziumi, s debreceni teológiai tanulmányok után a Bihar megyei Árpádon volt segédlelkész későbbi apósa mellett. 1889-től a Gyulavári református egyházközség templomépítő lelkésze (1889–1910), a békésbánnati egyházmegye tanácsbírája.

Apai nagypapa: Balyo/Balyi/Baji Pál (ref., Balogújfaló, Gömör m., 1824 – 1885. márc. 17.). Uradalmi kasznár. 1849-es házassági anyakönyvében úgy szerepel, mint „*Gömör megyebeli Újfaluban lakó becsületes ifjú legény*”. Gyermekei születésekor 1850-ben külön jelző nélkül szerepel az anyakönyvben, 1856-ban és 1858-ban feleségével együtt, mint az Alsókállosához tartozó Teskipusztán lakó „*tiszt pár*”, 1871-ben pedig mint Méhiben lakó „*ref. kasznár*” van bejegyezve.

Apai nagyanya: Czégényi Hermína (ref., Magyarpokorágy, Gömör m., 1831 – Debrecen, 1909. dec. 5.). Házasságkötés: Zsíp, 1849. febr. 15.

Apai dédapa I.: Balyo Péter (ref.). Valószínűleg telkes jobbágy Balogújfaluban.

Apai dédanya I.: Szabó Erzsébet (ref., Szútor, Gömör m.)

Apai dédapa II.: nemes Czégényi József (ref.) magyarpokorági iskola tanító/oskola Rector.

Apai dédanya II.: Madár Zsuzsanna (ref.)

Anyja: Böszörményi Julianna (ref., Árpád, Bihar m., 1864 – Zsadány, 1931. dec. 3.). Házasságkötés: 1890.

Anyai nagyapa: Böszörményi Károly (ref., Jákóhodos, Bihar m., 1821 – Árpád, 1891. nov. 19.). Református lelkész. A debreceni ref. kollégiumban végezte a gimnáziumot, 1838-tól 1843-ig ugyanott tógátus, bölcsészetet, jogot és teológiát hallgatott. 1846-tól 1891-ig a Bihar megyei Árpád ref. lelkésze volt. Felmenői 300 éve lelkészek. A család egyik tagja 1646-ban kapott nemességet.

Anyai nagyanya: Szánthó Julianna (ref., Hegyközszentimre, Bihar m., 1827 – Nagyszalonta, Bihar m., 1899. febr. 17.). Házasságkötés: 1847.

Anyai dédapa I.: Böszörményi József (ref., Jákóhodos, Bihar m., 1791 – Tenke, Bihar m., 1870.). Református lelkész. Mezőtúri ref. gimnáziumi tanulás után 1812-től 1816-ig volt tógátus a debreceni kollégiumban. A Bihar megyei Gyantán, Tenkén és Nagyszerénden szolgált.

Anyai dédanya I.: Szele Klára (ref., 1795–1853)

Anyai dédapa I. apja: Böszörményi József (ref., Debrecen, 1755 k. –). Református lelkész. A középiskolát és az akadémiai tagozatot a debreceni ref. kollégiumban végezte, 1770-ben subscribált. Jákóhodosi, paptamási, majd bihardiószegi ref. lelkészként szolgált.

Anyai dédapa I. anyja: Kuthi Klára (ref.)

Anyai dédanya I. apja: Szele Dániel (ref., Mezőkeresztes, Borsod m., 1760 k. –). Református lelkész. A gimnáziumi osztályokat Sárospatakon végezte, majd 1775-ben subscribált a debreceni ref. kollégiumban. Bihardiószegi ref. lelkész volt.

Anyai dédapa II.: Szánthó Dániel (ref., Hegyközszentimre, 1785 k. –). Református lelkész. A debreceni ref. kollégiumban tanult, majd Hegyközszentimrén szolgált.

Anyai dédanya II.: tordai Illyés Zsófia (ref.)

Anyai dédapa II. apja: Szánthó János (ref., Debrecen, 1743–1826). Református lelkész. A szatmári ref. gimnáziumban tanult, majd 1759-ben subscribált a debreceni ref. kollégiumban. Hegyközszentimrei és érsemjéni lelkész volt, s az érmelléki egyházmegye esperese.

Anyai dédanya II. apja: tordai Illyés János (ref., Hajdúszoboszló, Hajdú m., 1753 k. –). Református lelkész. Hajdúszoboszlón tanult, majd a debreceni kollégiumban subscribált 1769-ben. Sarkadon, majd Biharvajdán és a szintén Bihar megyei Szalárdon szolgált.

Vallása: ref.

Testvére: Bay Erzsébet (ref., Gyulavári, 1904. márc. 7. – 1991). Zongoratanárnő, akinek a férje Szabó István (ref., Debrecen, 1898. júl. 2. – Budapest, 1969. febr. 19.) történész, levéltáros, egyetemi tanár, az MTA tagja volt.

Feleségei: 1. Lázár Ilona (ref. – 1977). Házasságkötés: 1932. 1945-ben elváltak. Szülei: Lázár Géza építézmérnök és Rádai Ilona (1894–1972). 2. Herczegh Júlia (unit., Torda, Torda-Aranyos m., 1924. nov. 2. –). Házasságkötés: 1947. Testnevelő tanárnő. Apja: Herczegh Kálmán Vilmos (róm. kat.) vezető MÁV tisztviselő, anyja: Debreczeni Julianna (unit.).

Középkiskola: 1910–1918: debreceni ref. kollégium főgimnáziuma, I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1918. jún. 27.

Csánki Dezső

történész, levéltáros, államtitkár

MTA tagság: l. 1891. máj. 8.; r. 1900. máj. 4., másodelnök 1931. máj. 15. – 1933. ápr. 29.

(Füzesgyarmat, Békés m., 1857. május 18. – Budapest, 1933. április 29.; a Farkasréti temetőben nyugszik.)

Apja: Csánki Benjámín (ref., Komádi, Bihar m., 1818. dec. 5. – Füzesgyarmat, 1884. ápr. 1.). Református lelkész. A debreceni református kollégium gimnáziumába járt, 1834-ben subscribált (ekkor már apja meghalt), 1834-től három évig bölcsészetet, 1836-tól két évig jogot, 1837-től három évig teológiát hallgatott. 1847-től 1884-ig Füzesgyarmat református lelkésze volt, a békésbánati ref. egyházmegye tanácsbírája.

Apai nagyapja: Csánki István (ref., Vác, 1785 – Komádi, 1834-ben már nem élt). 1807-ben subscribált a debreceni ref. kollégiumban. 1812–1814: rector, 1818 k. segédlelkész volt Komádiban. Az 1820-as években a Bihar megyei Ártánd, majd Bojt református lelkésze volt.

Apai nagyanyja: Nagy Katalin, 1834-ben már özvegyként élt Komádiban, a debreceni kollégiumi nyilvántartás szerint: plebejus/közrendű.

Apai dédapa I.: Tsánki János (ref.) negyedtelkes váci jobbágy, 7 kapás szőlővel (kb. 1–1½ kat. hold szőlőterületnek felel meg)

Apai dédanya I.: Bodonyi Sára (ref.)

Anyja: Bergmann Emilia (evang., – meghalt 1877 előtt). Testvére, Bergmann Amália, Csák János vésztői ref. lelkésznek a felesége volt.

Anyai nagyapja: Bergman József (evang., Szárazd, Tolna m., 1801 – Füzesgyarmat, 1877. jún. 15.). Füzesgyarmati uradalmi tiszt. Testvére Bergman Frigyes (1814–1881) györkönyi (Tolna m.) evangélikus lelkész.

Anyai dédapa I.: Bergman Christian Teofil (evang., Sopron, 1767. máj. 29. –) A soproni evang. líceumban és Jénában (1790–1791) tanult, evangélikus lelkész Szárazdon, Tolna megyében.

Anyai dédapa I. szülei: Bergmann Christian Ehrenfried (evang.) üveges mester, aki 1765-ben szerzett polgárjogot Sopronban. Apja a szászországi Zittauban posztókészítő volt. Felesége egy soproni üveges özvegye volt, 1765. ápr. 14-én kötöttek házasságot.

Anyai dédanya I.: Wolmuth Zsuzsanna (evang.)

Testvére: Csánki Benjámín (ref., Füzesgyarmat, 1868. jan. 3. – Debrecen, 1943. jún. 5.). A debreceni egyetem hittudományi karának professzora. Az ő veje volt Tóth Lajos (1876–1936) jogtudós, debreceni egyetemi tanár, az MTA tagja.

Vallása: ref.

Felesége: 1. felesége Matterny Gizella (evang., Eperjes, 1858. máj. 8. – Bp., 1916. dec.). Házasságkötés: 1880. Apja: Matterny József (– Sátoraljaújhely, 1901. ápr. 17.) sátoraljaújhelyi szabómester, anyja: Sebők Otília. 2. felesége Tomanek Paula (róm. kat. – Bp., 1938. dec. 7.)

Gyermeke: Csánki Dénes (1885–1972) a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, festőművész, művészettörténész.

Középiskola: 1867–1872: debreceni református főgimnázium, I–V. oszt.; 1872–1875: késmárki evangélikus líceum, VI–VIII. oszt.; érettségi Késmárk: 1875.

Dézsi Lajos

irodalomtörténész, egyetemi tanár

MTA tagság: l. 1906. márc. 23., r. 1923. máj. 11.

(Debrecen, Hajdú m., 1868. augusztus 22. – Budapest, Pest m., 1932. szeptember 17.; a szegedi Belvárosi temetőben nyugszik.)

Apja: Dézsi János (ref., Debrecen, 1815. márc. 23. –). Székkötő-napszámos. Az 1869-es népszámlálás szerint szoba-konyhás lakásban lakott öt gyermekével. A szoba egyszersmind székkötő műhely is volt. Napszámosként szerepel gyermekei születési anyakönyvében: 1856, 1859, 1868. Iparos/székkötő/székcsináló az 1864-es anyakönyvben és Lajos fia debreceni ref. kollégiumi anyakönyvében: 1878–1886. Fia 1893-as berlini egyetemi anyakönyvi bejegyzése szerint: Kaufmann/kereskedő.

Apai nagyapja: Dézsi János (ref.)

Apai nagyanyja: Faragó Mária (ref.)

Anyja: Pozsgai Julianna (ref., Debrecen, 1824. ápr. 5. –)

Anyai nagyapja: Pozsgai József (ref.)

Anyai nagyanyja: Császi Julianna (ref.)

Vallása: ref.

Felesége: Dobrzyniecki Olga (róm. kat., – 1930. febr.). Házasságkötés: 1896. ápr. 8. Apja: lovag Dobrzyniecki Gergely (róm. kat., 1839 – Bp., 1923) állami, majd fővárosi mérnök a fővárosi mérnöki hivatalban, anyja: Knódl Karolina (róm. kat., 1849 – Bp., 1937. szept. 24.).

Középiskola: 1878–1886: debreceni ref. főgimn., I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1886.

Gyalókey Jenő

hadtörténész, levéltáros, tüzérezredes

MTA tagság: l. 1926. május 6., r. 1936. május 14.

(Nagyvárad, Bihar m., 1874. április 28. – Budapest, 1945. március 10.; a Farkasréti temetőben nyugszik.)

Nemesség: Árpád-kori eredetű Sopron megyei birtokos család. 1418-ban Zsigmond királytól kaptak címeres levelet. A 16. században átszármaztak Vas, Zala, Veszprém és Komárom megyékbe. 1763-ban a család Vas megyei tagjainak nemességét legfelső helyről igazolták. Zala megye bizonyítványa alapján 1795-ben Bács megyében, 1840-ben Bihar megyében hirdették ki a család nemességét. Előnév: szentgyörgyi és gyalókey.

Apja: szentgyörgyi és gyalókey Gyalókey Lajos (ref., [1852. dec. 20.-án első feleségével kötendő házassága miatt változtatta meg addig római katolikus vallását], Szalacs, Bihar m., 1825. nov. 13. – Nagyvárad, 1899. febr. 2.). Földbirtokos, ügyvéd, törvényszéki elnök.

Jogi tanulmányait 1841 és 1844 között a nagyvárad királyi jogakadémián végezte. Ezután írnok lett Bihar vármegye aljegyzője mellett. Az ügyvédi vizsga letétele (1847) után Pesten királyi táblai hites jegyző, majd még ebben az évben, visszatérve Bihar megyébe, főispáni titkár lett. 1848-ban beállt a bihari önkéntes zászlóaljba, majd a honvédségnél tizedes, őrmester, hadnagy, főhadnagy lett. Bem, akinek segédtisztje volt, századossá léptette elő. 1849 után a Bihar megyei Ér-Köbölkúton gazdálkodott (1859-ig). 1861-ben Bihar vármegye aljegyzője, majd főjegyzője lett. A megyei bizottmány feloszlata után ügyvédi pályára lépett. A kiegyezés után 1871-től a nagyvárad kir. törvényszék elnöke. A Bihar megyei történelmi és régészeti egyletnek kezdeményezője, megalakulásától alelnöke, a nagyvárad László gőzhengermalmi rt.-nek egyik alapítója s évekig alelnöke volt. 1868-tól 1872-ig a Bihar megyei Deák-párt alelnöke, országgyűlési képviselő, Nagyvárad város törvényhatósági bizottsági tagja. 1892-ben 662 forint adóval virilista. Bihar vm. és Nagyvárad város közéletének, társadalmi életének egyik irányadó és döntő súlyú tényezője volt.

Apai nagyapja: szentgyörgyi és gyalócai Gyalókay Antal (róm. kat., Pápa, Veszprém m., 1778. ápr. 30. –). Gazdatiszt, földbirtokos. Ő az első a családból, aki Bihar megyében telepedett le. A nagyvárad káptalan ősi-pusztai birtokának gazdatisztje Szalacson, 1835-ben Bonorum Eppatus Inspector V. Olaszini (Antal fia bejegyzése a nagyvárad jogakadémia anyakönyvében), végül a nagyvárad római katolikus püspökség uradalmainak főfelügyelője, uradalmi jószágigazgató, Bihar vm. táblabírája.

Apai nagyanyja: Csák Erzsébet (róm. kat., Békényér, Bihar m., 1788. júl. 14. – Nagyvárad, 1874. aug. 24.)

Apai dédapja I.: Gyalókay József (róm. kat.). Fia 1778-as anyakönyvi bejegyzésében: [pápai] cívis.

Apai dédanya I.: Szalay Katalin (róm. kat.)

Anyja: bisitzi Bischitzky/Bisiczky Ludovika/Luise (ref., [1873-ig, házasságkötésig róm. kat.], Sóvár, Sáros m., 1837. febr. 19. – Nagyvárad, 1896. jan. 13.). Házasságkötés: 1873. máj. (Férje második felesége volt.) 1893-ban 350 kat. holdas birtoka volt a Bihar megyei Székelyhídon.

Anyai nagyapja: bisitzi Bischitzky/Bisiczky Antal (róm. kat., Pápa, 1808. febr. 5. – Miskolc, Borsod m., 1891. júl. 24.). 1824-től a győri királyi jogakadémián végezte jogi tanulmányait. 1836-ban a Királyi Kamara sóvári (Sáros m.) felügyelőségén sóhivatali írnok. 1841-ben ugyanitt tisztartó. 1847-ben a Kamara diósgyőri és tokaji uradalmi igazgatóságán első cancellista, később ugyanitt a hegyaljai kir. birtokok igazgatója. A Ferenc József-rend lovagja.

Anyai nagyanyja: veskóczi Szalaky Mária (róm. kat., Ungvár, 1812. márc. 6. – 1896-ban még élt). Felvidéki nemes család.

Anyai dédapja I.: bisitzi Bischitzky/Bisiczky Miksa (róm. kat.) Cívis, Pápa.

Anyai dédanya I.: Banovits Anna (róm. kat.)

Vallása: ref.

Felesége: adelsheimi Grefftner Mária (róm. kat., 1943-ban még élt). Házasságkötés: 1901. júl. 2. Apja: Grefftner Gusztáv (róm. kat.), anyja: Ternajgó Mária (róm. kat., – Kúvin, Arad m., 1912. jan. 9.)

Középiskola: 1883–1891: nagyvárad kir. katolikus (premontrei) főgimnázium, I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1891.

Győrffy István

botanikus, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1940. ápr. 26.; t. 1949. okt. 31.; tagsága visszaállítva: 1989. máj. 9.

(Hidasnémeti, Abaúj-Torna m., 1880. december 10. – Székesfehérvár, 1959. április 16. A csákvári ref. temetőben nyugszik.)

Nemesség: A hajdú nemességgel bíró család a 18. század végén költözött Debrecenbe. Kőhalmi előnevük egyedül a Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái számára készített önéletrajzban szerepel.

Apja: Győrffy Gyula (ref., Debrecen, 1854. jan. 30. – Bp., 1934. febr. 10.). Vasúti tisztviselő. Gimnáziumi tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte. MÁV-állomásfőnök lett Hidasnémetiben, Mendén, illetve Túrkevényen, majd ellenőr a MÁV Aradi üzletigazgatóság számosztályán, végül főellenőr/főintéző a MÁV Kolozsvári üzletigazgatóság számosztályán.

Apai nagyapja: Győrffy Sándor (ref., Debrecen, 1798. ápr. 16. – 1870-ben még élt). Gazdálkodó cívus, Debrecenben a Piac utcán lakott négy szoba, konyhás, kamrás, alapincézett lakásban. Korábban talán kereskedéssel is foglalkozhattak – vagy ő vagy az apja – ugyanis 1829-ben született fia anyakönyvi bejegyzésében megkülönböztető toldalékkal Kalmár Győrffy Sándorként szerepel.

Apai nagyanyja: Pongor Sára (ref., Debrecen, 1811. szept. 14. –). Debreceni cívus család tagja.

Apai dédapja I.: Győrffy István (ref.). Debreceni lakos, a Német utcában lakott.

Apai dédanya I.: Német Sára (ref.). Debreceni lakos.

Apai dédapja II.: Pongor István (ref.). Debreceni cívus, a Német utcában lakott.

Apai dédanya II.: Sarkadi Anna (ref.)

Anyja: nemes sisári Sütthő/Sütő/Süttő Mária (ref., Felsőméra, Abaúj m., 1859. nov. 17. – Bp., 1942. dec. 24.)

Anyai nagyapja: nemes Sütő Károly (ref., Szerencs, Zemplén m., 1823. jan. 28. –). Sárospatakon tanult és ref. lelkész lett Abaúj megyében, Felsőmérán (1856–1887).

Anyai nagyanyja: Demjén Julianna (ref., Mezőkeresztes, Borsod m., 1834. jan. –)

Anyai dédapja I.: nemes Sütő Mihály, Szerencsen élő nemesi birtokos.

Anyai dédanya I.: nemes Maklár Erzsébet

Anyai dédapja II.: Demjén András (ref.). Mezőkeresztesen élt.

Anyai dédanya II.: Mulató Sára (ref.)

Vallása: ref.

Felesége: Greisiger Irma (evang., Szepesbéla, Szepes m., 1882. jan. 16. – Gyöngyös, Heves m., 1947. jún. 29.). Házasságkötés: Szepesbéla, 1905. aug. 25. A késmárki evang. gimnáziumi érettségi (1900. jún. 20.) után a kolozsvári egyetemen tanult, 1904-ben végzett mint botanikus. A tátrai flóra kutatója. 1938-ban középiskolai tanár. Apja: Greisiger Mihály (evang., Tátraalja, Szepes m., 1851. dec. 25. – Szepesbéla, 1912. szept. 10.), orvos, természetbúvár, a Szepesség őstörténetének kutatója.

Gyermeke: Gyórfy Barna (ref., Szepesbéla, 1911. júl. 1. – Bp., 1970. aug. 5.) 1954-től az MTA Genetikai Int. igazgatója, a biológiai tudományok doktora (1957), Kossuth-díjas (1949). 1967-ben az MTA I. tagjává jelölték, de közvetlen politikai beavatkozás miatt az illetékes osztály nem támogatta. Az akadémia 1990. dec. 4-i közgyűlése rehabilitálta, s 1967-től MTA-tagnak nyilvánította.

Középiskola: 1891–1892: sárospataki ref. kollégium, I. oszt.; 1892–1899: aradi kir. kat. főgimn., II–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1899.

Horváth János

irodalomtörténész, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1919. okt. 23., r. 1931. máj. 15.

(Margitta, Bihar m., 1878. június 24. – Budapest, 1961. március 9.; a Farkasréti temetőben nyugszik)

Apja: Horváth József (ref., Sarkad, Bihar m., 1822. júl. 31. – Margitta, 1897. júl. 14.). Csaknem ötven évig volt jegyző Margittán. 1835-től 1840-ig a szalontai nagygyimnáziumban tanult. 1840-től 1843-ig a debreceni református kollégium tanulója, a bölcséleti, jogi és hittani képzést végezte el. Margittán kezdett el tanítani, majd rövid érbogyoszlói jegyzőség után 1851-ben jegyzőnek került vissza Margittára. Ezt a tisztelet haláláig betöltötte.

Apai nagyapja: Horváth Mihály (ref., Sarkad, 1794. okt. 12. –). A debreceni református kollégium anyakönyve szerint plebejus, sarkadi szücsmester.

Apai nagyanyja: Sajti Sára (ref., Sarkad, 1798. jún. 2. –). Házasságkötés: Sarkad, 1816. jan. 30. (Tokai Mihály és felesége, Vass Ilona házában nevelkedett.)

Apai dédapja I.: Horváth József (ref.). Sarkad.

Apai dédanya I.: Nagy Panna/Anna (ref.)

Apai dédapja II.: Sajti Pál (ref.). Sarkad.

Apai dédanya II.: Balogh Erzsébet (ref.)

Anyja: Galgóczi Juliánna (ref., Margitta, 1844. okt. 26. –). Második feleség volt.

Anyai nagyapja: Galgóczi György (ref., Margitta, 1805. nov. 14. –)

Anyai nagyanyja: Hajdu Juliánna (ref., 1804. febr. 5. –)

Anyai dédapja I.: Galgóczi Mihály (ref.)

Anyai dédanya I.: Szennyesi Sára (ref.)

Anyai dédapja II.: Hajdu Ferenc (ref.)

Anyai dédanya II.: Fenyődi Zsuzsánna (ref.)

Vallása: ref.

Felesége: Fest Erzsébet (evang., Szepesváralja, Szepes m., 1882. szept. 11. – Bp., 1973. aug. 6.). Házasságkötés: 1917. jún. 18. Apja: Fest Sándor (evang., Szepesváralja, 1852. dec. 26. – Reinthal bei Graz, 1937. márc. 15.) szepesváraljai postamester, amerikai banktisztviselő, grazi földbirtokos. Anyja: Westphal Eliz (evang., Neuhauser, 1852. febr. 19. – Reinthal bei Graz, 1948. febr. 19.). Testvére Fest Sándor (evang., Szepesváralja, 1883. nov. 21. – Bp., 1944. dec. 30.) filológus, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

Gyermeke: Horváth Juliánna (evang.), akinek apósa Krompecher Ödön (evang., Poprád, Szepes m., 1870. febr. 15. – Bp., 1926. aug. 26.) orvos, patológus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja volt.

Középiskola: 1889–1890: körmöcbányai állami főreáliskola, I. oszt.; 1890–1893: debreceni állami főreáliskola, II–IV. oszt.; 1893–1897: körmöcbányai állami főreáliskola, V–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1897.

Kéky Lajos (1917-ig Kéki)

irodalom- és színháztörténész, középiskolai és főiskolai tanár

MTA tagság: I. 1924. máj. 8., r. 1941. máj. 16.

(Hajdúnánás, Hajdú m., 1879. december 21. – Budapest, 1946. október 29.; a Farkasréti temetőben nyugodott, de sírját felszámolták.)

Nemesség: Hajdúnánási család. 1624-ben Bethlen Gábortól nyertek címeres nemeslevelet (Kéki Demeter). A leszármazottak 1770-ben és 1824-ben is kaptak Szabolcs vármegyétől nemesi bizonyáglevelet. A Hajdú kerület 1838. évi nemesi névjegyzékében is szerepelnek. Előnév: nánási.

Apja: nánási Kéki Imre (ref., Hajdúnánás, 1839. aug. 28. –), 12 kat. holdon gazdálkodó nemesi kisbirtokos.

Apai nagypapa: nánási Kéki János (ref., Hajdúnánás, 1803. dec. 12. –). Nemesi kisbirtokos.

Apai nagyanyja: Vitányi Katalin (ref., Hajdúnánás, 1808. dec. 29. –). Házasságkötés: Hajdúnánás, 1824. dec. 29.

Apai dédapa I.: Kéki János (ref.). Nemesi kisbirtokos, Hajdúnánás város szenátora.

Apai dédanya I.: Kállai Erzsébet (ref.)

Apai dédapa II.: Vitányi István (ref.). A család őse 1729-ben, a Hajdúnánásra költözött és 1830-ban kapott nemesi bizonyáglevelet Szabolcs vármegyétől. Ennek alapján Vitányi István is szerepel a Hajdú kerület 1838. évi nemesi névjegyzékében.

Apai dédanya II.: Sárga Katalin (ref.)

Anyja: Nábrádi Zsuzsanna (ref., Hajdúnánás, 1857. júl. 1. – 1945. szept. 8.). Házasságkötés: 1877. aug. 26.

Anyai nagypapa: Nábrády István (ref., Hajdúnánás, 1811. okt. 23. –). Anyakönyvi bejegyzés szerint (1857) szántóvető.

Anyai nagyanyja: Kun Erzsébet (ref., Hajdúnánás, 1817. nov. 13. –)

Anyai dédapa I.: Nábrádi Sámuel (ref.). Hajdúnánási család, 1830-ban Nábrádi Sámuel hajdúnemes bizonyítványt kapott. (Hajdúnemesi telket bírtak.)

Anyai dédanya I.: B. Pap Ilona (ref.). Hajdúnánási hajdúnemes család.

Anyai dédapa II.: Kun Sándor (ref.). Hajdúnánási hajdúnemes család. Kun Sándor apja, Kun István 1794-ben kapott hajdúnemesi bizonyítványt.

Anyai dédanya II.: Porkoláb Erzsébet (ref.). A hajdúnánási Porkoláb család 1618-ban kapott címeres nemes levelet I. Lipót királytól. Később mint armalista nemesek szerepeltek, s jelen voltak az 1838. évi hajdúkerületi nemesi névjegyzékben is.

Vallása: ref.

Nőtlen.

Középiskola: 1892–1898: hajdúnánási ref. gimn., I–VI. oszt.; 1898–1900: debreceni ref. kollégium főgimn., VII–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1900.

Laky Dezső

statistikus, közgazdász, gazdaságpolitikus, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1926. máj. 6., r. 1946. júl. 24., tanácskozó tag 1950. jan. 14., r. tagsága visszaállítva 1989. máj. 9.

(Csurgó, Somogy m., 1887. február 1. – Budapest, 1962. július 30.; a Farkasréti temetőben nyugszik.)

Nemesség: Régi nemesi család, címeres levelet 1649-ben III. Ferdinándtól kaptak. A Komárom és Győr megyében honos közbirtokos Lakyak egyik ágának őse a 18. század közepén költözött Győr megyéből Debrecenbe. Előnév: alistáli.

Apja: Laky László Barnabás (ref., Debrecen, 1850. szept. 4. – meghalt 1906 előtt), csurgói kir. aljárásbíró (1884–1889), majd a kaposvári kir. törvényszék bírója (1890–1898).

Apai nagyapja: Laky Imre (ref., Debrecen, 1822–1883-ban már nem élt). 1837–1841: a debreceni ref. kollégiumban bölcséletet és jogot hallgatott. Debreceni törvénybíró volt, 1863–1864-ben pedig Debrecen város tanácsnoka.

Apai nagyanyja: Aranyi Krisztina (ref., Debrecen, 1828. febr. 18. –). Nem a debreceni igazolt nemes Aranyiak családjából származott.

Apai dédapja I.: Laky László (ref., Debrecen, 1767 k. –). A debreceni ref. kollégium gimnáziumába járt, 1783-ban subscribált, 1786–1787-ben Pozsonyba küldték tanulni német szóra. Ügyvédként működött Debrecenben, városi tanácsnok lett, 1826-ban végren delkezett. Az ő nagyapja telepedett le Debrecenben mint borbély.

Apai dédanya I.: nemes Komáromi Julianna (ref.) Családjában debreceni városi szenátor és főjegyző is volt.

Apai dédapja II.: Aranyi István (ref., Kecskemét, 1793. jún. 15. – Debrecen, 1864. febr. 19.). A középiskolát a kecskeméti és a nagykőrösi református nagygimnáziumban végezte. A debreceni ref. kollégiumban 1812-ben subscribált, 1820-ban senior volt, 1821–1822-ben Bécsben tanult. 1822-től haláláig, 42 évig a debreceni ref. kollégium dogmatikaprofesszora volt. Apja kecskeméti földműves polgár volt.

Apai dédanya II.: Diószegi Erzsébet (ref., Debrecen, 1805. jan. 12. – Debrecen, 1883. febr. 8.). Házasságkötés: 1822. Szülei: Diószegi Sámuel (ref., Debrecen, 1761 – Debrecen, 1813) református lelkész, fűvészkönyvíró és Fazekas Mária, Fazekas Mihály költő testvére. A Diószegi család nemességét Bihar vármegye 1713-ban, a Fazekas családét pedig 1779-ben igazolta.

Anyja: Beksics Róza (róm. kat., 1852 – Bp., 1917. jan. 2.). Testvére: Beksics Gusztáv (róm. kat., Gamás, Somogy m., 1846. márc. 9. – 1906. máj. 7.) újságíró, történész, publicista, Szabadelvű Párti képviselő, miniszteri tanácsos, a Budapesti Közlöny felelős szerkesztője.

Anyai nagyapja: Beksics Ignác (róm. kat., Lengyeltóti, Somogy m., 1820. jan. 26. – Igal, Somogy m., 1884. szept. 2.). Gamás (Somogy m.) falu tanítója és jegyzője, majd Somogyvár (Somogy m.) nótáriusa/jegyzője volt.

Anyai nagyanyja: Lakatos Mária (róm. kat., 1821 –). A gamási róms. kat. plébános (1825–1853), Lakatos György húga. Házasságkötés: 1840.

Anyai dédapja I.: Beksits József (róm. kat.) 1797–1798-ban egy évig bölcsészetet tanult a pécsi kir. jogakadémián. A Somogy megyei Mikén, majd Lengyeltótiban élt. Az anyakönyvben neve előtt P(erillustris) D(ominus) címzés szerepel. Mikén valószínűleg Somsich Pongrác (1788–1849) nemesi birtokos szolgálatában állt.

Anyai dédanya I.: Andrasovits Rozália (róm. kat.). Az anyakönyvben a neve előtt P(erillustris) D(omina) címzés szerepel.

Vallása: ref.

Felesége: 1. szentkirályszabadjai Karossa-Karsa Sarolta (Bp., 1895. jún. 8. – 1961-ben még élt). Házasságkötés: 1914. Négy polgárit és ipariskolát végzett, valamint zenei képzésben részesült, a Keresztény Munkásnők Egyesületének tagja volt. Szülei: Karossa Bulcsu (– 1912) bp.-i kir. törvényszéki bírósági és Császár Borbála. 2. Kopácsy Judit (róm. kat., 1915 – Bp., 1999. máj. 18.) közgazdász, 1944-ben szerzett doktori oklevelet a bp.-i műegyetemen. Kopácsy József leánya.

Gyermeke: Laky Barnabás (ref., Bp., 1915. máj. 11. – Ottawa, 1983) ottawai jogász, közgazdász. Felesége: Belák Mária, akinek az apja: Belák Sándor (1886–1947) orvosprofesszor, az MTA tagja volt.

Középiskola: 1896–1904: kaposvári áll. főgimn., I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1904.

Magyary-Kossa Gyula (1909-ig Kossa)

orvos, farmakológus, orvostörténész, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1920. máj. 5.

(Debrecen, Hajdú m., 1865. január 8. – Keszthely, 1944. június 21.; a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

Nemesség: Csallóközi család, amelynek nemességét 1599-ben Rudolf király címeres levéllel újította meg. A magyari előnév a származási helyre utal. A Magyary-Kossa kettős név: Magyary-Kossa Péter (1676–1720), dunántúli ref. püspöknél, mint a fő ág ősnél állandósult a nagysallói előnévvel együtt. A többi ágak a Kossa/Kóssa/Kósa nevet használták. Magyary-Kossa Gyula felmenői a Kóssa néven szerepelnek magyari előnévvel. A kettős név engedélyezése után Magyary-Kossa Gyula is a nagysallói előnevet használta.

Apja: magyari Kóssa Károly (ref., Csép, Komárom m., 1837. okt. 22. – Debrecen, 1868. szept. 23.), a magyaróvári cs. kir. gazd. tanintézetbe 1855-ben iratkozott be, s ezt elvégezve uradalmi gazdatiszt gr. Károlyi Lajos uradalmában, majd intéző a debreceni cukorgyárban. Végül 1867-ben még a Helytartótanács kinevezte az akkor szervezett debreceni orsz. földműves iskola vezetőjévé s gazdasági intézőjévé.

Apai nagyapja: nemes Kóssa József (ref., Csép, 1807. máj. 4. –). Csépi közbirtokos, Komárom megyei várnagy, az önkényuralom idején megyei Kerkermeister/porkoláb/börtönőr/Inspector carcerum comitati.

Apai nagyanyja: Langgasszer Borbála (róm. kat., Enns, Felső-Ausztria, 1810 – Komárom, 1860. aug. 17.)

Apai dédapa I.: Kóssa József (ref.). Csépi közbirtokos. 1843-ban fiaival együtt igazolta nemességét.

Apai dédanya I.: Köntös Erzsébet (ref.)

Anyja: galántai Tompa Konstantina (róm. kat.)

Vallása: ref.

Felésege: sassi Sassy Mária (ref., 1881. okt. 11. – Bp., 1943. jún. 27.). Házasságkötés: Bp., 1915. dec. 12. Szülei: Sassy Frigyes nyug. honvédezredes és Egri-Dobray Anna.

Középiskola: 1875–1883: szabadkai községi főgimnázium, I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1883.

Nagy Lajos

régész, muzeológus

MTA tagság: l. 1934. máj. 11.

(Nagyvárad, Bihar m., 1897. március 15. – Budapest, 1946. december 10.; a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

Apja: Nagy Lajos (ref., Debrecen, Hajdú m., 1863. júl. 16. –). A Bihar megyei árvaszék fogalmazója, majd 1897-től 1918-ig ülnöke Nagyváradon. Trianon után, 1920-tól Csonka-Bihar vármegye székhelyén, Berettyóújfaluban az árvaszék helyettes elnöke.

Apai nagyapja: Nagy Antal (ref., Ottomány, Bihar m., 1824. nov. 21. –). Református tanító Mezőtelegden.

Apai nagyanyja: Kiss Klára (ref., Mezőtelegd, Bihar m., 1827. nov. 22. –). Házasságkötés: 1846. jún. 2.

Anyja: bihari Vass Piroska (róm. kat., Nagyvárad, 1873. ápr. 9. – Berettyóújfal, 1923. okt. 5.). Házasságkötés: 1896. máj. 14.

Anyai nagyapja: nemes Vass Imre (ref., Bihar, Bihar m., 1818. nov. 10. –). Nemesi kisbirtokos.

Anyai nagyanyja: Tamáskovics Mária (róm. kat., Debrecen –). Házasságkötés: 1850. máj. 27.

Vallása: ref.

Felésege: Fekete Margit (róm. kat., 1899 –). Házasságkötés: 1923. máj. 16.

Gyermeke: Nagy Tibor (róm. kat., Bp., 1924. szept. 12. – Bp., 2017. jún.). 1965–1992 között az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Pénzügyi Jogi Tanszék vezetője, 1969-től 1994-ig egyetemi tanár.

Középiskola: 1907–1915: nagyváradai róm. katolikus (premontrei) főgimnázium, I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1915.

Szabó István

történész, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1941–1949

(Debrecen, 1898. június 30./1898. július 2. – Budapest, 1969. február 19.; 1972-től a debreceni köztemetőben nyugszik.)

Apja: Szabó István (ref., kb. 1861 – Debrecen, 1901). Szappanosmester Debrecenben.

Apai nagyapja: Szabó ..., földműves.

Apai dédapja I.: Szabó ..., földműves.

Nevelőapja (anyjának második férje): Szabó Zsigmond (– meghalt 1919/1920 k.) „közép-birtokos”.

Anyja: Kertész Juliánna (ref., Debrecen, 1862 – 1918/1919 k. halt meg). Férje halála után (1901 –) szappanfőzőként dolgozott, 1912-től súlyos beteg volt.

Vallása: ref.

Felésege: Bay Erzsébet (ref., Gyulavári, 1904. márc. 7. – 1991). A bp.-i Zeneakadémián zongora tanszakon végzett, zongoratanárnő. Házasságkötés: Debrecen, 1928. febr. 11. Testvére Bay Zoltán (ref., Gyulavári, Békés m., 1900. júl. 24. – Washington, USA, 1992. okt. 4.) fizikus, atomfizikus, egyetemi tanár, az MTA tagja volt.

Gyermeke: Szabó Erzsébet (ref., 1930. okt. 5. – Debrecen, 2009). Angol–német szakos középiskolai tanár, akinek a férje Jakucs Pál (ref., Sarkad, 1928. jún. 23. – Debrecen, 2000., okt. 17.) botanikus, ökológus, debreceni egyetemi tanár, az MTA tagja volt.

Középiskola: 1908–1912: debreceni református kollégium főgimnáziuma, I–IV. oszt.; 1912–1915: debreceni Felsőkereskedelmi Iskola, I–III. oszt.; érettségi ugyanott: 1915 jún.; 1919: debreceni ref. főgimn., különbözeti vizsgák az V–VIII. gimnáziumi osztály anyagából; érettségi: 1919. dec. 19.

Szilágyi Loránd

történész, levéltáros, egyetemi tanár

MTA tagság: I. 1941. máj., tanácskozó 1949. okt. 31., I. tagsága visszaállítva 1989. máj. 9.

(Hajdúnánás, Hajdú m., 1908. augusztus 24. – Budapest, 1974. május 28.; a Rákoskeresztúri Új köztemetőben nyugszik.)

Apja: Szilágyi Dezső (ref., Csökmő, Bihar m., 1881 – Füzesgyarmat, Békés m., 1928. dec. 22.). Főgimnáziumi tanár. A középiskolát a mezőtúri református gimnáziumban végezte (1898). Tanári oklevelét a kolozsvári tudományegyetemen szerezte (1898–1902). 1902-től 1922-es nyugalomba vonulásáig a hajdúnánási református gimnázium tanára volt. 1928 őszén visszavonult családjával Füzesgyarmatra, ahol korábban apja református lelkész volt.

Apai nagyapja: Szilágyi Márton (ref., Berettyószentmárton, Bihar m., 1842. okt. 28. – Füzesgyarmat, 1900. okt. 21.). Református lelkész. Debrecenben végezte teológiai tanulmányait. Csökmőn, majd 1884-től Füzesgyarmaton volt református lelkész. A békés-bánáti ref. egyházmegye aljegyzője, Békés vm. bizottsági tagja.

Apai nagyanyja: Szabó Ida (ref.)

Apai dédapa I.: Szilágyi Mihály (ref.). Földműves Berettyószentmártonban.

Apai dédanya I.: Rásó Mária (ref.). Berettyószentmárton.

Anyja: Kopácsi Mária (ref., 1887–)

Vallása: ref.

Felesége: Weinpolder Ilona Erzsébet (1914 – Bp., 1976. jún. 15.). Házasságkötés: 1943. jan. 16.

Középiskola: 1918–1926: hajdúnánási református főgimnázium, I–VIII. oszt.; érettségi ugyanott: 1926.

Szakirodalom

- Kovács I. G. 2011. Kovács I. Gábor: A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához I. Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Tanszék szervezésében 1978-tól. In: Kovács I. Gábor: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Bp., 2011. 33–74.
- Kovács I. G.–Kende G. 2011. Kovács I. Gábor, Kende Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Bp., 2011. 99–198.
- Kovács I. G. 2012. Kovács I. Gábor (szerk.): Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Összeállították: Kovács I. Gábor, Kiss Zsuzsanna, Takács Árpád. Bp., 2012. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 8.)
- Kovács I. G. 2014. Kovács I. Gábor (szerk.): Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. II. Összeállították: Kovács I. Gábor, Takács Árpád. Bp., 2014. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 9.)
- Kovács I. G. 2016. Kovács I. Gábor (szerk.): Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. III. Összeállították: Kovács I. Gábor, Takács Árpád. Bp., 2016. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 10.)
- Kovács I. G. 2019. Kovács I. Gábor: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. In: Magyar Tudomány, 180. (2019) 6. sz. 804–812.

Nagy Bettina

Rod Thököly / A Thököly nemzetség.
 (Szerk.: Erika Cintulová, Marta Kučerová. Tlačiareň Kežmarok GG, s.r.o.
 Késmárk, 2018. 573 p.)

2017. szeptember 25–26-án a késmárki várban került megrendezésre Thököly Imre születésének 360. évfordulója alkalmából egy nemzetközi tudományos konferencia. A konferencián tartott előadások anyagából 2018-ban jelent meg tanulmánykötet *Rod Thököly / A Thököly nemzetség* címmel. A tanulmánykötet szerzői különböző aspektusokból mutatják be a kurucok fővezérét, Thököly Imrét.

A kötet első részében a szerzők a Thököly családra és Thököly politikai életére helyezték a hangsúlyt. Nora Baráthova a Thököly család és Késmárk viszonyát vette vizsgálat alá. A késmárki várat 1463-ban említették először, nevezetesen a késmárki várnagy, Szép Pál levelében. Ezt követően már Szapolyai Imre levelezéseiben is említést tett az épülő várról. Késmárk helyzete 1528-tól folyamatosan romlott, hiszen a Szapolyai család elajándékozta a várost a Lasky család részére. A Laskyak állandó pénzhiánya azt eredményezte, hogy 1571-ben Rueber János, Felső-Magyarország kapitánya lett a vár új tulajdonosa. Rueber arra törekedett, hogy teljesen megszerezze a várat, ezért kölcsönt kölcsönre halmozott fel. A felvett összegeket nem tudta önerőből fizetni, így került kapcsolatba a híres nagyszombati kereskedővel, Thököly Sebestyénnel, akinek átadta Késmárkot és a környező falvakat minden vagyonával és tartozékával együtt. Hosszas viszály alakult ki a Laskyak, Rueber és Thököly Sebestyén között, azonban a város lakói elfogadták földesurukként Thököly Sebestyént 1586. január 24-én. A Thököly család így lehetett hosszú évtizedeken át Késmárk birtokosa. A tanulmány további részében a szerző bemutatja a családról fennmaradt emlékeket, ezek között például pénzérmeket, festményeket és egyéb múzeumi gyűjtemények közé tartozó tárgyakat is.

Kónya Péter tanulmányában a 17. század legnagyobb Habsburg-ellenes felkeléséről, Thököly Imre szabadságharcáról írt, amely jelentős hatást gyakorolt az egész magyar társadalomra. 1682. szeptember 16-án jött létre a kuruc államalakulat, melynek fejedelmét, Thököly Imrét az Oszmán Birodalom szultánja nevezte ki. A lakosság talán először találkozhatott olyan lázadással, amelynek a célkitűzései az egész társadalmat érintették. A felkelés társadalmi bázisát a nemesség jelentette elsődlegesen, hiszen elképzeléseik nagyban hasonlóak voltak Thökölyével. Emellett a szabad királyi városok polgáraival is jó kapcsolatot alakított ki, hiszen a fejedelemség építésében is fontos szerepük volt, emellett gazdasági és katonai bázist is biztosítottak. A „kurucok királya” nagyban támaszkodhatott az Oszmán Birodalom hadi segítségére, emellett pedig 20 000 hazai katonával rendelkezett. Belpolitikájának tekintetében az uralkodóval vívott fegyveres konfliktus minél nagyobb sikerét tekintette elsődlegesnek. Külpolitikájában arra törekedett, hogy a Habsburg-ellenes nagyhatalmak támogatását megnyerje. Szövetségesei közé tartozott XIV. Lajos és az Erdélyi Fejedelemség is. A tanulmány záró soraiban a szerző Thököly Imrét hősként és a törökök pártfogoltjaként jellemezte.

Sztancsné Kardos Tímea Thököly Imre politikai életben betöltött szerepét és felemelkedését mutatta be a kuruc érdekképviselet tekintetében. Katonai és politikai felemelkedése a bujdosó-kuruc társadalmi közegben indult el. A bujdosó társadalom a vasvári béke

után alakult, tagjai középbirtokos nemesek voltak, és a tizenhárom vármegye keleti feléről származtak. Thököly Imre neve már az 1672-es konföderációs dekrétumban olvasható volt, tehát elmondható, hogy a bujdosókban már élt az a gondolat, miszerint Thököly Imre vezetésével kívánnak fejedelemséget létrehozni Felső-Magyarországon. Kezdetben vagyona és rangja, felmenői miatt tartották számon, tanulmányai befejezését követően pedig személyes kiállása és ambíciói révén tartották érdemesnek a bujdosók vezetőjének.

Monika Bizonová a Szepesség helyzetét mutatta be a korabeli krónikák tükrében. Számos krónika fennmaradt a Habsburg-ellenes felkelések időszakából. Tanulmányának a célja, hogy egy keresztmetszetet alkosson a 17. és 18. századból fennmaradt krónikákból, amelyek reprezentálják a Habsburg-ellenes felkelések egyéb eseményeit is. A Fröchlich krónikát a Lőcsei krónika töredékeként tartják számon, szerzőjeként Martin Fröchlichet jegyezték. A krónika beszámol Szapolyai János királlyá választásáról és az 1526-ot követő Magyarországon és Erdélyben uralkodó helyzetről. Felső-Magyarország egyik leggazdagabb forrásanyagát tartalmazza Hain Gáspár krónikája. A krónika szerzője az 1517 és 1684. november 1. közötti eseményekről számol be. Szentmiklósi Gottfried krónikája is feldolgozásra került a tanulmányban és a jezsuiták krónikája is egy hosszabb fejezetet kapott. Végző soron, a tanulmány végén Briechezweig és egy ismeretlen szerző krónikájáról is tájékozódhat az olvasó.

Czigány István Thököly Imre hadseregéről értekezett több oldalon keresztül. A munka elején végig követhetjük Thököly Imre gyermekkorának fontos mozzanatait, életét egészen 1678 és 1679-ig, amikor is megalapozta katonai hírnevét. Két fontosabb hadjárat sikeressége segítette ahhoz, hogy a bujdosók élére állhatott.

Bagi Zoltán Péter révén az 1685. július 21. és szeptember 11. között zajló eperjesi ostrom eseményei is feldolgozásra kerültek, amelyeket a Münchenben székelő *Mercurii Relation* című újság szerkesztőségébe érkezett tudósítások segítségével ismerhetett meg a nyugat-európai közönség. 1680-ban Johannes Jäcklin alapította meg a *Mercurii Relation oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen* című lapot, amely hetente kétszer jelent meg Münchenben. A tanulmány újdonsága, hogy bemutatja az eperjesi ostrom eseményeit a korabeli sajtótermékek bevonása által.

Thököly Imre személyiségét és tevékenységét, illetve annak korabeli, spanyolországi recepcióját Törtei Renáta tanulmánya elemzi. A szerző arra vállalkozott, hogy egy teljesen új nézőpontból vizsgálja meg az ország helyzetét. Leszögezte, hogy a Magyarországon zajló események hatással voltak a spanyol nemességre is, hiszen érdeklődéssel fordultak a magyar helyzet iránt. A feldolgozott források műfaja változatos; három kéziratos drámát és egy színdarabot dolgozott fel a szerző a tanulmányában. Thököly Imre (*El conde Techel*) életéről és személyiségéről pontos leírást adnak a művek.

A tanulmánykötet második részében Thököly Imre életének bemutatása került előtérbe. A fejedelemtől készített ikonográfiai ábrázolásokat Gyulai Éva ismerteti tanulmányában. A felhasznált portrék, érmék és rézmetszetek mind-mind a kurucok vezérét mutatják be. Thököly Imréről nem maradt fent Magyarországon ábrázolás, amelynek fő oka, hogy az általa megrendelt portrék elvesztek, vagy eltűntek a vagyonelkobzás és emigráció alatt.

Thököly Imre személyiségét jelentősen befolyásolta az Eperjesi Evangélikus Kollégiumban eltöltött három év. Erről a jelentős oktatási és kulturális központként számotartott intézményről, illetve annak működéséről, valamint Thököly Imre itt eltöltött

napjairól emlékezett meg tanulmányában Annamária Kónyová. Mint tudniillik, az Eperjesi Evangélikus Kollégium fontos szerepet játszott a protestantizmus történetében, hiszen hozzájárult a papság és a protestáns szellemben nevelkedő nemzedék formálásához. A kollégium 1667 őszére készült el a város főterén. A kezdeti évekről nem maradtak fent a hallgatókról szóló anyakönyvek, így a Ladiver-féle iskoladramák szereplőinek listájából tudható a diákok névjegyzéke. Többek között az iskola falain belül tanult Petróczy István, Thököly Imre, Klesch János és Bubenka Jónás is. Thököly Imre személyes életét is befolyásolta az Eperjesen eltöltött három év, hiszen megerősítette benne a hazája iránti szeretetet, emellett pedig gyakran emlékezett vissza az itt eltöltött időszakra.

A Czenthe Miklós által írt tanulmány a szepességi evangélikusok helyzetét és újjászerveződését mutatta be Thököly Imre korában. Felső-Magyarországon az evangélikusok jelentős részét a szepesi szász területek adták. A szepesi szászok a 16. század közepén váltak a hitújítás híveivé. A 24 szepesi város plébánosának fraternitása átalakult evangélikus fraternitássá, élére pedig évente választottak egy szeniort. A fraternitás 1569-re dolgozta ki a szepesi hitvallást. Az ellenreformáció csak fokozatosan tudott teret nyerni, és a gyászévtized időszakáig meg tudták tartani evangélikus hitüket. 1674-ben, a pozsonyi vésztörvénytől idején elvesztette Szepes vármegye az összes evangélikus templomát. Változást a szepesi evangélikusok életébe Thököly Imre hozott, mégpedig 1682-ben, amikor is elfoglalta Kassát, Lőcsét és Késmárkot, s biztosaik által visszaadta az elfoglalt iskolákat és templomokat is. A tanulmány további részében az olvasó pontos képet kaphat az 1683-ban bekövetkezett újbóli templomelvételekről, majd Lőcsén és Késmárkon épült fatemplomokról.

Mindezek mellett Thököly Imre Késmárkon eltöltött éveiről és udvaráról is tudomást szerezhet az olvasó. Thököly Imre udvara folyamatosan fejlődött és épült, ám karrierje elején még nem rendelkezett állandó székhellyel. Házasságkötését követően lett változás, amikor is kevesebbet utazott és szívesen töltött hosszabb időt Késmárkon, Kassán, Kisvárdán és Sárospatakon is. A reprezentatív udvar késmárki tartózkodása során sok nehézséggel volt kénytelen szembenézni, például amikor a fejedelem olykor szinte lehetetlennek tűnő kívánságait kellett teljesítenie. Mindezekről Lengyel Tünde tanulmánya segítségével tájékozódhatunk.

Viskolcz Noémi: A Thököly család kincstárai című írásában a Thököly István és Zsigmond által felhalmozott javak kerültek terítékre, amelyeket az uralkodó kérésére lefoglaltak és Bécsbe szállítottak. A tanulmány révén megismerhetjük mindazon értéktárgyakat, könyveket és értékes fegyvereket, amelyek a Thökölyek birtokába jutottak az évek során.

Thököly Imre korának zenei életét Pásztor Katalin mutatta be. A zene a kora újkorban a társadalom minden szintjén jelen volt. A magyar udvari zenetörténetet Esterházy Miklós kismartoni udvarához és Joseph Haydn-hoz kötötték. Pásztor Katalin bemutatja, hogy a XVI. és XVII. század között milyen volt a rezidenciális zeneélet hazánkban. Kottákból, jegyzékekből és egyházi dokumentumokból állapítható meg, hogy a kora újkorban a zenei élet nem szakadt el Európától. A Thököly-udvarban pedig helyi és idegen származású zene is jelen volt.

A gróf vadászati szokásait Sánta Ákos mutatja be az olvasók számára. A vadászat hozzátartozott a nemesi élethez és a főúri szokásokhoz, s ezért vadászati kultúrát is kialakítottak maguk körül. A szerző főként naplót, önéletírásokat, udvari számadáskönyveket használt fel ahhoz, hogy rekonstruálhassa azt, hogy hogyan vadászott egy főúr a 17. században. Mint kiderül, Thököly Imre életében is fontos szerepet játszott a vadászat:

amellett, hogy saját kedvtelésére is fontos volt a vadúzás, csapatai ellátását is segítette egy-egy sikeres vadászat. A tanulmány végén az olvasó tudomást szerezhet Thököly Imre udvari vadászszemélyzetéről is.

A tanulmánykötet harmadik részében a késmárki vár kerül előtérbe. Zuzana Janošiková erről az erődítményről – a Szepesség egyik kiemelkedő központjáról – és reneszánszkori díszítéseiről értekezik. A vár falait a kor szokásaihoz méltó módon festett feliratok, gazdagon díszített falfestmények ékesítették. A várban folyó korai barokk átalakításokról és kivitelezésekről is tudomást szerezhet az olvasó Maroš Semančík írásából. A 17. század elején a késmárki vár hatalmas átalakításon ment keresztül, így az átépítéseket követően már igazi rezidenciává vált, akár a királyok méltó fogadására is alkalmas helyet kínált.

A kötet utolsó tanulmányában Seres István Thököly Imre Izmidben található sírjához kalauzolja el az olvasókat a zárandoklatokról és látogatásokról készült beszámolók által. 1862-ben Kubinyi Ferenc, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold akadémikusok felkeresték Isztambulban a bujdosók sírjait és egyéb fennmaradt emlékeit, amelyekről rajzokat is készítettek. Mellettük Oroszhegyi Szabó Józsa is tudósította az itthoniakat Thököly Imre Izmidben lévő sírjáról. Opiczky János honvédszázados, Thaly Kálmán, Thallóczy Lajos, Beszédes Kálmán is szintén ellátogattak az emlékhelyekre és számos feljegyzést készítettek, amelyek gazdagították a fejedelemtől fennmaradt emlékeket.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a kötet szerzői méltó emléket állítottak Thököly Imre grófról, s kreatív, színes, mindenki számára érthető tanulmányokkal járultak hozzá a kötet létrehozásához. Thököly Imre életének különféle vonatkozásai még sokáig fognak kutatási muníciót adni a téma hazai és nemzetközi szakértőinek, ezzel is gazdagítva a történettudományt.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A TANULMÁNYOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A MŰHELYMUNKÁK MAXIMUM 20000 KARAKTER,
A FORRÁSKÖZLÉSEK, ADATTÁRAK ÉS HONISMERETI ÍRÁSOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A RECENZIÓK MAXIMUM 5000 KARAKTER TERJEDELEMBEN KERÜLNEK KÖZLÉSRE.

A KÉZIRATOKAT DOC FORMÁTUMBAN, AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT MELLÉKELVE, PDF, ILLETVE JPG FORMÁTUMBAN KÉRJÜK ELJUTTATNI AZ IMPRESSZUMBAN MEGADOTT E-MAIL CÍMRE. AMENNYIBEN EZT A TERJEDELEM NEM TESZI LEHETŐVÉ, ELŐZETES EGYEZTETÉST KÖVETŐEN VESSZÜK ÁT A SZERZŐTŐL.

KÉRJÜK, HOGY A KÖZÖLNI KÍVÁNT ILLUSZTRÁCIÓK KÖZLÉSI ENGEDÉLYÉT IS CSATOLJÁK A MEGKÜLDÉSRE KERÜLŐ KÉZIRATHOZ!

A FOLYÓIRAT KIADVÁNYKÉSZÍTÉSI GYAKORLATÁT ELFOGADOTT SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI NORMAKÖNYVEK ELŐÍRÁSAIVAL ÖSSZHANGBAN ALAKÍTOTTA KI, EZÉRT CSAK A KÖVETELMÉNYEKNEK MEGFELELŐ APPARÁTUSSAL ELLÁTOTT DOLGOZATOKAT FOGAD BE ÉS JELENTET MEG.

FELHÍVJUK TISZTELT SZERZŐINK FIGYELMÉT, HOGY A LEADOTT KÉZIRATOK KAPCSÁN FELMERÜLŐ VALAMENNYI SZERZŐI ÉS TULAJDONJOGI KÉRDÉSBEN (PÉLDÁUL ILLUSZTRÁCIÓK TULAJDONJOGA) A FELELŐSSÉG A KÉZIRAT KÉSZÍTŐJÉT TERHELI!

[HTTP://UJNEZOPONT.BIHARKUTATAS.HU](http://ujnezopont.biharkutatatas.hu)